

მრეწველობა

ვაჭრობა-ხელოსნობა

საქართველოში

I

დავით ზაქარიას ძე სარაჯიშვილი

გამოქცემა ზ. ჭიჭინაძისაგან.

ტფილისი

მსწრაფლ-მბეჭდავი ამბ. „ზრომა“, რუსის ქუჩა, 3.

1909

წინა-სიტყვაობა.

ქართველ ერს—თუ აქვნდა კულტურული წარსული, მაშინ მათ უეჭველია ცხოვრებაში ბევრი საყურადღებო მხარეებიც ექმნებოდათ აღორძინებული და დამკვიდრებული. უამისობა არ შეიძლებოდა. მართლაცა და ხუმრობა საქმე კი არ არის, რომ ხალხი სცხოვრებდეს, აქვნდეს ფული, ზარაფხანა, ჰყვანდეს მეურნე გლეხკაცობა, ხელოსნები, მუშები, მოქალაქეობა, თავდაზნაურობა, სამღვდელოება და ამავე დროს მათ არ აქვნდესთ სოვდაგრობა, ვაქრობა, აღებ-მიცემა, შექარვასლობა და სხვანი.

უეჭველია ძველ კულტურულ ერს ყოველივე ესენიც ექმნებოდა. ამას ექვი არ უნდა, ხოლო ეამთა ვითარების წყალობით ყველა იგინი შემეცირდნენ და მოისპნენ მაშინ, როცა საქართველოს სამეფომ იწყო დაუძღვრება, დაერდომა, დანაწილება, როცა ერთი მეფობა განსქდა სამ სამეფოდ და ხუთ სამთაფროდ. ერთი ოჯახის შვილები რვად გაიყვნენ, მის შგმდეგ კი წაგვიხდა საქმე, შინაც ავიშალენით და გარეთაც, ამ გარემოების სხვებიც უფრო აზვირთებდენ.

საშუალო საუკუნოებიდამ იწყება ჩვენი სისხლის ღვრა, მთელი საქართველო იკირწყლება ქართველთ სისხლით და ძვლებით, მთელს სამშობლოს. მდულრად ეპკურება ქართველთ ვაების ცრემლები, ყველა ესენი ხდებოდა მიტომ, ვინაიღგან ქართველი ერი ვერ სთმობდა თვის მამულს, მიწას, ტერიტორიას და სხვა ქვეყანა—დაკარგულ ერივით არ ჰკარგავს თავის ბინას. XI საუკუნის 8 მილიონი ქართველი გახდა მეთედი, დაკარგეს ყოველისფერი, თვით საჭირო საქმენიც-ხელოსნობა, მუშაკობა, ვაქრობა, სოვდაგრობა, ზარაფობა. შემეცირდა მათ შორის მეურნეობა, ბალოსნობა და სხვანიც მრავალნი. ერთად-ერთი შეინარჩუნეს სამშობლო ქვეყანა, მისი საზღვრები და დიდის წვალეებით, სჯულის დათმობით და გა-

ნუსაზღვრელის გმირობით XIX საუკუნის დამდგამდე შოალწიეს უვნებლად.

ქართველ ერს თავის ქვეყნის შენარჩუნების დროს, შერჩათ მხოლოდ უსაქიროესი მხარენი ცხოვრების, მაგალითებრ: მეურნეობა—პურის თესვა და ბალოსნობა—ღვინის და არყის დაწურვა—და გამობდა. სხვა ყოველივე დასთმეს დროებით, მისი დრო მათ აღარ აქვდათ, ამ ვრდომას ხელს უწყობდა როგორც შინაური აურ-ზაური, ისევე გარეშე მტერთ მოქალაქობა და მუსულმანთ სიმძლავრე. საქმე ისე მოეწყო, რომ უკანასკნელ ჩვენ გავხდით საოცნებო არსებანი, ჩვენს გვარში თითქოს არც ხელოსნობის წარსული გახლდათ, არც სოვდაგრობის, ვაქრობის, მექარხნეობის, მუშაკობის და სხვანი.

რამდენათაც ეს მხარენი ცხოვრებისა ქართველთ შორის მოისპო, შემცირდა და დავიწყებულ იქმნა, იმდენი მას მიენიქა დიდი ისტორიული მნიშვნელობა. ასე თუ ისე, მაინც ყოველ ჩვენ სულის განწირულების და დაცემის დროსაც, ქართველთ შორის აქა-იქ დიდათ თუ არა, მცირედ მაინც შენახულა თითო რამ ძალა როგორც ხელოსნობის, მუშაკობის, ისევე ვაქრობის, სოვდაგრობის, მექარხნეობის და სხვანი. მაინც არა მძლავრად, მაგრამ ცოტ-ცოტათი აქეთ-იქით უბუჯრავსთ ამ საქმეებსაც, უამისობა არც შეიძლებოდა, ერი, რომელიც თავის ტერიტორიაზედ მძლავრის გმირობით სცხოვრებდა და მით იცავდა თვის შეფობას, მოქალაქობას და სჯულს, შეუძლებელი იყო, რომ მათ თუ დიდათ არა, მცირედ მაინც არ შეენახათ თავის შორის ხელოსნობა, ვაქრობა, მეურნეობა და სხვანი. ეს რომ ასე ყოფილა, ამას ასაბუთებს ის გარემოებანიც, რომ ყველა ამების შესახებ მრავალნაირი ცნობებია ჩვენს ძველს წიგნებსა და ბარათებში დაშთენილი. ვსარგებლობთ ამით და ეხლო ვიწყებთ ბექდვას ისეთ კრებულისას, სადაც მოთავსებული იქმნება ასეთი ცნობები. ისტორიულ ცნობებს გარდა იქმნება ზეპირ შეკრებილი ცნობებიც, მხოლოდ ხელოსნობის, მუშების, ვაქრების, სოვდაგრობის და აღებ-მიცემის შესახებ.

შემდეგ წიგნებში მოთავსებული იქმნება ქვემო ხსენებული წერილები:

ხელოსნობა და ხელოსნები საქართველოში. ხელობის რიცხვი, ხელოსანთ ვითარება, სადღეისოდ რა ხელოსნობა მოიხსოვდა და მის მაგიერ XIX საუკ. შემდეგ რა ხელოსნობა აღორძინდა. ხელოსანთ სამეფო ბაჟი.

მუშა ხალხი საქართველოში. დღიური მუშა, კვირის, თვიური, წლიური და დროული. შრომის ფასი და მუშათ პიროვნების ვითარება ძველადგან. ამის დასაწყისი 1882 წ. ეურ. „იმედში“ დაისტამბა.

ამკრული წეს-წყობილება საქართველოში. მის დაარსების ხანა, მართელები, კანონდება, მოქმედება, მუშათ პიროვნების მფარველობა, სამეფო კანონთან დამოკიდებულება.

შეძლებული და წერადი ფაქტები საქართველოში. დუქანდრობა და დუქანდარნი, მათი რიცხვი, სავაჭრო საქონელი, საქონლის ფასი, წონა, მაზანდა, სამეფო გადასახადი, საიღამ რა საქონელი მოჰქონდათ და სხვაგან რა გაჰქონდათ. ვაჭართ ვინაობა.

სოფლაგრობა და სოფლაგრები საქართველოში. სოფლაგრები პურეულობის, თევზის, ზეთის, თაფლის, სამთლის, მატყლის, ბამბის, ჯაგრის, საფეიქროების და სხვანი. სად რა გაჰქონდათ და საიღამ რა საქონელი შემოჰქონდათ, სამეფო ბაჟი და სხვანი.

საქართველოს ფაქტები: სპარსეთს, ინდოეთის კალკუტამადრასეს, არაბისტანს, ბიზანტია-ოსმალეთს, რომს, რუსეთს და სხვა ქვეყნებში. მათი მოგზაურობა და ვაჭრობის საქმენი.

ევროპიული ფაქტები საქართველოში. რა საქონელი შემოჰქონდათ ევროპიდან და რა საქონელი გაჰქონდათ საქართველოდან. სამეფო გადასახადი და სხვანი.

ქულებაქობა (იარმუკობა), მეიდნები და მეიდნობა, კვირის ვაჭრობა, ობის ვაჭრობა, პარასკეობა. იარმუკობის წესი და რიგი, როდის დაარსდა იარმუკობა, როდის შემოვიდა პარასკეობა, ვაჭარნი რას იხდიდნენ სამეფოდ და სამთავროდ ხარკს. ქართველ ვაჭართათვის კატარინეს იარმუკის დაარსება 1781 წ.

ქართველ კათოლიკეთ ფაქტები. თფილისს, გორს, ახალცი-

ხეს, ბათუმს, ქუთაისს, ინდოეთს, სპარსეთს, რომს, რუსეთს და სხვაგან. მათი ვინაობა და აღებ-მიცემის საქმენი.

ქართულ ებრაელთა აღებ-მიცემის საქართველოში. მათში ვაქრობის დაარსების ხანა, მგზავრობა საქართველოს სოფლებში, უცხო ქვეყნებში, სხვა და სხვა საქონლის გატანა და შემოტანა. დღეინდელი ვითარება.

ჰასიანთ (სომეხი) ვაჭარი და ხელმძღვანელები. როდის გაჩნდნენ საქართველოში, როდის და როგორ აღორძინდა მათი ვაქრობა, ხელოსნობა, სიმდიდრე, მემამულეობა, ვაქრობის საშუალებით თავად-აზნაურობის და ყმების მიღება. თფილის ქალაქს როდის გაჩნდნენ ამ ტომის ვაჭრები და როგორ აიდგეს ფეხი ქართველ გვარში.

ვაჭრობა და ხელმძღვანელობა: იმერეთს, სამეგრელოს, გურიას, შავი-ზღვის ნაპირებს, მათი მდგომარეობა ძველად, შემდეგი: წარმატება სადღისოდ რაში და სად გამოიჩინეს ნიჭი.

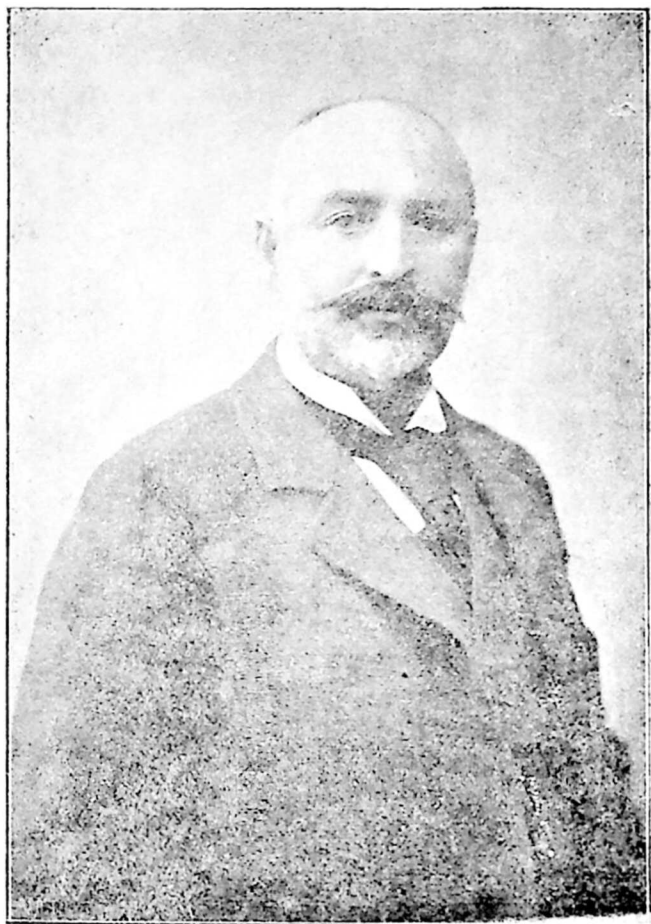
ხელმძღვანელობა და ვაჭრობა სოფლად, სასოფლო იარაღის კეთება, ნაყოფის გატანა, გასყიდვა, სამეურნეო და საოჯახო საქონელი, იარაღი, ავეჯეულობა და სხვა ცნობები მეურნეობის და ხელოსნობის შესახებ.

ქართველი ერა XIX საუკუნეში. რა და რა ხელოსნობას, ვაქრობას და სოფდაგრობაში გამოიჩინეს ნიჭი. შეძლებულთ მოწინავე ვაქართ ვითარება და ცნობები. საერთო სახელოსნოები, დეპოები, კასები, ბანკები, მექარხნენი, სოფდაგრები და სხვანი. ყოველივეს დაარსების და მოსპობის მიზეზები.

79 გვ. გამოგვრჩა და აქ ვასახელებთ:

1750 წ. თფილისის იყო ქალაქის მალაზია, მალაზიის პატრონი თფილისის ერთი მდიდარი მოქალაქე იყო. მერე ამის ამხანაგი იყო მელექსე ბესიკი, ქალაქი მოჰქონდათ ამსტერდამიდან, სტამბოლიდან და რუსეთიდანაც. ბესიკმა იცოდა კონვერტების გამოქრა. ამის გამო იმერთ მეფე სოლომონ I საგან მან თავადობაც მიიღო.

დიდი საქანდაკე ქარხანა აქენდა XVIII საუკ. ბოლოს იოსტოს ბერს-ანდრონიკაშვილს, სიონის კანკელი ამისის ქანდაკების გეგმით განუახლებიად. იყო დიდი ხელოვან-მოქანდაკე ქვის და ხის.

დავით ზაქარეას ძე სარაჯიშვილი. |

მრეწველობა, ხელოსნობა და ვაჭრობა ქართველთ შორის

დავით ზაქარიას კე

სარაჯიშვილი.

ქამთა ვითარების წყალობით, საქართველო ერთ დროს ამაღლდა, თავის შინაგან სამეფოს ძალოვნებით დაწინაურდა, ხალხით, მათის დროის მართვა-გამგეობით, მეურნეობით, ხელოსნობით, მრეწველობით და აღებ მიცემით. უამისობა არც შეიძლებოდა, ვინაიდან დაწინაურებულ სამეფოს ქართველნი სკოცხლობდენ, სკამდენ, სომდენ, ტანთ-იკომდენ და სახლ კარს იკეთებდენ, მაშასადამე მათვის ზემოხსენებულ საქმეთ ცოდნაც აუცილებელ საჭიროება იქმნებოდა. ეს ასე უნდა იყოს, ამას გვასწავლის საღი ლოდიკის დასკვნა.

დაწინაურებელ სამეფოს, მეურნეობის, მრეწველობის და აღებ-მიცემის მექან ერს დაწინაურებავე უხდებოდა გონებრივათაც, კულტურულად. ქართველნი კარგად იცობდენ ბიზანტიელთ, არაბთ, სპარსთ და მათის დახმარებით და ზე გავლენით იძენდენ ყველა სამეცნიერო საგნებს.

ფინიკიელებთაგან უძველეს დროს შევისწავლედ პურის საქმენი, მაგალითებრ: ხორბლის თესვა, მოყვანა, ღა, ლეწვა, ფქვა, ზელა და ცხობა. წისქვილების კეთება, ჯამ-ქურკლის, ქსოვა, ზღვაზედ ცურვა და სხვა ამ გვარები, რომელთაც მკიდრო კავშირი აქვდა ძველებურს აღებ-მიცემას და მრეწველობასთან. მათგანვე ისწავლეს ქართველთა მინის კეთება, თვით ქართული ანბანიც კი ამათის მიბაძვით უნდა იყოს შედგენილი. ფინიკიელებს ქართველებთან ვაჭრობის მხრით დიდი ზეგავლენა ექმნებოდათ, ვინაიდან იგინი დ. ბაქრაძის სიტყვით

ქორდანია, შენგელია, და სხვაც მრავალ ამგვარნი, სიტყვებში საპონი (საფონ) სკამი, სტომანქი და სხვაც მრავალნი.

ნურაინ იტყვის, რომ საქართველოს ერს ვითომც ძველადგან არც ვაქრობის შნო აქენდა და არც ხელოსნობის და მრეწველობისო. კარგად ვიცით, რომ აზიიდან ევროპაში გასულ ერს სულ საქართველოზედ უვლიად და ამიტომ მათ თავიანთის მგზავრობის დროს დიდი ზე გავლენა ექმნებოდათ ქართველებზედ, როგორც ვაქრობის მხრით, ისევე ხელოსნობის და სხვანი.

კარგად სჩანს ისიც, რომ სულ ძველის ძველად, ქართველთ შორის, არამც თუ მარტოდ ქალაქებშიც ყოფილა აღმართნიებული ხელოსნობა და ვაქრობა, არამედ უცხოთა გავლენის წყალობით სოფელიც აყვავებულ პირობებში ყოფილა მოთავსებული სახელოსნოს მხრით, ქართველთ გლეხობა სოფელში მუშავობის მხრით ბევრად დაწინაურებული იყო ვინემც სხვა ტომთა გლეხნი ზემო და ქვემო აზიაში მაგალითებრ სოფლის გლეხებმა კარგათ იცოდნენ ნიჩბების თლა, თაბხებისა, ხონჩებისა, ხახლებისა, გოდრების, ჯინების და სხვაც ასეთი მრავალნი, რაც კი გონებით და ხელოსნობით დაწინაურებულ ერთა გლეხობას ეკადრება. ასე აქ ჩვენ მიტომ ვასახელებთ ქართველ გლეხებს, რადგანაც იგინი სხვა და სხვა მოგზაურ ერთაგან, რომელთაც კი გავლა, ან ბინადრობა უხდებოდათ მათ სამშობლოში, მაშინ იგინი სარგებლობდენ ამით და თითო ტომის ერისაგან თითო მათს უცხო სახელოსნო, სავაჭრო და სამეურნეო საქმეებსაც სწავლობდენ.

ერთ დროს, ქართველი ტომი ისე დაწინაურდა თავის შინაგან ძალოვნებით, ხალხის რიცხვით და სხვა საგნებითაც, რომ XII საუკუნის დამდეგს, ქართველთ რიცხვის, ორივე სქესის იყო რვა (8) მილიონი. ამას ასაბუთებს თვით დავით აღმაშენებლის ცხოვრების ცნობა. ქართველთ ასე დაწინაურებას საშუალო საუკუნოებში, წინ—გადაედობა ისლამი და ამან დასძლია აღმოსავლეთში ქრისტიანობა—დაეცნენ ძვე-

ლადგანვე სომხეთის სამეფო, ბიზანტია და მრავალიც სხვანი. 1627 წ. ოსმალმა დაიპყრო სამცხე-ქართველობა გაამამადიანა, ამავ საუკუნეში შაჰმაზმა სპარსეთში გადაასახლა 100 ათსი ქართველი, შაჰთაბაზმა 50 ათასი ქართველი და ამით შევიმუსრენით დიდათ კახეთისკენ.

ვნახეთ ერთიც და მეორეც, ვნახეთ ქართველ ტომის დაწინაურება, ამაღლება და ზოგთ ჩვენ უგვან მეფეთა მეოხებით ვნახეთ მისი ქედ-მოდრეკა და დაუძღურება. მოვესწარით ერთსაც და მეორესაც, მაგრამ მაინც ქართველი ერი არაფრის გულისთვის მომავლის იმედს არ ჰკარგავდა, აღმოსავლეთის მოსეულ მუსულმანთ მტრებს გმირულად ხვდებოდა წინ, ქუდ-ზედ კაცის ძახილი, მღევარი და სხვანი მათ საქმედ გადაიქცა. მთელი ქართველობა გაჰყვა გმირობას და ვაჟკაცობას. ამაზედ სთქვა ვ. ორბელიანმა.

-აქ დაბლა მე ვარ მის მოწამედ და იქ მაღლა ცა, როგორც ამაღლდა საქართველო, როგორც დაეცა.“

ცალს ხელში ხმალი დავიკავედ და ცალ ხელში ჯვარი, ასე ვიცავდით ჩვენს სამეფოს და მიწა მამულს აუარებელ მუსულმანთ მტერთაგან, ასე შევინახეთ ჩვენი არსებობა იმ დრომდე, ვიდრე რუსეთს ჩავბარდით 1810 წელს. ასე და ამ გვარად ჩვენი სამეფოს დიდის ხნის შენახვის გამო და გმირულის ბრძოლის წყალობით, დროებით ჩვენ გამოვეთხოვედ მეურნეობას, ხელოსნობას, მრეწველობას, ვაჭრობას და სხვანი. XV საუკუნის შემდგომ ამ საქმეებს ქართველ ტომის შვილნი ისე აღარ მისდევდენ, როგორც წინა საუკუნოებში, ამის დრო აღარავის ჰქონდა, უმეტესად ქვეყნის შენახვა და აგონდებოდათ ქართველთ. ჩვენი ყოველივე ძალოვნების და დიდები მოგონება გადაეცა ჩვენს საისტორიო ფურცლებს და ვიქმენით ანუ-ხსვილი მით, თუ როდის როგორ ვიყავით, როგორ ვცხოვრობდით. რა გვაქვდა თვის შორის აღორძინებული და რა განათლების, მეცნიერების, ვაჭრობის და მრეწველობის ცოდნითაც ვსარგებლობდით.

თუმცა ვაქრობა და მრეწველობის საქმე ვრდომას მიეცა და ეს ყველგან კარგად ემჩნეოდა, მაგრამ ქართველთ მეფენი და მთავარნი მაინც ყოველთვის გულს არ იტეხდნენ, ქვეყნის უბედურებას არ ემორჩილებოდნენ და ვაქრობას და მრეწველობას მაინც დიდ მფარველობას უწევდნენ. ჰპატრონობდნენ ისე, რომ მასზედ მეტი მათგან იმ დროს არც შეიძლებოდა. ვაქრობის გულისთვის მრავალთ მისცეს თავად-აზნაურის შეილობა და გლეხებიც. მაგალითიერ XVIII საუკუნის ნახევარს, თფილისში გაათავადეს ხოჯა მინასოვი, რუსეთში მოსიარულე ვაქარი, აბმელიქი, ამატუნი, და სხვანი. აზნაურთ რიცხვიც დიდია ამათში, ასევე გააზნაურეს იბერეთს, ქუთაისს, ზოგნი ქართველ კათოლიკენი და ზოგნიც სხვანი. ასეთ პატივისცემის გარდა, მეფე ერეკლემ თფილისში ვაქართაგან საპატრიო მოქალაქენიც გააჩინა, რომელთაც შეედლოდ სამეფო სახლში, მეფესთან კარის კაცთა დაუკითხავად შესვლა, საპატრიო მოქალაქენი მაშინ აზნაურებზედ მალლა იდგნენ.

ქართველ მეფეთა დროს, რომ ქართველნი ეხლანდურად ვაქრებს ჩარჩებს არ ეძახდნენ და მაშინ საქართველოში, ეხლანდურ ქართველივით ვაქრობა არავის სძულდა, ესა სჩანს იმ გარმოებიდამც, რომ მაშინ ვაქრობას მისდევდნენ თვით ქართველთ მწერლები და გრამატიკოსებიც კი, პატივცემული პროფესორი ცაგარელი მოგვითხრობს რომ გრამატიკოსი ზურაბ შანშოვანი, თანამედროვე ვახტანგ მეფის, რომელმაც ანტონ კათოლიკოზზედ ბევრად აღრე შეადგინა ქართული გრამატიკა და რომელ გრამატიკაც 1881 წ. აღ. ცაგარელმა ცალკე წიგნად დასტამბა პეტერბურგს. სწერს, რომ ეს გრამატიკოსი ზურაბ შანშოვანი ვაქარი კაცი ყოფილა. ვაქრობისთვის მას თურმე ბატონიშვილებიც აფასებდნენ, ყოფილა ხელოვანი ვაქარი. ამისივე მაგალითია პოემა „სარიდონიანის“ დამწერის მთიელის ბეწინას საქმე, რომელსაც ვაქრობა თვით ევროპაშიაც აქენდა, სტამბოლის გზით ევროპაში XVIII საუკ. მატული და ჯაგარი გაქონდა. ასევე იყო ვაქარი კარგი მელექსე, სტეფან ფერმანგი და ვინ იცის რამდენი კიდევ სხვა ასეთნი.

ვიტყვი, რომ ვაქრობის და აღებ-მიცემის პატივის მცემელი იყავი ქართველთა მეფენი იყვნენ, მაგალითებრ, როცა ვახტანგ მეექვსემ საბა ორბელიანი რომში, პაპთან და საფრანგეთში ლუდოვიკ მეოთხმეტესთან გაგზავნა, მაშინ ესე „გი 1713 წ. როცა ვახტანგ მეფის წერილით საბა რომის პაპს და საფრანგეთის კაროლს შესტიროდა და დახმარებას სთხოვდა, იმავე დროს იგი აუწყებდა: თუ საქართველოს შევლას მისცემთ, მაშინ მეფე და კათალიკოზი კათალიკობას შეუერთდებიან, მერე ამის მაგალითით მთელი საქართველოც გაკათოლიკდება, ამას გარდა ვახტანგ მეფე გახსნის გზებს, გზებზედ დაადგენს ყარაულებს, გამართავს ფოჩტას და ხელს შეუწყობს საფრანგეთის ვაჭრებს, რათა მათ შავის ზღვიდამ თვისი საქონელი ატარონ საქართველოს გზით და ასაღონ აღმოსავლეთის ქვეყნებში.*)

ვახტანგ მეფის შემდეგ, მეფე ერეკლემ, ერთის ინდოელის მდიდარ მილიონერის, იაკობ შახრიმიანის დახმარებით, ინგლისის მთავრობასთან 1769 წ. მიწერ-მოწერა და მოლაპარაკება დაიწყო. მიწერ-მოწერამ 28 წელს გასტანა. საქართველო ინგლისს უნდა ჩაბარებოდა, ამ საქმეში დიდს მონაწილეობას იღებდა იაკობ შახრიმიანი, მდიდარი, მილიონერი, იმ დროის ინდოეთის ქალაქებ მადრასეს და კალკუტაში მცხოვრები და აუარებელი მონა ინდუსების მყოლი, თვით შეძლებითა კრეზი. ამან მეფე ერეკლეს ინდოეთიდან ძვირფასი სამეფო ძღვენი მოართვა, ამიტომ მეფე ერეკლემ მას თავადის-შვილობა უბოძა და თან მთელი ღორის მახრაც საკუთრებად დაუმტკიცა.*)

საქართველოს ინგლისთან დაკავშირების გამო, იმ დროს

---

*) საბას პირობის წერილიდამ კარგად სჩანს ის გარემოება, რომ ქართველობას ვაქრობაზედ კარგი წარმოდგენა ჰქონიად და არა ისე, როგორც ამას ჩვენზედ სხვერი ფიქრობენ, რომ ვითომც ჩვენი ვაქრობის და პრეწველობის წარმოდგენაც არ გვაქვდა. საქართველოს შესახებ ევროპიელთ ცნობა 1891 წ.

*) ქართველების ვაქრობა ძველად ინდოეთს. 1905 წ. თფ.

ანგლისში ჰირობის წიგნიც დაიბეჭდა ინგლისურს და სომხურს ენაზედ. ამ წიგნის ერთად ერთი ცალი სომეხთა მეისტორიე ალექსანდრე ერიცივს აქენდა, ამ იშვიათ წიგნში მოყვანილია ყველა ცნობები თუ საქართველო როგორ უერთდებოდა ინგლისს, ამ საგნის შესახებ ჩვენ რადგანაც ცალკე გვაქვს წიგნი დაბეჭდილი, ამიტომ აქ იმაზედ არას ვიტყვით, მივაქცევთ კიდევ მის ლურადლებას, თუ თვით ამ დაკავშირების დროსაც რა ადგილი ჰქონია დათმობილი ვაქრობის და აღებ-მიცემის საქმეს.

საქართველოს ინგლისთან დაკავშირების წყალობით იმართება ქართველთა და სომეხთა კავშირი. ინდოეთის მხრით ინგლისიდან საქართველოში მოდის იაკობ შახრიმიანი, თან მოჰყავს 10,000 მონა ინდოელები, ამათ საქართველოში მოჰყავთ შაქრის ლერწამი და ამათ მზგავსად სხვა ინდოელებიც საქართველოში ხსნიან სხვა და სხვა საქონლის ქარხნებს და სავაქროებს. საქართველო ვაქრობის მხრით უახლოვდება ინგლისს. ეს ჩვენთვის ხამი და უცხო არ უნდა იყოს, რადგანაც ქართველები ინდოეთს ძველათგანვე იცნობდენ, ევროპამ ინდოეთი XVI საუკ. გაიცნა, ჩვენ კი უფრო ბევრად ადრე, ჩვენი საქმე მათთან ისე იყო ძველადგანვე მოწყობილი, რომ 1620 წ. საქართველოდამ მქადაგებელ კათოლიკე ავითაბოლის ინდოეთში გაჰყვა ქართველი მქადაგებელი ანდრია ქართველად წოდებული, რომელმაც შეისწავლა ინდოური ენა და იქადაგა იქ ქრისტიანობა, იგი იქ გარდაიცვალა 1646 წ. ინდოეთის ჯალაქ გოაში. ასე რომ ინდოეთის ქრისტიანებზედ ქართველებსაც აქვსთ შრომა დადებულნი.*)

ყვალად ამ სავაქრო საქმეთა ცხადი ნიშან წყალია შემდეგი გარემოება: ქართველებს ინდოეთან ვაქრობის მხრით მისვლა-მოსვლა ძველათგანვე აქენდათ. XVIII საუკ. დამდეგს კალკუტასა და მადრასეს საქართველოს ვაქართათვის ქარვა-

*) თამარაშვილი. 1902 წ. თფილისი.

სლებიც არსებობდა, იქილამ საქართველოში მრავლად შემოქ-
ქონდათ ინდოეთის საქონელი. საქართველოდამაც გაჰქონდათ
იქით სხვა და სხვა საქონლები. XVIII საუკ. დამდეგს, ინდო-
ეთში გადასახლდა საქართველოდამ გიგო ხურსიძე (ისარლო-
ვი), იქ ეს ვაქრობით გამდიდრდა და გარდაიცვალა კალკუ-
ტას 1835 წლებს-მილიონერი. ამისავე დროს, იმავე ინდოე-
თის ქალაქებს კალკუტასა და მადრასეს სხვა ქართველთ ვაქ-
რებიც ცხოვრობდნენ აღებ მიცემით და ნამეტურ ახალციხის
ქართველ კათოლიკეთა ვაქრები, ერთი ასეთ ვაქართაგანი იყო
სტეფანე ივანეს ძე ზუბალიშვილი, რომელიც ინდოეთში გა-
დავიდა 1805 წლებს და მას შემდეგ იგი იქილამა აღარ დაბ-
რუნდა, იქ ვაქრობდა და იქვე გარდაიცვალა 1810 წლებს იქ
ახალციხელ ქართველ კათოლიკეთ ვაქრები იმ ზომის რიც-
ხვამდის იყვნენ, რომ მათ 1815 წ. საქართველოდამ თავიან-
თვის მღვდელიც კი მოითხოვეს, იქ მღვდლად წავიდა ახალ-
ციხის ქართველ კათოლიკეთ მოძღვარი ანტონ ხუციშვილი
ხიზაბაყრელი. ამ მღვდელმა იქაურ ქართველ კათოლიკე ვა-
ქრებთან რამდენსამე წელიწადს დაჰყო და მერე დაბრუნდა სა-
ქართველოში.

საქართველოს რუსეთის იმპერიასთან დაკავშირების შე-
მდგომ, ქართველთ ვაქართ მგზავრობა მოისპო აღმოსავლეთ-
თისაკენ, მაგალითებრ სპარსეთს, ინდოეთს, არაბეთს, სომხეთს
და სხვაგანაც, ამათ ნაცვლად მათ იწყეს მგზავრობა რუსეთი-
საკენ, ევროპისკენ ქართველები წინეთაც მგზავრობდნენ სა-
ვაქროდ. იტალიაში კომერციელი სწავლისთვისაც კი მიდიო-
დნენ XVII საუკუნიდამ, 1640 წ. ნეაპოლში სამი ქართვე-
ლი სწავლობდა კონგრეგაციის დახმარებით სასულიერო სწა-
ვლის გარდა კომერციასაც. ამ ქართველებს გარდა სხვებიც
იყვნენ იქ ასეთ მოსწავლენი. XVIII საუკუნეშიაც, რომში
რამდენიმე ქართველი სწანს რომელნიც სასულიერო სასწავ-
ლებელში ყოფნის დროს, სწავლობდნენ საერთო, ანუ კომერ-
ციულს ცოდნასაც.*)

*) ისტორია კათოლიკობისა მ. თამარიშვილის. 1902 წ.

ქართველ კათოლიკობაში ახალციხეს, გორს, თფილის, ართვინს და სხვაგანაც სულ იმ გარემოებისაგან დაწინაურდა ვაქრობა და მრეწველობა, რადგანაც ქართველ კათოლიკენი ჩვენზედ უფრო თხიზლები იყვნენ, უფრო ენერგიულად მოქმედებდნენ ვაქრობისათვის ვინემც ჩვენ. ამ გარემოებას მათში დიდათ აცხოველებდა კათოლიკეთ სამღვდელელობა, იგინი კპატრონობდნენ მრევლს და ამხნევებდნენ ვაქრობისათვის, ესენივე გზავნიდნენ მათ ევროპაში სამგზავროდ და სავაქროდ, სულ კათოლიკეთა მოძღვართ მხნეობა იყო, რომ 1620 წ. რომში, კონგრეგაციამ ქართული სტამბა გახსნა, კოლეგიაში დააფუძნეს ქართული ენის კათედრა, პროფესორებათაც ჯანაწესეს ქართული ენის მკოდნენი.

ამათივე მეოხება იყო, რომ XVIII საუკ. კონსტანტინეპოლს ქართველთ ვაქრების ორი ქარვასლა არსებობდა, ერთ ქუჩაზედ იქ სულ ქართველ მერკინებით და კომისიონერებით იყო სავსე. ვინაიდგან იმერეთიდან, ანუ შავმ ზღვის ნაპირებიდან დიდი მისვლა-მოსვლა აქვდათ კონსტანტინეპოლს და ვაქრობა. კონსტანტინეპოლიდან ქართველთ ვაქრებთ გარდა ბერძნები და ოსმალნიც ხშირად მოდიოდნენ სავაქროდ და ასევე იტალიელნი, ფრანკუზნი და ინგლისელნიც. ვიცით, კარგად, რომ 1780 წ. შავის ზღვით სამეგრელოს და გურიასში რამდენჯერმე შემოვიდნენ ევროპიელი ვაქრები, იმგზავრეს შავი ზღვის ნაპირებზედ, თან ივაქრეს და ამას გარდა ასწერეს კიდევ გურია, სამეგრელო, ლაზიკა და შავი-ზღვის ნაპირა მდებარე ხალხი და ქალაქები.

ქართველ კათოლიკობაში ვაქრობის საქმე ისე იყო დაწინაურებული და აღორძინებული, რომ 1870 წ. კონსტანტინეპოლს, ქართველ კათოლიკეთ ერთმა აბტმა, პეტრე ხარისკირაშვილმა, ხელის მოწერაც კი გამართა და კონსტანტინეპოლს აპირებდა ქართველ გვარის ვაქრებისთვის საერთო დიდი ქარვასლის გახსნას. იქ უნდა ევლოდ საქართველოს ვაქრებს და ეზიდნათ თან საქართველოს ერის ნაწარმოები სა-

ქონელი; იგი იქ უნდა ესაღებინა, მის მერე იქილამ უნდა საქართველოში შამოეტანად იქაური საქონელი. კონსტანტი ნეპოლის ქართველთ ქარეასლა უნდა ყოფილიყოს მოფენილი ქართველ გვარის ვაქრებით და მოზარდი თავობით, ქართველებს იქ უნდა ევროპული ვაქრობა ესწავლად, მერე ნასწავლები საქართველოში დაბრუნებულყენენ და უნდა დაეწყოთ ვაქრობა და თან ხელი შეეწყოთ ქართველ გვარში ვაქრობის გაგრძელებას, რათა ოდესმე მაინც საქართველოში, ქართველი გვარი განთავისუფლდეს უცხო ტომის ვაქრების ზეგავლენისა და ცარცვა-გლეჯისაგანაო. იხილეთ ამაზედ ჩვენი წიგნი*) უნდა ვსთქვათ, რომ დღეინდელ ქუთაისის, ბათუმის და იმერეთის სხვა ქალაქებში მოვაქრე ქართველ კათოლიკენი და ქართველები სულ სტამბოლში არიან გამოწურთნულები ვაქრობის ასპარესზედ. თვით ქუთაისის მოწინავე მერკინეთა მოვაქრენიც კი სტამბოლიდამ არიან მოსულნი ასევე სხვა ვაქრებიც მრავლად.**)

ქართველ ერს ვაქრობის მხრით ბაზრობის და იარმუკობის გამართვის გამო ლტოლვა აღრიდანვე აქენდათ, მაგალითებრ სამცხე-საათაბაგოს და იმერთს „პარასკევობა“ დაარსდა XVIII საუკ. ისიც კი ვიცით, თუ ამ პარასკევობას, გურიაში, გურიის მთავრის გურიელების სასარგებლოდ ვაქრები და ხელოსნები რას იხდიდნენ ხარკად, ამის წესების დასამტკიცებელი საბუთები ჩვენ თვით ძველის ნაწერებით გვაქვს. ასე რომ დღეინდელი იმერული პარასკევობის-იარმუკობა ძველი დროის ნარუქი გახლავსთ. იგი საქართველოში ოსმალთა გავლენის დღიდამ სწანს. ასეთივე ბაზრობა თფილისშიაც სკოლნიად XVIII საუკ. იგი იმართებოდა თურმე თფილისის მეიდანზედ. „პარასკევობის“ მოწყობა მუსულმანურია, წინედ

---

*) ქართველ კათოლიკეთა ვაქრობა 1905 წ. თფ.

**) აბატი პეტრე ხარისკირაშვილი 1891 წ. თფ.

უეკველია იმერეთში კვირა დღეს ეცოდინებოდათ ეს „პარასკევა.“

საქართველოს ვაქრებს რუსეთშიაც მრავლად აქვდათ მისვლა-მოსვლა და აღებ-მიცემა, საქართველოდამ მრავლად გაჰქონდათ ღვინო, არაყი, ბაშბა, მატყელი, აბრაშუმი და სხვანი, საქართველოს ვაქართათვის, კავკავს იქით, დაბა ეკატერინეში, 1780 წ. მეფე ერეკლეს თხოვნით, ეკატერინა იმპერატრიცამ სავაქრო იარმუკობაც დაარსა. წელიწადში ერთხელ აქ მიდიოდნენ საქართველოს ვაქრები, თან მიჰქონდათ აქაური საქონელი და იქ ასაღებდნენ, ნამეტურ ღვინოს, რასაც იქ დიდი გასავალი აქვდა, რუს ვაქრები მრავლად ყიდულობდნენ ზიარებისათვისაც და იქილამ მიჰქონდათ მთელს რუსეთში.

რუსეთსა და ევროპაში მათვალთ საქართველოს ვაქრებს სამეფოსაგან ეძლეოდათ პასპორტები ქართულად დაწერილი, თათრულად და ევროპიელთათვის ლათინურად. სამგზავროდ ეძლეოდათ ყარაულებიც. ხშირად იყო ისეთი წესიც, რომ ვინც რუსეთში წავიდოდა სავაქროდ, იმას უსათუოდ ცოლი უნდა ჰყოლოდა და ცოლშვილი საქართველოში უნდა დაეტოვებინა მძველად, თორემ იგი შეიძლებოდა საქართველოში აღარც კი მოსულიყო, როგორც არ დაბრუნდნენ ამ გვარად მრავალ სხვა და სხვა ვაქრები, აღმოსავლეთის ქვეყნებში კი უშვებდნენ სავაქროდ უცოლშვილოებს, რადგანაც იცოდნენ, რომ იქ ესენი არ დარჩებოდნენ, არც რჩებოდნენ, ამ გარემოებას 1773 წ. ერთმა რუსის მოგზაურმა აფიცერმა პეტროვმა ყურადღება მიაქცია, რუსეთის კარს ეს გარემოება რალაც ოცნებით და ექვის თვალით აცნობა, რომ რუსეთში უცოლშვილო ვაქრებს არ უშვებენ სავაქროდო, ვინც რუსეთში წამოვა სავაქროდ, იმას ცოლშვილი უნდა ყავდესო, თუ არ ჰყავს და უნდა შაირთოსო, თორემ წინააღმდეგ შემთხვევაში ნებას არ მისცემენო. ამასაც რასაკვირველია თავის მიზეზები აქვს და მკითხველს ვგონებთ ამის ახსნა არც მოუნდეს.

ქართველთ მეფეებს და ერს რომ ვაქრობის მიხვედრა და

კოდნა აქვნდათ, ეს გარემოება იქილამაც კარგად სჩანს, რომ 1781 წ. ქართველთა და რუსთა შეერთების პირობის დარღვევის შემდეგ. რუსეთის კარმა სხვა მხრით დაიწყო ერთობა, მათ უნდოდათ საქართველოს მადნების აღება იჯარით და შეზღუდვა. ამისთვის მათ სამხედრო ინჟინერი მუსინ პუშკინი გამოგზავნეს, მადნები დაშინჯა და საქმეც უნდა დაეწყოთ, მაგრამ ამასაც გადაეღობა წინ სხვა დაბრკოლება. მერე ხომ თვით ქართლი და კახეთი შეუერთდა რუსეთის იმპერიას და ამით უფრო ფართოდ შესრულდა და დაწინაურდა აღებ-მიცემის საქმე. რუსეთის იმპერიასთან ქართველთა დაკავშირებას უმთავრესად რომ ვაქრობაც ჰქონია მიზნად ამას კარგად აჩვენა ალა მამაძლხანის ულტიმატუმი, რომელიც მას 1795 წ. მეფე ერეკლესთვის გამოუგზავნია და უცნობებია, რომ „შენ რუსებს უკავშირდები სოვდაგროვისთვისაო და ეს არ გეკადრებაო, სტყუედები ამითო“ ეს ცნობა მეფეს მოსვლია თფილისხედ დაცემის ექვსი თვის წინედ. რაკი მეფემ არ დაარღვია რუსებთან ვაქრობის მხრით კავშირი, მიტომაც იყარა მან ჯაფარი 1795 წ. ენკენისთვის რიცხვებში. დიახ, ქართველთა აქვნდათ ვაქრობის შეგნება და ყოველთვის ცდილობდნენ, რომ თუ ვისმეს დაუკავშირდებოდნენ, მაშინ მათ ესარგებლნათ ამ დაკავშირებით და ვაქრობითაც დაწინაურებულიყვნენ. თვით რუსეთის იმპერიასთანაც დაკავშირებას პირდაპირ ეს სდებია სარჩულად. აი ესეც ულტიმატუმი: „გმადლობ ღმერთსა, რომელ დიდ არს სახელი მისი და დიდება“ *).

„ერანის ბექელი ხელმწიფის ალა მაჰმად შაჰისა.“

ბრძანებასა ამასა ჩუშნსა გამოუცხადებთ მისს სიმაღლეს საქართუპლოს მეფეს.*)

მომლოდნესა წყალობისა ჩვენისა ვითარმედ ესრედ გეუწყოს: სამეოცდა ათის წლის უწინარეს, რომელიცა საქმე ყანდაარს ქართუპლთა დაიჭირეს და ერანის ნამუსი წაახდინეს, (!) ის საქმე, რომელიც აწ გამოცხადებულია, რომელ

*) აბტალის მონასტრის აღწერა ე. თაყაიშვილისა.

შაჰ სულთან უსეინიცი მომკვდარი არის და აღარც არის. ახლა თქვენმა უმაღლესობამ იცის, რომ ეს ასი თავობა არის, ერანისანი ყოფილხანით, ახლა განკვრევებით ვპბრძანებთ, ვითომც რუსებს მოჰკიდებინართ, რომელთაც ამის გარდა სხუა არა არის რა, რომ ერანში ივაჭრონ, რომელთა საქმე სოცდაგრობა არის. ოთხმოცდა ათი წლის კაცი ხარ და ამისთანა საქმეებს ჰშურები, რომ ურჯულონი მოგიყუანია და მათთან შეერთებულხართ, ნება მიგიციათ. თუმცა თქუნი სჯული და ჩვენი სხვა და სხვა არის და განთვსება აქეს, მაგრამ ყოველთვის ერანთან შეერთება გქონიათ. ერანში თათარი, ქართველი, სომეხი, ურჯულო და მრავალი სჯულის სხვანიც არიან, ამისათვის ჰხამს, რომ ყოველისავე სირცხვილი შენ გასწიო და ეს საქმე არა ჰქმნა. შარშანდელ დროსა რამდენიმე ქართველნი მე გამაფუჟებინე, მეტადრე ჩვენი ნება არ იყო, რომ ჩვენნი ყმანი ჩვენის ხელით წამახდენინე. ახლა სწორე ეს არის, ჩვენ ღთის მოწყალებით, რომლისაც ძლიერებითა ამას დიდებ-სა შინა აღვედით. ახლა ჩვენი დიდებული ნება ეს არის, რომ თქვენ ერთი ჰქვიანი კაცი ხართ, ამგვარი საქმეები განიშორათ, რომ ქვეყნის თასლიბიც (1) არის და რუსების შეერთებულება დახსნა. თუ ამას არა იქმ, რაც გვიბრძანებია, ამ ცოტა ხანში საქართველოზედ მოვალთ, რუსთა და ქართველთ სისხლს ერთად დავაქცევთ და მტკერის მსგავსად მდინარედ გავაკეთებთ. რადგანაც ამის შეტყობინება საჭირო იყო, ამისთვის ეს ფირმანი მოგწერეთ, ჩვენ ბრძანებას არ გადახვიდე და შენი მდგომარეობა იცნა“. 1795 წ.

ეს ულტიმატუმი მთლად მიტომ მოვიყვანეთ აქ, რომ ვინმემ ეჭვი არ დაკვწამოს. დიახ; ეს ასე გახლდათ და მეფე ერეკლეს დროს, რაკი პირველ ხელშეკრულობის შეერთების პირობა დაირღვა, მერე რუსეთის მთავრობამ მეფესთან სხვა და სხვა მადნების მხრით მოინდომა კავშირი და ამისთვის კარგა ხნის განმავლობაში მოლაპარაკებაც იყო დანიშნული. საქართველოს მადნების სიმდიდრე რუსეთის კარს, ფართოდ აცნობა აკადემიკმა ლულდენშტეტმა, რომელმაც იმგზავრა საქართველოში და საქართველოც აღწერა:

მაშ ამაზედ ვიტყვიან მცირედ რამე ცნობას: ალა მაჰმად-ხანის შემოსევის შემდეგ მეფე ერეკლე მალე გარდაიცვალა და სამადონო საქმეთა მხრით შეერთება საქართველოსი რუსეთთან ვერ მოხერხდა. მაინც თათბირი და მოლაპარაკება გიორგი მეფესთან იქმნა გამართული *).

ვიდრე საქართველო რუსეთს დაუკავშირდებოდა, მინამდევ მეფე გიორგისთან ამის გამო არ შეწყვეტილა ლაპარაკი, თუ პოლიტიკურად შეერთება არ იქმნებოდა, მაშინ მადნების მხრით მაინც უნდა მომხდარიყოს ერთობა. საქმე ისე მოეწყო რომ პოლიტიკური შეერთება დროთი ვერ ხერხდებოდა, ამიტომ მეფე გიორგის წინაშე მოვიდა რუსეთის იმპერატორისაგან გრაფი აპოლონ მუსინ პუშკინი 1799 წ. 20 დეკემბერს. ამან განაახლა მეფესთან მოლაპარაკება და პირობით აიღო ოქროს მადანი, ვერცხლის, ტყვიის და სხვანიც, რომელნიც მას უნდა შეემუშავებინა. 8 ოქტ. 1800 წ. იმპერატორის პავლეს ბრძანებით მუსინ პუშკინი შეეკრა მეფეს ხელშეკრულობით.

ამ დროს, აქვე იყო განსწავლული ევროპიელი მემადნე ეიხვალდი, რომელიც დაიწყებდა მუშაობას. მუსინ პუშკინს და მეფის შორის 1800 წლის ბოლოს გათავდა პირობის შესახებ ლაპარაკი და ხელშეკრულობაც დაიწერა. რუსეთს უნდა მადნების მუშაობა დაეწყო თავიანთ მუშებით და მეფისთვის უნდა ეძლიათ ხარჯი. ვიდრე ამ სამადნო პირობის წერილს მუსინ პუშკინი იმპერატორს პავლეს წარუდგენდა, მინამ საქართველო უკვე რუსეთს დაუკავშირდა. 1801 წ. 6 იანვარს წარადგინა მუსინ პუშკინმა იმპერატორის წინაშე მეფე გიორგის პირობა, მაგრამ ეს აღარ იქმნა სახეში მიღებული. ვინაიდან საქართველო პოლიტიკურად უკვე დაკავშირდა და ამიტომ ამ პირობის მუხლებიც დაირღვა. ვგონებთ, ყოველივე ეს საქმენი კარგად გვისაბუთებენ, რომ ქართველთ უნდა სკოდნიყოთ თავიანთი შეძლების და გვარად ყოველივე სავაქრო თუ სამადნო საქმეთა ვითარება.

*) ცხოვრება მეფე გიორგისა. პ. იოსელიანი 1891 წ.

სამწუხაროდ ეხლა ჩვენ ისეთი დრო დაგვიდგა, ისე მოვთავსდით, რომ ჩვენი ყოველივე ძველი გმობა და სულ არაა რაობა გაისპის. სულ იმას ჩაგვძახიან, რომ არაფერი იყავით, არაფერი გაქვენდათ, ყოველივე XIX საუკუნის შემდეგ შეიძინეთ, თფილისიკ არაფერი იყო, სულ სოროებით იყო სავსეო და სხვანი. ამას გვეუბნებიან ყველანი, რადგანაც ჩვენ თვით ვართ დაბალი ღობე და მათაც ვაძლევთ ამის საფუძველს. თვით მთავრობაც მოვალეა ამის, რომ ჩვენს პამპულად აღებას და მასხარად გახდენას ყურადღება მიაპყრას და ხშირად ესეთი კიცხვა აკრძალოს და მკიცხველ-მგმობელნიკ გააფრთხილოს, რომ მათ შემდეგ ეს აღარ ქმნან. ჩვენ რუსეთს კიცხვა-გმობისთვის არ ჩავბარებივართ და არც იმის სათქმელად, რომ თქვენ სულ არაფერი იყავითო. ვიყავით კიდეც და მეტიც ვიყავით, მაგრამ ბევრს ეს დღეს არ სჯერადა და ყოველთვის ახალს მანქანებად, ახალ ძალად სთვლიან. არც სხვებმა უნდა იკადრონ ისეთი ერის ისტორიულად დამდაბლება და მასხარად აგდება, რომელთაც 100 წლის წინედ ჰყვანდათ გვირგვინოსანი მეფე, ჰყვანდათ მხედრობა, მოქალაქობა, დიდკაცობა, ნასწავლი ხალხი, ხელოსნები, ვაქრები, სოვდაგრები, მუშები და სხვანი. ვიტყვით, რომ ჩვენს სამშობლოში შეშოსულ და დაბინავებულ უცხო ტომის ერთ ჩვენი ქვეყნის შესწავლა უნდა და არა ჩვენი გმობა, კიცხვა და დამდაბლება ისტორიულად. ასეთ პირთა დასახელება უეჭველია მკითხველს აღარ მოუნდება.

ჩვენი წარსულის ქეშმარიტების და სისწორის აღსანიშნავად, რომ ექვი არავინ იქონიოს და თაღლითობა არ დაგვწამონ, მოვიყვანთ აქ იმ ცნობებსაც, რაც ცხად ჰყოფს იმათთვის, ვინც ჩვენს უარარაობას, უკულტურობას, უხელოსნობას და უვაქრობას ხმა მალლა ჰქადაგებენ.

თფილისში 1770 წ. იყო 70 ათასი მცხოვრები. თფილისის მცხოვრებთ გარდა სცხოვრებდნენ კვალად 20 ათასი სხვა და სხვა ტომისანი: სპარსნი, ბერძნები, ოსმალნი, ქურ-

თნი. ლეკები და სხვანი კავკასიის მთის ერნი. ევროპილამ იყვნენ პოლონელები, ნემენცები, იტალიელნი, ფრანცუზები და რუსეთილამ რუსნი. ევროპიელთ აქენდათ თავიანთი სავაქროები, კავკასიის ტომთაგანნი იყვნენ მუშაკნი, ხელოსნები და სხვანი.

თფილისი განთქმული იყო ვაქრობის მხრივ მთელ კავკასიის ტომთა წინაშე. ცხრა დიდი ქარვასლა ყოველთვის სავსე იყო სავაქრო ხალხით და მათის საქმიანობით. ვაქრებთ შორის იყვნენ შემოსულნი ვაქრები სპარსეთილამ, ოსმალეთილამ, ევროპილამ, რუსეთილამ და სხვა ქვეყნებილამაც. თფილისში იყო თითქმის ყველა სავაქრო და სახელოსნო მალაზიები, ამასაც დავასახელებთ.

მესაათის მალაზიები არსებობდა. XVIII საუკ. ბოლოს, მესაათელ იყო ნემენცი გოტფლიდი. ასევე იყვნენ სხვანიც ევროპიელნი და სტამბოლელი სომხებიც.

წამალხანები (აფთიეკი) იყო რამდენიმე. მის მართველნი იყვნენ ევროპიელნი. ადგილობრივ ქართველნიც.

ხმელი ხილის მალაზიები აქენდათ სპარსეთილამ შემოსულთათარ ვაქრებს.

მეხალიჩენი, მეფარდაგენი და მექილობენი იყვნენ ქართველნიც და უცხო ტომისანიც.

ფეიქრები, მქსოვნელი ყველა ნაირი ნართულობის და ბევრის ძვირის ნართისაც, უმეტესად იყვნენ ქართველნი და ნამეტურ დედაკაცები.

მესარკეები იყვნენ უმეტესად ქართველნი, ამათ სარკეები შემოჰქონდათ კონსტანტინეპოლილამ. ესენივე აკეთებდენ, ანუ სწომდენ და ჰყიდდენ სხვა და სხვა ფერის შუშებს: ლურჯს, წითელს, ყვითელს, შავს და სხვანი, შუშაბანდებისთვის.

ყაზაზები, ჰყიდდენ ყველა ნაირ ძავეულობას, ყაითნებს, ჩაფარიშებს და სხვათაც, მოგზაურობდენ სპარსეთს, ოსმალეთს, ინდოეთს და სხვაგანაც, იქაც გაჰქონდათ თავიანთი საქონელი და იქილამაც შემოჰქონდათ.

მებამბენი, ჰყიდდნენ ბამბას, მატყლს, ყაქს, აბრეშუმს და ჯაგარსაც. ჯაგრის და მატყლის გატანა ქართველებმა რუსეთს, კონსტანტინეპოლს და ევროპასაც იცოდნენ. პირველად ბეწინამ გაიტანა ევროპაში მატყლი და ჯაგარი 1770 წლებს.

მეშალენი, ჰყიდდნენ რიზიშალებს, ქირმანიშალებს, ადგილობრივ შალებს, სხვა და სხვა ამგვარ შალეულობის ნართებს. ესენივე მგზავრობდნენ სპარსეთს, ინდოეთს, ოსმალეთს და რუსეთს.

ქურჭჩინი, ქურჭჩებს კაი მოთხოვნილება აქვდათ, იგინი საქართველოს ყველა კუთხეში მგზავრობდნენ და სხვადასხვა ცხოველთა ტყავებს სიამოვნებით იძენდნენ. ამათი ხელ-საქმე კარგად ჯილდოვდებოდა მყიდველთაგან. უცხო ქვეყნებიდამაც შემოჰქონდათ სხვა და სხვა ტყავეულობა.

ლაბღები, იყვნენ თფილისში მრავლად, იგინი შოულობდნენ ყველა ნაირ ტყავებს გასასყიდათ და ჰყიდდნენ, აქვდათ კაი ქარხნები და გასაავალიც დიდი აქვდათ. ამათ ტყავები სხვი და სხვა ქვეყნებიდამაც შემოჰქონდათ.

ჭონები. თფილისში, ქონების მთელი ქარვასლა არსებობდა, ამ ხელობის ხელოსნები რამდენიმე ასის კაცისაგან შესდგებოდა. თფილისში მათ აქვდათ დიდი საქმიანობა, დიდი გასაავალი იყო მაშინ ქართული ქუდების.

ხარაზები, მეჩუსტე და მექოშენი. ესენი მრავლად იყვნენ, თფილისში, ამათი რამდენიმე ქუჩა და ბაზრები არსებობდა. მექოშეები სადღეისოდ მოისპენ.

დერციკები და თერძები, იყვნენ მრავლად და ჰკერავდნენ ქართველ მამაკაცთა კაბებს, ქულაჯებს, ჩოხებს, ჩერქესკებს და სხვათაც მრავალთ.

მეჭვებენი იყვნენ მრავლად. სპილენძს ქვაბებისთვის საქართველოშივე შოულობდნენ. საქართველოში იყო სპილენძის მადნები და ქარხნები.

სამართებლის ოსტატობა. სამართებლებს საქართველო-

ში აკეთებდნენ ჩინებულათ. ასეთ ჩინებულ ხელოსნობამ თვით საქართველოს რუსეთთან დაკავშირებასაც მოასწრო, მერე კი დაეცა, რასაც თურმე თვით რუსეთის ვორონცოვსაკი შურდა თურმე ამის დაცემა, რადგანაც ვორონცოვს 1800 წ. ენახა ასეთ ოსტატთა რიცხვი და მათ მიერ გაკეთებული სამართებლებიც *). ამ ხელოსნების ამქარიც იყო მაშინ თურმე.

მეშანდლენი. თფილისში იყვნენ მრავლად და აკეთებდნენ ყოველნაირ შანდლებს. შანდლის თითბერსა და სპილენძსაც საქართველოში შოულობდნენ.

ოქრომჭედლები. იყო თფილისში მთელი უბნები, სადაც სულ ოქრომჭედლები იყვნენ. მათი დიდი მოთხოვნილება აქვდათ თფილისში. მათგან კაი დიდი ამქარიც არსებობდა. სადღეისოდ ამ ხელობამ ერთობ იკლო, ვეროპილამ შემოტანილ ბექდებმა, საყურეებმა, სამაჯურებმა და სხვა ასეთ ნივთებმა დიდი ჯიბრი გაუწია მათ, დღეს ეს ხელობა თფილისში ძრიელ შემცირდა ქამრების ტარების ჩვეულებაც ისპობა, ესეც მოქმედებს მათზედ.

კალატოზები იყვნენ თფილისში მრავლად, უმეტეს ქართველ გვარის მუშებიცა. აქვდათ ამქარი.

ღურგლების რიცხვიც დიდი იყო ქართველთაგან, მათი დიდი ამქარიც არსებობდა 1770 წ. ზოგს ოჯახში ორი ძმაც იყო ღურგალი **).

ხურო და მხერხავნიც ბევრად უფრო მრავლად იყო, ვინემც ღურგლები. უმეტეს რაქველებიც იყვნენ.

ქვის მთლელთა რიცხვი საქართველოში ძველთაგანვე იყო აღორძინებული, XVIII საუკ. მათი რიცხვიც დიდი იყო, ხელობას არ აქვდა ნაზი მიმართულება.

მექანდაკეთა და ჩუქრომის მჭრელთა რიცხვიც არსებობდა, მხოლოდ იმ ხელოვნებით და მხატვრობით კი არა, როგორც იგი XII საუკ. არსებობდა.

მხატვრების რიცხვიც დიდი იყო, ხოლო მხატვრობა კი

*) ჩანი ვიყავით გუშინ. ი. გოგებაშვილისაჲ 1900 წ. თფილისი.

***) საქართველოს სიძველენი II ტ. გვ. 203.

არ არსებობდა იმ ხელოვნურის სახით, როგორც იგი აღორძინდა ძველის დროის საქართველოში, რის ნიშნებსაც ცხადად გვიჩვენებს ძველ ნაშთებთა რიცხვი. XVIII საუკუნის ბოლოს გამოჩენილი მხატვარი იყო ნიკოლოზ აფხაზი. იმ დროს ამან დახატა ანანურის ეკლესია და სხვებიც მრავალი. იყო გამოჩენილი თავის დროს და პატივცემული მეფეთაგან. ამაზედ არა ნაკლებ ხელოვანი მხატვრები სხვებიც იყვნენ იმ დროს, თვით მხატვართა ამქრობაც არსებობდა, ესენივე ხატავდნენ სამეფო დროშებს ხელოვნურად. საქები იყო კიდევ ერთი მხატვარი ისაია ჯანჯულაზოვი. თფილისელი მოქალაქე, ხელოვნური მხატვარი. ამან დახატა ყველა ბატონიშვილები 1799 წ. ამის ნახატი მეფე ერეკლე ქართულის კაბით არის დახატული, ბუხრის ქუდით და ხლმით. ასევე დაუხატავს გიორგი მეფე და ალექსანდრე ბატონიშვილი. იყო მუყედრებელი და მომღერავი საქართველოს სამეფო ტახტის დასრულების გამო. ალექსანდრე ბატონიშვილს გადაჰყვა სპარსეთში, იქ დაშთა, აღარ დაბრუნდა, იქვე გარდაიცვალა. ამის ნახატი სურათები მოთავსებულია „კავკასიის აქტებში“.

ზეინკლობაც არსებობდა თავის ზომიერებით. (ლიტეინჩიკი), იგი ძველად უფრო აღორძინებული იყო.

სლესრები, მჭედლები და მენალბანდეთა რიცხვიც ყოველთვის იყო. ესენი აკეთებდნენ ლურსმებს, კოქაკებს, რაზებს და სხვა და სხვა სახელოსნო იარაღებს. ზოგი იარაღი სპარსეთიდანაც შემოჰქონდათ. დიდი იყო ნალბანდობა.

მეჭურჭელენი. ესენი სწავდნენ ყველა ნაირ კურკელს, ჯამებს, მათრათებს, თეფშებს და სხვა ამგვარებს, ასევე ლიტრებს, ღოქებს, კოკებს, ქვევრებს, საღვინეებს და სხვანი.

მეკრამიტენი და მეთაგურენი. ერთნიც და მეორენიც იყვნენ უმეტესად ქართველნი, ძველ მეკრამიტეთა კრამიტი მაგარ რკინის მსგავსებას წარმოადგენდა. ერთი სიტყვით, არ არის დღეს ჩვენში ერთი ისეთი ხელობაც, რომ მაშინ ჩვენ შამა-პაპათა შორის არ ყოფილიყოს.

მესაპნეთა ქარხნები. საქართველოში საპნის ქარხნები ძველადგან სჩანს. მის ცოდნა აქენდათ ყველა კუთხის ქართველთ. თფილისში იყო რამდენიმე ქარხანა.

შესამთლეები. ამათი ქარხნები თფილისში იყო რამდენიმე, ასევე ქართლში, კახეთში და სხვაგანაც. ხშირად და მრავლად სამთელი და საპონი უცხო ქვეყნებშიაც გაჰქონდათ და შემოჰქონდათ, ნამეტურ მთებში.

ლილახანები, ანუ სამღებროები თფილისში იყო მრავლად, მათში მოიპოვებოდნენ ყველა ფეროვნების და ხარისხის.

სამღებროები. თფილისში იყო კერძო პირთა და სამეფონიც.

მეხანჯლენი, ხმლების გამკეთებელნი იყვნენ მრავლად მემასრენი და სხვა ასეთნი. მერე მეთოფენი და მედანბაჩენი XVII საუკ. რიცხვიდამ. საღლეისოდ ამათი რიცხვი თფილისში დიდათ დაეცა.

მერკინეთა რიცხვიც დიდი იყო, მათ მრავლად უცხოეთში გაჰქონდათ და საქართველოში შემოჰქონდათ რკინეულობის იარაღი, ამისთვის აქენდათ ქარხნებიც. სტამბოლის ერთს დიდს ქუჩაზედ, ახალციხელ ქართველ მერკინეთა მთელი გუნდი არსებობდა, თითქმის ქარვასლა აქენდათ.

მცხეთის შეყოლება, მტკვრის ხეობის გასწვრივ ყოფილა რკინის მადნები და ქარხნები, რაისა გამო ამ ადგილებსაც „სარკინეთი“ ჰქვიან ძველის ქართულის წიგნებით.

კლარჯეთს, ანუ მურღულის ხეობაში, ძველადგანვე ყოფილა სპილენძის, რკინის და თითბრის მადნები, რომელ მადნებს და სპილენძეულობას ძველის ძველ დროის მებისტორიენიც ასახელებენ. ამ ადგილებში ღღესაც არსებობს ინგლისელთაგან გახსნილი თითბრის და სპილენძის მადნები, სადაც 1000 კაცზედ მეტი მუშავობს, დიდი მოძრავობა არის აქ ასეთ მადნების.

თუთიის (ცინკი) ხმარებაც იცოდნენ ჩვენში და იყო აქ ამის მადნებიც, კლარჯეთში მრავალ ალაგას არის ასეთ თუთიის მადნები ღღესაც ხელ უხლებელნი. ყველა ასეთ მადნე-

ბის ქარხნებში მუშებათ და ხელოსნებათ ბერძნებს გარდა უმეტესად ქართველებიც იყვნენ ძველად.

რკინის, თითბრის, სპილენძის შემუშავება მაქახელშიაც კარგად იცოდნენ, ასევე ქებული იყო ძველადგან „მაქახლური“ იარაღის კეთება და ფასი, მაქახელში განთქმულნი იყვნენ ამის ოსტატები, „მაქახლური“ იარაღი თვით სტამბოლშიაც კი დიდათ ფასობდა. სადღეისოდ აქ ასეთ ხელოვან ოსტატ ხელოსნებთა რიცხვი მოისპო, აღარაფერია დაშთენილი.

ვერცხლის მადნებიც იყო, მაგალითებრ როგორც ბორჩალოს მაზრაში, სადაც ვერცხლის მადანი არსებობდა თვით იმ დროსაც კი, როცა საქართველო რუსეთს დაუკავშირდა.

ოქროს მადნებიც იყო, არა მრავლად, მაგრამ მაინც იშვიათად. ოქროს ფულს სქრიდენ თვით XVIII საუკუნეში, მეფე ერეკლეს დროს. ეს გარემოება ჩვენთვის საყურადღებოა, თორემ ბევრნი ამბობდნენ, რომ ქართველებს საქართველოში ოქრო არ აქვდათო. ჩვენ კი საქართველოში მოქრილი ოქროს ფულიც გვაქვს.

ზარაფნი. ზარაფნი არსებობდნენ საქართველოში ძველადგანვე. მათ აქვდათ სპარსთ, ოსმალთა და სხვათა ფულებიც და ახურდავებდნენ ქართულს ფულებზედ, მათ იცოდნენ ოქრო-ვერცხლის ფასი, მაზანდა და სხვანი, მგზავრობდნენ სხვა და სხვა ქვეყნებში და ახურდავებდნენ სხვა და სხვა ნაირ ფულებს. ძველი დროის ბანკები და ბანკირები ესენი იყვნენ. თფილასში ზარაფების რიცხვი მეტად დიდი იყო. აწინდელი ზარაფიშილები, ანუ ზარაფოვები სულ ძველის დროის ზარაფთაგან მომდინარეობენ. ესენივე იგირავებდნენ სხვა და სხვა ნივთებს, თვალ-მარგალიტებს და მფარველობდნენ მათ. ყოველივე შრომისთვის ზარაფებს ეძლეოდათ შრომის სამაგიერო.

გიშრის ხელობა ქართველთ შორის იცოდნენ ძველადგან, ნამეტურ იმერეთში. გიშრისაგან აკეთებდნენ კრიალოსნებს, ჯვრებს და სხვა და სხვა ასეთ ნივთებს, შშვენიერადგაკეთებულებს. სხვა ქვეყნებშიც გაჰქონდათ.

მძივთა და თვალ მარგალიტთა ოსტატნი და ვაქრები: ესენი პოულობდენ, აკეთებდენ და ჰყიდდნენ ყველანაირ თვალ მარგალიტებს. მაგალითებრ ფირუზს, ქარვას, მარჯანს, ლალს, იაგუნდს, გოარს, მარმარილოს (დრუნგული) შესანიშნავ ნივთებს, მარგალიტს, ეს შემოდის ელადიდამაც, ზურ-მუხტს და ვინ იცის რამდენ კიდევ სხვა ძვირფას თვალ მარგალიტებს. ასეთ იშვიათ ძვირფას თვალმარგალიტებთა ხელოვნურად ძებნა, ოსტატობა და მოპოვება დიდათ იყო ქართველთ შორის გავრცელებული და ამათ შრომას თვით ხალხიც კარგად აფასებდა. სადღეისოდ კი ასეთ ძვირფას თვალ მარგალიტთა ცნობიერება ჩვენ სულ არა გვაქვს, მისი არაფერი ვიცით, თუ ჩვენში როდის რის კეთება იცოდნენ. საჭიროა კია, რომ ყოველივე ასეთ საგანთა ცნობიერება გვაქნდეს ანუხსული.

მეთუთუნე და მებურნუთენი. მეთუთუნეებს მრავლად მოჰყვანდათ თუთუნი და იგი მრავლადვე გაჰქონდათ რუსეთს, ოსმალეთს, სპარსეთს და სხვაგანაც. თფილისში მისი დუქნები იყო მრავლად, თვით ქარვასლაც კი არსებობდა კერძოთ მისი. უკანასკნელ დროს ქართველთ მეფობის 1790 წლის შემდეგ თუთუნის და ბურნუთის მოიჯარადრე იყო სტეფანე ფერშანგი, გორელი, მელექსე. გარდაიც. 1839 წ. „გ. მეფ. ცხ.“.

სამეფო სამოსთა მკერვალნი, მოსაენი და მქარგაენი. ესენი იყვნენ შესანიშნავად მომზადებულნი, ხელოვნურად, ესენი ჰკერავდენ სამეფო შესამოსლებს, ზოგს რთავდენ თვალმარგალიტებით, სხვა და სხვა ძვირფას ნივთებით. იცოდნენ გვირგვინების კრვა და ქარგვა, ასევე სხვათაც ამგვარ მრავალთა. ამათვე იცოდნენ სამღვდელ-მთავრო შესამოსლების შეკერვა, მორთვა, მოკაზმვა სხვა და სხვა ფერადის ძაფეულობით, თვალ მარგალიტებით და სხვანიც მრავალნი. ამათ მიერ შემკობილ სამეფო და სამღვდელ მთავრო შესამოსლებს განცვიფრებაში მოჰყავს თვით თანამედროვე მსწავლულ-მოგზაურ-მხილველნიც. ასეთ ხელოვან ხელოსნებთა ოსტატობას

დიდი წარსული აქვს, დიდი ღირსება. სამწუხაროდ სადღეისოდ ასეთ ხელოვან ხელოსნებთა საქმიანობის ღირსების მოგონების არაფერ არაფერი იცის. მათ მომგონებლად ჩვენი ისტორია სჩანს, ისევე მათივე გაკეთებული ნივთები თუ მოგვაგონებენ ხანდისხან მათს მკეთებელთა საქმიანობის ხელოვნობას, მხატვრობას და მის მნიშვნელობას.

ხატთა ხელოვნები. ხატთა ხელოვნობასაც დიდი სამხატვრო წარსული აქვს, მისი ხელოვნების და მხატვრობის ანუ-სხვა ჩვენგან შეუძლებელია, მას უნდა მისებურივე მხატვარ და ხელოვან ამწერნი. ჩვენ აქ ვიტყვი იმ გარემოებას მხოლოდ, რომ მის უტყუარს მდიდარს სახელოსნო, ანუ სამხატვრო და ხელოვნურს ღირსებას თვით მათგანვე განაკეთები ნაშთები აჩენენ, მაგალითებრ ვის არ გაახსენებს მდიდარს წარსულს ხახულის მღვთისმშობლის ხატი, ანჩის ხატისა და ვინ იცის კიდევ სხვა რამდენი ასეონი, შემკულნი, მდიდრად, მოქარგულნი. სადღეისოდ ჩვენში ასეთი ხელოვნური მხატვრობა და ქანდაკება სრულიად დაცემულ არის, სრულიად მოსპობილი.

ჩვენ აქ ყველა ხელობათა სახელები და ცნობები ვერ მოვიხსენეთ, აქ ესეც ვიკმარეთ, ეხლა უნდა დავასახელოთ საქართველოს ვაქრები და სოვდაგრებიც. თფილისში იყო 1770 წელს, თითქმის ყველა საქონლის სავაქრო მალაზიები, როგორც ევროპიელთა, ისევე აზიელთა. ყოველ მათგანს ჰქონდა საკმარისი შეძლება. იგინი სავაქროდ დადიოდნენ სპარსეთს, ინდოეთს, ოსმალეთს, ევროპას, რუსეთს და სხვა ასეთ სამეზობლო კუთხის ხალხში. თფილისის ქუჩები და ბაზრები დაყოფილი იყო ისე, რომ თითო ხელობის ხალხს თითო ქუჩა და ბაზარი აქვდათ არჩეული და ყველანი ერთი ხელობის და ვაქრობის მიმყოფნი ერთს ქუჩაზედ ესახლნენ. ამის ნიშნები დღემდეც არის იმ დროდამ დაშენილი. მაგალითებრ მექვაბეები ესახლნენ ერთს ქუჩაზედ, ასევე მეშანდღენი, ხარაზები და ამათ ქუჩას ეწოდებოდა „ხარაზხანა“, ასევე ქონე-

ბის და ეწოდებოდა „კონხანა“, ყასების ჴბანს „ყასაბხანა“, სირაჯებისას „სირაჯხანა“; ასევე იყო ვაქრებთა ქარვასლების სახელწოდებანიც, დახურული ბაზახანა, ქარვასლა და სხვაც ამგვარნი მრავალნი.

მაშინ ჩვენში ქურდობა იშვიათი იყო, სავაქრო ღუქანს ვერაფერს ვასტებდა, ვერაფერს რას მოიპარავდა, ყველა სახელოსნო და სავაქრო საქმეს თავისი მფარველი ოსტატი და ვაქარი ჰყვანდა, ვინც რას გაჰყიდდა, ის გასაყიდი გამყიდავის ხელობის უნდა ყოფილიყოს, თორემ წინააღმდეგ შემთხვევაში უცხო პირს მაშინათვე შეუტყობდენ, რომ მას ნაპარაფი აქვდა რამე და ჰყიდდა. ამიტომ ქურდობა ჩვენ ვაქრებსა და ხელოსნებში სულ არ იყო. რომ მომხდარიყო და სადმე სახელოსნო, ან სავაქრო ღუქანი გაეტეხათ და გამტეხენიც დაეკირათ, მერე მას მოელოდა ცუდი ღღე, შერცხვენა მთელ ქალაქის ხალხში. ასე იყო საქმე და ყოველი მეღუქნე ვაქარი ქურდობისაგან უზრუნველი იყო, მაგრამ მათ მაინც აქვდათ ჩვეულებათ, რომ ქუჩებში „ჰასასები“ ჰყვანდათ, ესენი ჰყარაულობდენ, რომ ვისიმე სავაქროს თავდასხმა ლეკთა და ან ასეთ მთიელ ბრბოთაგან არ მომხდარიყოს, ესენი კი ახერხებდენ ყველაფერს.

საქართველოში, აშკარად ქურდობის დასაწყისი და ხელოსანთა და ვაქართ სავაქროების გაქურდვა და გაცარცვა იწყება XIX საუკუნის დამდეგიდამ, როცა გარემოება შეიცვალა, თფილისში სხვა და სხვა ჴომის ერი გამრავლდა, მასთან ვაქრობაც დაწინაურდა, მასთან გაჩნდა მრავლად სხვადასხვა ნაირი ევროპის და აზიური საქონლები, რასაც გზა და კვალიც გაეხსნა და ყოველივე გაფართოვებას და აღორძინებას ეძლეოდა. რა იყო ეს, დრომ მოიტანა თუ გარემოებამ, ამისი რა მოგახსენოთ, ხოლო ის კი უნდა ვსთქვათ, რომ XVIII საუკ. გასვლამდე, თფილისში იყო რამდენიმე ათასი ღუქანი, რამდენიმე ქარვასლა და მასში გაჩაღებული ვაქრობა, მაგრამ ქურდობა კი არ იყო მათში. ეს ცხადი კეშმარი-

ტება არის და ეს ჩვენს ძველს კაცებსაც კარგად უნდა ახსოვდესთ, რომ საქართველოს მეფეების დროს, ძრიელ ძნელად, სრულ იშვიათად, რომ ვინმე ვაქრის დუქანი, ან სახელოსნო ღამე გაეტეხათ და გაექურდათ. ამას თავის ისტორია აქვს და ამიტომ აქ ამას ასე მოკლედ ვასახელებთ.

ასე თუ ისე, საქართველოში, ყოველ ქართველ მეფის დროს, ქართველთ შორის, ყოფილან თითო-ოროლა სოვდაგრები, მრეწველნი, ვაქრები და ხელოსნებიც. მათი რიცხვი ყოველთვის იყო შესამჩნევად, ხოლო 1793 წ. შემთხვევად დიდათ შეაფერხა და შეამოკლა, ვინაიღვან თფილისიღამ მტერმა 40 ათასი ქართველი წაიყვანა, რომელთა რიცხვში იყო ქართველობა მრავლად, მათში მოიპოვებოდა ყველანაირი ხელობის და ვაქრობის ქართველობა. ესენი თფილისის ისე მოსცილდნენ, რომ მათი რიცხვი ჩვენის დედა-ქალაქისა და ტომისთვის სრულიად დაიქსაქსა. ამაობაში ქართლ-კახეთის რუსეთის იმპერიასთან დაკავშირებაც მოახლოვდა, 1801 წ. ქართლი და კახეთი რუსეთს ჩაბარდა, ამ გარემოებამ გახსნა თფილისში ვაქრობის გზა-კვალი და რაკი საქართველო ძრიელ საქრისტიანო სამეფოს კუთხედ გამოცხადდა, ამიტომ ამ ქვეყანაში, ყველა კუთხიღამ იწყეს მრავლად შემოსვლა სხვა და სხვა ტომის ერთა: ვაქრებმა, ხელოსნებმა და სოვდაგრებმა იწყეს მოქმედება და აღებ-მიცემა. ქართველთ სიმრავლეს თფილისში ამათ უსწრეს წინა. თფილისში დარჩენილ ძველ ქართველ მოქალაქეთა ერთობ ცოტა რიცხვი ლა სჩანდა.

ასე და ამ გვარად გადიოდნენ დღენი და თფილისში უცხო ტომის ვაქრები და ხელოსნები კი დიდათ მრავლობდნენ, მრავლობდნენ ისე, რომ მათ ქვეშ იფარებოდა ქართველობა და იჩრდილებოდა, ამ გარემოებას ხელს უწყობდა ის პირობებიც, რომ თფილისში შემოდდიოდნენ მრავლად სხვა და სხვა ხელოსნები და ვაქრები ოსმალეთიღამ ბერძნები, სომხები, ოსმალნი, სპარსეთიღამ სომეხნი, აისორები, სპარსნი და ვინ იცის კიღევ რამდენი რა გინდა რა. ესენი რასაკვირველია

ქართველებს ყველაფრით წინ უსწრობდნენ და რაც ხანი გადიოდა, მით იგინი ჩვენს ქვეყანაში უფრო წინ მიდიოდნენ, აღორძინებას ეძლეოდნენ, ვაჭრობას აფართოებდნენ, მამულებს იძენდნენ და ზედ სახლ-კარს იკეთებდნენ. საქმე ისე მოეწყო, რომ ჩვენ, ქართველებმა რუსეთთან დაკავშირებით ვერ ვისარგებლეთ, ჩვენ თითქოს ამისთვის მომზადებულები არ ვიყავით, ჩვენის დაკავშირებით სხვებმა ისარგებლეს, სხვებმა წადგეს მით ფეხი ჩვენს ქვეყანაში როგორც ეკონომიურად, ისევე ვაჭრობით, ფაბრიკებით, ბანკებით და სხვანი.

რაც ხანი გადიოდა, ჩვენ მით ვმცირდებოდით ყველაფრის ასპარეზზე. მარტოდ ძველებურად კიდევ სამხედრო სამსახურს გავყეთ და რუსის მხედრობაში შესვლას, სხვა ყველაფერს მოვესხლიტეთ და მოვშორდით. ამ გარემოებით ჩვენ იქამდის მივედით, რომ მალე დავიმკვიდრეთ სახელი უეცილობის, ზარმაცობის, გაუნაიღებლობის, უკულტურობის და სხვანი. რაკი ერთხელ საქმე ცუდათ წაგვივიდა, მისმერე სულ უკულმა ვიარეთ. ქართველთაგან თფილისში ყოველივე მცირდებოდა და ამიტომ მრავალნი თამამად ამბობდნენ, რომ ქართველები სულ უნიჭოები არიანო, მათ არც სწავლის შნო აქვსთო, არც მეცნიერების შეძენისა, არც ხელოსნობის, არც ვაჭრობის და არც მრეწველობისაო.

საქართველოში ყოველთვის ხელოსნებათ სულბერძნები, სომხები, აისორები, თათრები და სხვანი ყოფილანო. ქართველებს არაფრის კეთების შნო არ ჰქონიათო. მათ შეეძლოთ მარტოდ თავის სოროებივით მიწური თხრილის ქოხები ეთხარათ და შიგ ყოფილიყვნენ ღორებივითაო, ანუ ეწურათ ქვაბი ღვინო და არაყი, ეთითხნათ ქერის და ქვავის პური, ეხარშათ ლობიო და ხაში და მით ეცოხნათო. სხვა დანარჩენი მათა საქმე არ იყოო. აი თუნდა დღესაცაო, მათში ერთი ნასწავლი კაცი არ არისო, ერთი ინჟინერი, ექიმი, ვაჭარი, ფაბრიკანტი, მეხანიკი, ტენნიკი და მრავალიც სხვანიო. არ არის იმიტომა, რადგანც ამ ერს სწავლის ნიჭი სულ არ

მოქმედებათო, იგინი სულ ქეიფობის დროს არიან შექმნილგ-
ბი და ამიტომაც გახლავან ასეთი სუსტნიო.

უნდა ვსთქვათ, რომ ასეთ ცნებას ხშირად ჩვენ შესახებ
თვით ნასწავლი კაცებიც ჰფანტავდნენ, მეცნიერ-პროფესორე-
ბიც კი და ვინ იცის რამდენ კიდეე რა ჯურის და რა ყალი-
ბის მეცნიერი გვამნი არ იყვნენ. ჩვენ აქ ყველას არ მოვ-
სთვლით, დავასახელებთ რამდენსამე: ადრინდელმა I კლასი-
კურ გემნაზიის ცნობილმა მსწავლულ დირექტორმა ჟილიხოვ-
სკიმ 1873 წ. თფილისში, საჯაროდ ლექცია წაიკითხა ქარ-
თველების შესახებ და ლექციაში სხვათა შორის მოიყვანა ასე-
თი მაგალითებიც: კაცი იბადება, იზრდება, მერე ბერდება და
ბოლოს კვდებაო. ასევეა დღეს ქართველების საქმეო. ოდესმე
მათ აქვნდათ კარგი დროეო, ეხლა კი მათ თავიანთის გაუნა-
თლებლობით და უკულტურობით დაიმტკიცეს სრული უმე-
ცრებაო. ამიტომ იგინი დღეს სამარეში წვანან და ერთი მი-
წის მიყრის მეტი სხვა აღარაფერი უნდათო. ასე გახლავთ ამა-
თი ერის საქმეო.

მეორემ, ასეთმავე ცნობილმა პირმა გიორგი მუხრანსკიმ,
ყალბათ განათლებულმა პირმა და ორდენების მიღებაზედ და-
ბრშავებულმა და ხარბმა ისურვა გარუსება და ვითომც გარუს-
და, ასე ატყუილებდა მთაერობას, მაგრამ მალე მიხვდა, რომ
ასეთის ტყუილებით დიდს ფონს ვერ გავიდოდა, მიტომ მან
ისურვა თავის ყალბი ჰაზრების მწერლობით, ანუ მეცნიერე-
ბითაც მტკიცება, რითაც იგი თავის შესახებ უფრო მეტს მცნე-
ბას მოფენდა, მეტს პატივს შეიძენდა. ამ მეცნიერ ბატონმა
დიდმა კაცმა და დიდი თანამდებობის მექონმა 1873 წ. თფი-
ლისში დასტამბა ერთი რუსული წიგნი, სადაც სხვათა შო-
რის საუბრობს ასე:

კავკასიაში და კერძოდ საქართველოში, არის ოცნაირი
მიღეთის ხალხი, მაგალითებრ ქართველები, კახელები, იმერ-
ლები, გურულები, მეგრელები, სვანები, ფშავეები, ხევსურე-
ბი, თუშები და ვინ იცის კიდეე რამდენი სხვანი. ყველა ამათ

რომ თავიანთ დედა ენაზედ მიეცესთ სწავლა, ეს ერთობ შორს წავაო. ამიტომ საჭირო არის, რომ ბრიყულ და მოუხეშავ გონებას, მათ გაუწურთნავ ტვინს მძლავრის ერის, ანუ სახელმწიფო ენაზედ მიეცესთ სწავლა და მით გვიან მოსარჩენი უმეცრული ქირი აღრევე მოარჩესო. ეს პირი თავის მოსაზრების დასკვნას. აგვირგვინებდა მით, რომ დიდი თევზები პატარა თევზებს სკამენო, დიდი ქიები პატარასა, დიდი ფრინველი პატარასაო, ამიტომ ეს შექმის კანონები კაცშიაც უნდა იყოსო და მედგარმა სუსტი უნდა შექამოსო. უნდა შეიქამონ ეს სუსტნი მით უფრო, რადგანაც ესენი თავიანთ უნიჭობას დიდი ხანია ასაბუთებენ თავიანთ უმეცრებითაო.

ერთმა ქართველმა მსწავლულმა მოძღვარმა ერთ რუსის რევიზორს, 1871 წ. მოახსენა შემდეგი: ქართული ენა ისეთი ბრიყული ენა არის, ისეთი ტლანქი, რომ ჩემის აზრით ეს ენა სემენარიაში ხმარებილამ უნდა მოისპოს, რადგანაც იგი ქართველ ბავშვებს აყრუებს, ტვინს ულაცებს და აბრიყვებსო.

პატივცემულმა პროფესორმა ეგაზაროვმაც ასევე მოგვიხსენია ჩვენ და მან თავის მეცნიერულს „საამქრო გამოკვლევაში“ ქართველების ძველის და ახლის ცხოვრებილამ საყურადღებო არა დაინახა რა და მისის აზრის დასკვნით ეს ხალხი იხატება როგორც უზრუნველი, მკამელი, მსმელი, მომღერალი და მოთამაშე. სხვა არაფერი, ერთი სიტყვით უმეცრების და უცოდინრობის ნიშან წყალი *).

ასეთ პირთ გარდა ჩვენში ყოფილან ძრიელ ხშირად ისეთი მწერალ-მსწავლული პირნიც, რომელთაც თავიანთის კალმით უერცვლებიათ, რომ ქართველი ხალხი ზარმაცი ხალხიაო. უზრუნველი, მათ არც სწავლის შეძენის შნო აქვსთო, არც მეცნიერებისა. არც ხელოსნობის, არც ტექნიკ-მეხანიკისა, არც ვაჭრობისა, არც მრეწველობისა, არც არა სხვა რამ კულტურულის განვითარებისაო. ვაჭრობის შესახებ ხომ იტყოდნენ თამამად: ქართველი კაცის არც ვაჭრობა თქმულა და ქნილაო, არც ჩოტკი და არც დავთარიო. ვინ ქართველი და ვინ სწავ-

*) Городские цехи, С. Егiazарова, 1891 г., Казань.

ლა, ვინ ქართველი და ვინ ფულიო, ვინ ქართველი და ვინ მექარხნე და ფაბრიკანტიო. ვინ იცის კიდევ ასეთებისას რას არ იტყოდნენ. ყველა ეს კი მოწმობდა ჩვენს უნიკობას, ზარმაცობას და უკულტურობას.

ჩვენდა სამწუხაროდ ჩვენი მდგომარეობაც ისე მოეწყო და ისე მოემართა, რომ თითქოს მართლაცა და გავხდით ლირსი ასეთის სახელის დარქმევის და აბუჩათ აღების. რა გაეწყობა, ესეც ჩვენი ბრალია და იმ ისტორიულის გარემოების, რამაც XIX საუკუნის შემდეგიდამ ასე გაგვანაცარმტვერა, ასე შეგვამცირა ვაქრობის და აღებ-მიცემის ასპარეზზედ, რამაც აგვაფეთქა მხოლოდ ქამა, სმით, ქეიფებით, მამულების დაყიდვით, შექმით და ვინ იცის კიდევ რამდენი რა გინდა რით, რომელთაც აქ არ მოვსთვლით ჩვენის გულის გასახეთქათ.

ერთის მხრით ჩვენი უხეირობა თვით ჩვენი ბრალიც იყო, ამაში სხვებს არ გავამტყუნებთ, ყველაფრის მიზეზები ჩვენ ვიყავით, ჩვენთვის არც სკოლების დახსნა იყო 1801 წლიდამ, არც სახელმძღვანელო წიგნების ბეჭდვა, არც სხვა და სხვა სავაქროების დახსნა, სახელოსნოების, ქარხნების და ვინ იცის კიდევ რამდენი რა გინდა რის, ძველი ხელიდამ გვეცლებოდა, გვესპობოდა და მათ ნაცვლათ ვერც ახალს ვიძენდით. მართოდ ვისხედით ქანდრის ქვეშ და პირ დაღებულნი ვქამდით, ვსომდით, ვქეიფობდით და ნაქეიფარები კიდევ ერთმანეთს ვეჩხუბებოდით, ძმა-ძმას უტეხდა შულღს, მამა შვილს, შვილი მამას, ცოლი ქმარს, ნათესავე—ნათესავეს, ერთის სიტყვით ყველა ერთმანერთს და ამ უბედურების დროს, საქართველოს ქალაქებში თუ ქართველთა მამულები რა უბრალო ფასებად იყიდებოდა, რა უბედურ და ხურმის ფასად იღუპებოდა, ყველა ამას ვინ მოსთვლის (იხ. ისტორია ქართული სტამბის და ჟურნალ-გაზეთებისა). ჩვენს ნაკლს და უბედურებას არც ჩვენ ვმაღავთ, რომ დავმალოთ მიდამ რა გამოვა, არაფერი, ეს ჩვენი თავის მოტყუილება იქნება, ხოლო იმასაც ვიტყვით, რომ ჩვენი უბედურება, ჩვენი დაძინება და სიმკვიდრე იყო დროე-

ბითი, იმას თავის მიზეზები აქენდა და ამ მიზეზების ახსნას ჩვენ არ გავყვებით, ვიტყვი იმას კი, რომ ეს მიზეზები და მისი საიდუმლოება კი იმ პირთ უნდა სკოდნიყოთ კარგად, ვინც ჩვენს უნიკობას, მრეწველობის და ვაჭრობის ვერ შეთვისებას და ბევრსაც სხვა ამ გვარებს თვით მწერლობითაც კი ჰფანტავდნენ. მათ უნდა სკოდნიყოთ ეს და ჩვენთვის ისეთი გულ-გასატყეხი მსჯავრი კი არ უნდა ეძრიელებინათ, არამედ საქმის დაკვირვებით, ჩვენი პოლიტიკური და უფლებითი მხარეების შეგნება-შესწავლით, მის კარგად აწონ-დაწონვით, ჩვენი მდგომარეობის და სამზადისის მოძებნით და სხვანი.

ესეთი განჩინება ჩვენთვის შეიძლებოდა მოეცათ მხოლოდ უმცუარათ, რომელთაც არც ჩვენი წარსული იციან, არც ჩვენი ისტორია, კულტურა, განათლება, ხელოვნურად მწერლობა, ფილოსოფიური განსჯა, ვარსკვლავთ-მრიცხველობა, კაცთა და ბედაურთ მკურნალობა, მეურნეობა, ხელოვნურად ფერადის წაშლებით ხატვა, ჩუქურთმა, ქანდაკი, ძველ ხალხებთან აღებ-მიცემა და სამრეწველო და სასოფელაგრო საქმენი, რომელთა ცნობებიც დაშთენილია ჩვენს ისტორიაში, ჩვენს ძველს სიგელ-გუჯრებს და სხვა და სხვა სამეფო დავთრებში.

გინდ ეს ასეც არ ყოფილიყოს და გინდ ჩვენ ვყოფილიყავით ძველი უკულტურო ხალხი, არაფერი სწავლა-განათლების, ხელოვნობის და ვაჭრობის მექონი, მაინც ასეთ განჩინებით ჩვენზედ არ უნდა ელაპარაკნათ, და ჩვენ საიქიოს ხალხად არ უნდა ვეხსენებინეთ, არ უნდა მოვეხსენებინეთ ასე, ვინაიღგან ჩვენ კარგად ვიცით სეპენსერის „მოძღვრებით“ *), რომ დედამიწის ზურგზედ, ძველად მრავალ ერთა შორის ყოფილან ისეთნიც, რომელთაც არც წიგნი ჰქონიათ, არც კულტურა, არც განათლება, არც ვაჭრობა და მრეწველობა, მაგრამ დროსა და განათლების წყალობით ისინი იმ ველურის მდგომარეობიდან გამოსულან, დამდგარან განათლების და

---

*) სოციალოგია ჰერბერტ სპენსერისა 1875 წ.

კულტურის გზაზედ, მათ მიუღიათ ევროპიული სწავლა-განათლება და სადღეისოდ იგინი გამხდარან მოწინავე ხალხთან ერთად წოდების ღირსნიც. ამის მაგალითი ამერიკის ერი და რამდენი კიდეც სხვა ასეთნი არიან.

მაინც იმასაც მოგახსენებთ, რომ თუნდ იმ დროსა და ეამს, რომელსაც ჩვენის უბედურობით და უკაცობით ანუხსვენ, თვით მაშინაც გვეოლიან ქართველთ ჩვენს ქვეყანაში თითო-ოროლა ისეთი პირნი, რომელთა სიცოცხლეს, ცხოვრებას და მოქმედებას ხსენებულ ცრუ ყალბის ჰაზრებისათვის საძირკველი უნგრევ-უქცევიად, ჩვენ კიდეც სხვა და სხვა სახელოვანის სავაქრო და სამრეწველო საქმეების შექმნით დაგვხმარებია, ჩვენის გვარისა და ოჯახისთვის კარგი სახელოვანი სამსახური გაუწევიათ, მართლაცა და ჩვენ არც ისე წყალწადებულები ვიყავით და ვართ, როგორც ზოგიერთები აქამდის გვთვლიდნენ და გვთვლიან კიდევაც. ჩვენშიაც მოიპოვებიან თითო-ოროლა შესამჩნევი პირნი როგორც მწერლობის ასპარეზზედ, ისევე მეცნიერების, მეხანიკ-ტექნიკის, აღებ-მიცემის, ხელოსნობის და მრეწველობის. მაშ აქ ჩვენ შევჩერდებით და შევხებით ერთ ჩვენს თანამემამულე დავით ზაქარიას ძე სარაჯიშვილის აღწერას და გაცნობას. ყეს ერთი პირი არ გეგონოთ ჩვენში, სხვებიც არიან შესამჩნევი პირნი, ყველას თავის ღირსეული ამაგი და შრომა მიუძღვის ჩვენის ტომის წინაშე და ამიტომ ჩვენც მოვალენი ვართ, რომ ეს საყურადღებო პირნი თავიანთის ენერგიულის შრომით და ხალხის სიყვარულითაც ხალხის წინაშეც გამოვაქვეყნოთ.

დავით ზაქარიას ძის სარაჯიშვილის აღებ-მიცემის საქმე და წარმოება ქართველთ ცხოვრებაში დიდ-მნიშვნელოვანია; საყურადღებოა მით უფრო, რადგანაც იგი არამც თუ ქართველის კაცისაგან დაწყობილი საქმე მარტოდ საქართველოში არის საყურადღებო, არამედ იგი გამოჩენილია მთელს რუსეთის იმპერიის პირველ ხარისხოვან დიდს და პატარა ქალაქებშიაც, რუსეთს გარდა სამზღვარ გარეთაც ბევრს ალაგას იც-

ნობენ. ყველასთვის ცხადია, რომ დავით სარაჯიშვილის სასმელები ევროპაშიაც ისევე არის მოწონებული და ქებული, როგორც თვით განათლებულ ევროპელთ გაკეთებულნი.

ბუნებითად სჩანს, ქართველნი ღვინის, არყის და ლუდის ხდას და სმას მისდევდნენ ძველის ძველადგანვე, უხსოვარის დროდამ, ქრისტეს დაბადებამდე ბევრად უწინარეს, განსაზღვრით კი მისი დრო ჩვენ არ ვიცით, თუ ქართველებმა როდის მოახერხეს ღვინის, არყის და ლუდის გამოხდის საქმე. უეჭველია ყოველივე ეს აღორძინდებოდა უხსოვარის დროდამ, რასაკვირველია უცხო ტომთა გავლენის საშუალებით, რომელთაც საქართველოზედ გავლა-გამოვლა ხშირად უხდებოდათ და იგინი აქ სტოვებდნენ თავიანთ მგზავრობის დროს ცხოვრების კვალს, სხვა და სხვა საქმეთა ცოდნათა შნოს, მოხერხებას და სხვანი. ვფიქრობთ, რომ საქართველოში როგორც ღვინის და არყის გამოხდა, ისევე ლუდის უნდა იყოს ერთობ ძველის დროდამ.

როგორცა სჩანს მაგალითებით, ქრისტიანობის მიღების შემდეგ, ქართველთ შორის, ღვინის და ხილვეულობის არყის გამოხდის ცოდნა უფრო დაწინაურებულა და ამ წინსვლას მისი მოთხოვნილებაც გაუდიდებია ერთი ასად. თქმულება არის, რომ ძველ კერპთა და ღმერთთა მოგენი, მოძღვარნი და ასეთი სასულიერო პირნი ღვინისა და არყის სმას ერთხნობით არ მისდევდნენ, მათ ამის დალევა ცოდვათ მიაჩნდათ. ქრისტიანობის მღვდელნი კი პირველის დროდგანვე სიამოვნებით სომდნენ ერთსა და მეორესაც, რადგანაც იგი მიაჩნდათ ქრისტეს სისხლად. ამიტომაც, იმავე თავიდგანვე, რაც საქართველოში მონასტრების აშენება გამრავლდა და სხვა და სხვა ძმობის ჰერები გაჩნდნენ, მით უფრო ესენი სიამოვნებით მისდევდნენ მონასტრის ძმათათვის ვენახების მოშენებას, ვაზის გამრავლებას, სამონასტროდ ღვინის და არყის გამოხდა-დაყენებას, მონასტრის მახლობლივ მარნების მოწყობას და იქ ქვევრები ღვინის შენახვას.

მონასტრის ძმათათვის ღვინო იმოდენად საჭიროებას შეადგენდა, რომ ბერები თავიანთ საკუთარ ღვინოს გარდასხვათა ღვინოსაც იღებდნენ შემწირველობით და მონასტრის ახლო-მახლო ქვევრებით ინახავდნენ, ასეთ შენაწირავ ღვინოს „ზედაშეს“ უხმობდნენ და დღესასწაულ დღეებში ხსნიდნენ ქვევრებს და მონასტრის მლოცველთ ჯრიგებდნენ უფასოდ, ამათში ღვინოს ისეთი მოთხოვნილება აქვდა, რომ მას ეტრფოდნენ თვით მონასტრის განდევნილი ძმანი და მამანიც, რომელთაც ამიერ სოფლის ცხოვრებიდამ პირი აქვდათ არიდებული. დაუმატებთ იმასაც, რომ ესევე მონასტრის ძმები და მამანი მისდევდნენ არყის ხდასაც, იგინი ხდიდნენ ჭაჭის არაყს, სიმინდის, ჭერის და სხვა და სხვა ხილეულობის. არყის ხდა ამათში ისე წავიდა წინ, რომ მათ გამოხდა იწყეს თვით ახალთათლის, ანუ უცეცხლო თათლის წმიდა სამთლიდამაც. სამთლის არყის ხდა მარტოდ მონასტრის ძმათა ხელობა იყო და იგინი XVII საუკ. გასვლამდე მას მრავლად მისდევდნენ, დღეს კი ეს მათში შემცირებულია. სამთლის არაყს მეტად კარგი სუნი აქვს, გემოთიც არა უშავსრა, დღეს ძვირათაც ფასობს ასეთი არაყი. მონასტერსა და ბერებს გარდა ღვინის შენახვას „ზედაშედ“ სამღვდელოებაც მისდევდა და ყოველს მღვდელს თავის საყდრის გვერდით ქვევრები აქვდა მომზადებული და მრევლს შეაწირვინებდა „ზედაშედ“ ღვინოს, ეს რომ ასე ყოფილა ამას ექვი არ უნდა, რადგანაც დღემდეც კი სხვა და სხვა მონასტრის და ეკლესიათა მახლობლივ მრავლად შევხვდებით ხალმე მიწაში დამარხულ ძველს ქვევრებს, ზარნეულებს და სხვანი.

საქართველოში, ქართველთ, მაჰმადის სწავლის გავრცელების შემდეგ, რაც მუსულმანთ შორის, შარბათის კეთება და ოსტატობა გავრცელებულა, მის შემდეგ, მეშარბათენი ქართველებშიაც გაჩენილან. მერე ამ ხელობის ხალხს „მეშარბათე“ სწოდებიან. შარბათის მკეთებელნი მთელ საქართველოში ყოფილან გამრავლებული. იგი XIX საუკ. გასვლამდე არ-

სებობდა ქართველთ შორის. მეშარბათენი სიგელ-გუჯრებშიც მოიხსენებიაან *). ესევე მეშარბათენი აკეთებდენ სხვა და სხვა ტკბილ სასმელებს, რომელთაც უმაღლეს ოჯახებში და საერთოდ ქორწილებში ხშირად ხმარობდნენ. საღღესოდ მეშარბათენი საქართველოში მოიხპო.

მაგალითებით სჩანს, რომ ღვინის და არყის ხდის განვითარების საქმეს, ქართველი ბერები და მღვდლები ძველადგანვე დიდს დახმარებას უწევდნენ, მათ ამის ოსტატობა უფრო უკეთ აქვდათ შესწავლილი და ამიტომ ვაზის მოშენებას, ღვინის და არყის ხდასაც უკეთესად მისდევდნენ. ამ უკეთესობის ოსტატობას იგინი თავიანთ მრევლსაც ასწავლიდნენ და ასე და ამ გვარად ავითარებდნენ ხალხში როგორც ღვინის დაყენების საქმეს, ისევე არყის ხდის და სხვანი, უამისობა არ შეიძლება, თუმცა ბერძნები და რომაელები ჩვენგან შორს იყვნენ, მაგრამ მაინც ჩვენ ღვინის და არყის დაყენების ოსტატობას მათგანაც ვსწავლობდით. მონასტერმა და ეკლესიამ თავისებურად შეუწყო ხელი ძველნახობას, ღვინის და არყის ხდის საქმეს, იგი განამრავლა მთელს საქართველოში, არ დარჩა სოფელი, ქალაქი და უდაბნო, სადაც კი ვაზის შესაფერი ადგილები იყო, რომ იქ ვენახი არ მოეშენებინათ. ვაზის ვენახების კეთების გარდა იგინი სხვა და სხვა ხილთა ვენახების გაშენებასაც მრავლად მისდევდნენ, რადგანაც მონასტრის ძმათათვის საჭირო იყო ხილის შენახვაც, ჩირის კეთება და სხვანი, რასაც იგინი ზამთრობით ეწყობოდნენ.

ქართულის საეკლესიო ისტორიულის წერილებიდან კარგად სჩანს, რომ საქართველო XI საუკუნეში, სხვა და სხვა ხილის და ვაზის ვენახებით მორთული ყოფილა, ყოველს მონასტერს თუ ეკლესიას ჰქონია მრავლად თავის საკუთარი ზვრები და სხვანი. ასევე გამრავლებული ყოფილა ღვინის დაწურვა და არყის ხდა. მთელს საქართველოში, თვით XI და

---

*) საქართველოს სიძველენი II ტ. გვ. 257 თფ. 1909 წ.

XII საუკუნის ისტორიული ცნობები გვაუწყებენ, რომ მაშინ მრავლად სწირავდენ სხვა და სხვა მემამულენი, სოფლის გლეხნი და ხან მთელი სოფელიც ერთად რომელიმე მონასტერს და ეკკლესიას ღვინოებს. ასეთის უენაწირავ ღვინოების ცნობები ჩვენ მრავლად გვაქვს ძველს წიგნებში. ვიტყვით იმავე ისტორიული ცნობების საფუძვლით, რომ XII საუკუნეში მთელ საქართველოში, ღვინის და არყის დაწურვა დახდა ისე ყოფილა გამრავლებული, ისე ყოფილა გავრცელებული, რომ მას კარგად იცნობდენ ბიზანტიელნი, რომაელნი, რუსნი, სლავიანთა ტომნი, საქართველოს მოსამზღვრე კავკასიის ქრისტიანთ და თათართ, ანუ მუსულმანთ ტომნი.

ყველამ იცოდა, რომ საქართველოში მოდიოდა ბუნებით კარგი ღვინო, ნამეტურ კახური იყო მათში ქებული და დიდებული, ამიტომაც იგინი საქართველოს ღვინოებს კარგადაც ეწაფებოდნენ. საუწყებელია ისიც, რომ საქართველოდამ ხსენებულ ქვეყნებისაკენ ერთხელ და ორჯელ კი არ იგზავნებოდა სხვა და სხვა ღვინოები და არაყი, არამედ რამდენჯერმე და იქმნება დიდათ მრავლადაც, ამისთვის საქართველოში უცხოთა ვაქრებიც იქმნებოდნენ და თვით ქართველთაც ექმნებოდათ შნო, რომ თავიანთ მოყვანილ სასმელებისთვის თვისივე ტომის ვაქრები და გამსაღებელნიც ჰყოლოდათ. საზოგადოთ კი, რომ ქართველებში ძველადგანვე ყოფილა ღვინო და არყის კეთება დაწინაურებული, ამას აჩენს თვით ძველი ცნობებიც. მაგალითებრ XIII საუკუნის სიგელიდამ სჩანს, რომ ქართველთ შორის, მაშინ და მასზედ ძველადაც ღვინო და არყის ოსტატობა ისე ყოფილა მოქარგული, რომ ყურძნის მკრეფაჲთ ხელობა სხვა ყოფილა ღვინის მწურაჲთა სხვა *). ამათ გარდა ყოფილა მელვინეთ უხუცესიც, რომელსაც კარგად ჰქონია შესწავლილი ღვინო და არყის დაწურვა-კეთება და ჭამოხდა. თვით სიტყვა ოქტომბრის სახელიც ღვინობის

---

*) საქართველოს სიძველენი II ტ. თფ. 1909 წ.

თვე ქართველებში მეტად ძველის დროდამ იხმარება, იმ დროდამ, როცა ქარველთ თვეთა და წელთა დროთა სახელები სულ თავიანთებურად ქართულად აქვნდათ.

ისიც ვიცით, რომ საქართველოს ღვინოებს ევროპიელთ გარდა კარგად ეტანებოლენ თვით აღმოსავლეთის ხალხნი, სომხები, ქალდეველთ და ნინეველთ აისორები, ოსები, ამათ გარდა თვით მრისხანე სპარსნი, ლეკნი, ოსმალონი და დრო და დრო არაბნიც. მართალია მუსულმანებს ღვინის დაწურვა კი არა და ისლამისაგან თვით სმაც აქვნდათ სასტიკად აღკრძალული, ეს აღკრძალვა სჯულის ძალით იყო დაკანონებული, მაგრამ მაინც მათ შორის მრავლად იყვნენ ისეთნიც, რომელნიც ღვინოს და არაყს კარგად მისდევდენ და ხშირად ძალზედაც სომდნენ, მაგალითებრ ასეთივე ყოფილა ქართველის თავ. შალიკაშვილის ქალისაგან ნაშობი შაჰ აბაზი, რომელმაც კახეთი და ქართლი 1618 წ. აიკლო და რომელმაც ბევრი ვნება მოგვიტანა, თვით ეს ტირანიც კი თურმე ძალზედ სომდა ღვინოს. მას გარდა მრავლად სხვანიც მისდევდენ სმას, ზოგნი ჩუმად და ზოგნი აშკარად.

ამიტომ ასეთ პირთა მეოხებით, საქართველოს ღვინოს და არაყს მათს ქვეყნებშიაც კაი გასავალი აქვნდა, იქით საქართველოს ვაქრებს ღვინო და არაყი ხან ჩუმად მიჰქონდათ და ხან აშკარად, იქ ზოგ ალაგას აშკარად ჰყიდდნენ და ზოგ ალაგას ჩუმად, მუსულმანთ ზოგ დიდ კაცებს კი პირდაპირ სახლებში უგზავნიდნენ ჩუმად ღვინოს და არაყს. ამიტომ თუმცა არა მრავლად, მაგრამ მაინც აღმოსავლეთის ქვეყნებში საქართველოს ღვინოს და არაყს კაი გასავალი ჰქონდა, ნამეტურ ქაქის არაყს, რასაც დალისტენლნი, სპარსნი, ოსმალნი და არაბნი ღვინოზედ უფრო თავისუფლად მისდევდნენ და სომდნენ.

აღმოსავლეთის თათრის ტომთ შორის, სადაც კი ვაზი ხეირობდა, იქ ღვინის და არაყის ხდასაც თათრები მრავლად მისდევდნენ, სწურავდნენ სხვა და სხვა ფერის ღვინოებსა და

ხდიდნენ მრავალნაირ არაყებსაც, სმითაც დიდათ იყვნენ შეჩვეულნი და ძრიელ ხშირად და მრავლადაც ეწაფებოდნენ ღვინო და არაყს. მევენახობა, ღვინის და არყის დაწურვა და ხდა მათში მაჰმადის გამოჩენამდე დაშთა. ამ პირმა რა ნახა თათრის ტომთაგან უხვათ ღვინის და არყის სმა, ამიტომ იგი აღკრძალა და „ყურანშიაც“ დაუთმო ადგილი და უბრძანა, რომ ღვინის სმა ცოდვა არისო. ამ მოციქულის შემდეგ კი თათრებში ღვინის და არყის ხმარებაც შემცირდა და გამოხდა და დაწურვაც მოიხპო. ეს რომ ასე იყო, ამას აჩვენენ ის სპარსთა პოეტური წიგნები, რომელნიც მაჰმადზედ წინეთ არიან დაწერილნი. ამის მაგალითია თვით ფირდუსის პოემა „შაჰ-ნამე“ ქართული თარგმანი XVII საუკ. და „როსტომიანად“ წოდებული *). სადაც ფირდუსის სიტყვით, ძველ სპარსთა გმირები ძრიელ ხშირად სომენ ღვინოს, არაყს და მის მერე მისდედენ ბრძოლას. ამას ვხედავთ თურანელ გმირებში, ირანელებში, სპარსეთში, არაბეთს და მთელს აღმოსავლეთის ერთა შორის. მერე კი მოიხპო ეს მათში, მაგრამ მაინც ღვინისა და არყის ხმარების გემო კი არ გამქრალა მათში. ამიტომ ესენი ჩვენს ღვინოსა და არაყს ცის მანანასავე უმზერდნენ.

ასე და ამ გვარად, კარგად სჩანს, რომ საქართველოს ღვინო და არაყი ცნობილი ყოფილა როგორც დასავლეთ ევროპის ზოგ ხალხთა წინაშე, ისევე ცნობილი ყოფილა იგი აღმოსავლეთის ხალხთა შორისაც. ქართველთ დაკავშირება და გაცნობა რუსთათვის იწყება იმ დღიდან, როცა რუსებმა ქართველთ მაგალითით ბიზანტიელთაგან ქრისტიანობა მიიღეს, მის მერე წელ-წელა საქართველოს და ქართველ ხალხსაც დაუახლოვდნენ და საქმე ისე მოეწყო, რომ თვით თამარ მეფეც კი რუსის მეფის შვილზედ იქმნა გათხოვილი. ამ გარემოებამ ქართველები რუსების წინაშე ცნობილ ჰქმნა არა მარტო ქრი-

---

*) „შაჰ-ნამე“ ფირდუსის. ქართულად ნათარგ. „როსტომიანი“. XVII საუკ.

სტიანობის მხრით, არამედ საქართველოს ნაყოფით, თვით ღვინოთი და არყით. ქართველთა ღვინო ცნობილ იქმნა რუსის სამღვდელოების წინაშე XII საუკუნის დამდეგიდამ, იგინი საქართველოს ღვინოს ზიარების და ზედაშესთვის ყოველთვის ნატრობდნენ და ამიტომ ხშირად საქართველოში რუსის ბერებს და მღვდლებსაც გზავნიდნენ და ღვინოებს ყიდულობდნენ.

ქართველთა ღვინო რუსის სამღვდელოების და თვით მათ ღიდებულთ წინაშე იქამდის გაცნობილ იქმნა, რომ XVII საუკუნის დამდეგიდამ, რუსის ბერებს და მღვდლებს გარდა საქართველოში იწყეს მოსვლა მოსკოვის ვაქრებმაც, ესენი მოდიოდნენ კავკავის გზით კახეთში, იქ ყიდულობდნენ სხვა და სხვა ნაირ ღვინოებს და მერე ეს ღვინოები რუსეთში მიჰქონდათ გასაყიდათ. XVII საუკ. კახეთისთვის ავი ღლეები დაღვა შაჰაბაზის წყალობით, თეიმურაზ პირველმა იმავე დროს მოსკოვის მეფეებთან წერილების მიწერ-მოწერა დაიწყო და დახმარების თხოვნა სპარსეთის წინაშე, რათა შაჰაბაზს მოესვენებინა ქართლი და კახეთი, ასეთ მიწერ-მოწერამაც კარგი გავლენა იქონია ქართველებზედ. ქართლ-კახეთი რუსებმა უფრო კარგად გაიცნეს, ამიტომ მათ ხშირადაც იწყეს საქართველოში შემოსვლა, ასევე ქართველები დაუახლოვდნენ, რუსებმა ეს დაახლოება ღვინის სავაქრო ასპარეზზედ კარგადაც გამოიყენეს. მათ საკმარისად გაუადვილდათ რუსეთში საქართველოს ღვინოების გატანა და ვაქრობა. XVII საუკუნის შემდეგ, ქართველთა ვაქართ ალებ-მიცემის საქმე უფრო გავრცელდა და წინ წავიდა.

წინედ თუმცა ორიოდ ქართველი ვაქარი მიდიოდა რუსეთში სავაქროდ, მერე კი, ანუ XVIII საუკუნის შემდეგიდამ საქართველოდამ რუსეთში მრავლად დაიწყეს ვაქრებმა მგზავრობა და საქონლის გატანა-გასაყიდათ, ასევე მათი საქონლის შემოტანა აქ გასასყიდათ. ქართველთა ვაქართ დაახლოვებამ და ამის პირობებმა გამოიწვია, რომ ეკატერინე იმპერატრიცამ,

1780 წ. ეკატერინეში, საქართველოს ვაქართათვის ბაზრობა, ანუ იარმუკობა დააფუძნა. აქ იარმუკობა ხან წელიწადში ერთხელ იმართებოდა, ხან ორჯერ. ამ იარმუკაზედ მიდიოდნენ ქართველთ ვაქრები, თან მიჰქონდათ თავიანთი საქონელი, იქ რჩებოდნენ იარმუკობაზედ, მოისაქმიანებდნენ და მერე დაბრუნდებოდნენ შინისკენ. ამ მგზავრ ვაქართათვის ქართველ მთავრობისაგან სამეფო მფარველობაც იყო დადგენილი, მთავრობა ქართველ ვაქრებს გზის მაჩვენებელ და მფარველთ უნიშნავდენ, მასთნ ქართულად, თათრულად და ლათინურად დაწერილ პასპორტებსაც აძლევდნენ. ასევე მფარველობდა საქართველოს ვაქრებს თვით რუსეთის მთავრობაც.

ცნობა არის დაშთენილი, რომ ქალაქ კატარინეს იარმუკობაზედ“ მრავლად მიჰქონდათ ქართლ-კახური ღვინოებიც, სადაც კაი ფასად ჰყიდდნენ ამ ღვინოებს. ასე და ამ გვარად, ჩვენ ვიცით კარგად, რომ XVIII საუკუნეში, საქართველოს ღვინოებს რუსეთში კაი გასავალი ჰქონდა, იმის ცნობაც არის დაშთენილი, რომ რუსეთში იმერეთიდანაც გადაჰქონდათ ღვინო და ჰყიდდნენ. საზოგადოთ საქარაველოს ღვინოს და არაყს ყველგან კაი გასავალი აქვდა, ყველგან იგინი კაი ფასში იყიდებოდა, ხოლო საქართველოს ვაქრებს აღმოსავლეთის მტაცავთ მუსულმან ხალხთა შიშით ვაქრობა არ აქვდათ რიგიანად დაყენებული, ვაქრობისთვის თითქოს მათ ღრო და გარემოება არა სწყალობდათ, ამიტომ იგინი ამის ასპარეზზედ მოკატუნებულნი იყვნენ. ხოლო ქართლ-კახეთის რუსეთის იმპერიასთან დაკავშირებამ კი მათ მისცათ საფუძველი წელში გაშლის, აღორძინებისა და წინ სვლის.

ქართველთ მეფობის ღროს, ანუ XVIII საუკუნის გასვლამდის, სამეფო გამგეობას ქ. თფილისში, აქვდა სამოქალაქო გამგეობა, ეს სამოქალაქო გამგეობა შემოიღეს მას შემდეგ, რაც ქალაქის მცხოვრებთ შორის საპატრიო მოქალაქობა განწესდა, როცა მოქალაქეებს მიენიქათ უფლება და პატივი ისეთი, რომ მათ თვით მეფის სახლში შეეძლოთ შესვლა კარის

კაცთა დაუკითხავად, ასეთ საპატო მოქალაქეთ მომდევარნი თფილისში დღესაც სცხოვრობენ, ხოლო რიცხვი მათი კი ძრიელ შემცირდა. მაშინდელი საპატო მოქალაქენი თვით საქართველოს რუსეთის იმპერიასთან დაკავშირების დროს, რუსის მთავრობამაც იცნა და დღეს მათ მომდევარნი თფილისში „პაჩოტნი გრაჟდანათ“ იწოდებიან. ღიახ, აი ასეთსაპატო მოქალაქური წესების შემოდების შემდეგ, თფილისში, სამეფო გამგეობისაგან დანიშნულ იქმნა თფილისის მელიქიც

მაშინდელი მელიქი ახლანდლად ქალაქის თავს უდრის. თფილისის მართვა-გამგეობა მელიქს ჩაბარდა, მაგალითებრ ხიდების პატრონობა, ხარჯის აკრეფა, გზების კეთება, ხელოსანთ ამქრების უსტაბაშების ზედამხედველობა, თევზის იჯარა, აბანოების, ბურნუთის, თუთუნის, წურბლის, ღვინის, არყის და ყველაფრის, რაც კი რამ მოიპოვებოდა მაშინ თფილისში. 1770 წ. თფილისში რამდენიმე ათასი დუქანი იყო, ასევე სხვა და სხვა ქარვასლები, სადაც ისადგურებდნენ მოგზაურნი, მოგზაური ვაჭრები და ასევე სხვანი. თუ ვინმე მსწავლული მოვიდოდა მაშინ, იმას სამეფო პირნი მიიწვევდნენ თავის ოჯახში. 1770 წ. რომ თფილისის მოვაჭრეთა დუქნები ერთობ მრავლად ყოფილა, ამას ასაბუთებს თვით იმ დროის მოგზაურთ აკადემიკი ლულდენშტეტი, რომელმაც მიმოვლო მთელი საქართველო, მასთან ანუხსა თფილისი და მოიხსენა ყოველივე იმ ვაქართ და ხელოსნებთ საქმენი, რაც კი მაშინ თფილისში არსებობდა. მან ეს რიცხვით არ უჩვენა, მაგრამ ჩვენ ვიცით ეს ჩვენის ისტორიულის დასკვნით.

სხვა და სხვა იჯარათა საქმეებს ჩვენ არ ავნუსხავთ, ვიტყვიტ მხოლოდ მას, რომ მთელის თფილისის ღვინის და არყის მოვაჭრეებს წელიწადში 1000 მ. ჰქონათ ხარჯად შეწერილი. ასევე სხვა და სხვა იჯარებიც მცირე ყოფილა, ყოველივე ამას ქალაქის ვაჭრებთაგან თფილისის მელიქი და მისი გამგეობა ჰკრებდა და მერე ეს ანაკრეფი სამეფოშიაც შეჰქონდათ. ვიცით ისიც, რომ მაშინ ბურნუთის იჯარა წელიწადში

100 მ. ყოფილა. ღვინის და არყის გადასახადის ცნობა ჩვენ შემდეგის გარემოებიდან ვიცი: 1800 წ. 28 დეკემბერს გარდაიცვალა ქართლ-კახეთის მეფე გიორგი. მაშინ ჯერეთ ისევ ქართველთ სამეფო მთავრობა არსებობდა, ასე რომ 1801 წ. ხარჯი ქართველთ მთავრობამ განაწესა თფილისზედ, მათ რაც 1801 წ. ხარჯი აიღეს თფილისიდან, იმით დაასაფლავეს მეფე გიორგი. მეფე სამ თვეს დაშთა დაუმარხავი, სიონში იღო მისი გვამი და აქ ინახამდენ ყინულით, რასაც მოქალაქეთაგან ხარჯი სკირდებოდა.

თუმცა ქართლ-კახეთის მეფე 1800 წ. 28 დეკემბერს მოკვდა, თუმცა რუსეთის მთავრობამ 1801 წ დასაწყის უკვე საქართველო რუსეთის იმპერიასთან შეკავშირებულად გამოაცხადა, მაინც მათ 1801 წ. ხარჯის გაწერა კი ვერ მოასწრეს, ვერ მოახერხეს. 1801 წ. ხარჯი თფილისის ვაქრებმა და ხელოსნებმა საქართველოს სამეფო წესისამებრ გადახადეს. რუსეთის მუავრობამ 1801 წლის ბოლოს კი მოახერხა და თფილისის ვაქრებს და ხელოსნებზედ თვისგან მიერ დაწესებული ხარჯი განაწესეს, მაგალითებრ მთელის თფილისის ღვინით და არყით მოვაჭრეებზედ დაუდგენიათ 2000 მ. წლიურად გადასახადი, ნათქვამია, რომ წინა წლის ქართლ-კახეთის მთავრობის მიერ განწესებულ გადასახადზედ 1000 მ. მეტიოა *). აქედამ ცხად არს, რომ წინა წელს 1000 მ ყოფილა. თქმულია ისიც, რომ თუმც ღვინო და არაყი მაშინ ერთობ იაფი იყო, მას მაინც თფილისში დიდი გასაფალი ჰქონია, კარგად სჩანს, რომ ადგილობრივ ადებ-მიცემის გარდა, ღვინო და არაყი მრავლად გაჰქონდათ თფილისიდან სხვა და სხვა ქვეყნებშიაც, რაზედაც ჩვენში ცნობებიც არის მრავლად დაშთენილი. ისიც კი უნდა ითქვას, რომ იმ დროს, თფილისში, ღვინო და არყის გამსყიდავი, ანუ სირაჯების რიცხვი დიდი უნდა ყოფილიყოს. „სირაჯებს“ მრავლად და ხშირად ახსენებენ ძველ სიგელ-გუჯრებში **).

* 1 კავკასიის აქტები I, II და III ტ.

**) საქართველოს სიძველენი II ტ. გვ. 256 თფ. 1909 წ.

ვიტყვი, რომ ვაქრების პატივის ცემას თვით ქართველთა მეფენიც მხურვალედ მისდევდნენ, მოქალაქობას გარეშე მეფე ერეკლემ ვაქარ ხოჯიშინასოვს თავადის შვილობა უბოძა, ბაბანას, ანუ ბაბანაშვილს დღეს ბაბანასოვი—აზნაურობა და თვით რუსეთის წინაშეც დაახლოვებას პირდაპირ სოფელაგროლი მიმართულება აქენდა, რაზედაც ზემოთაც ვისაუბრეთ, ღვინო და არყის ნიხრის ზომა ჩვენ აქ შიტომ მოვიყვანეთ, რომ მით დაგვესაბუთებინა ქართველთა მეფეთა დროის მთავრობისაგან აღებ-მიცემის და ვაქრობის მნიშვნელობის ზომიერად ცოდნა. ვაქართა მნიშვნელობა კარგად ესმოდათ მით უფრო, რადგანც XVIII საუკუნიდამ, ქართველთა შორის გაჩნდნენ ევროპაში ნამყოფი ვაქრები, რომელთაც იქილამ სხვა და სხვა საქონელიც შემოჰქონდათ. იყვნენ ისეთნიც, რომელთაც თფილისის კათოლიკის ბერების დახმარებით კომერციული სწავლა ნეაპოლში მიეღოთ, იყვნენ ისეთნიც, რომელთაც სპარსეთის მხრით ამსტერდამში და ინგლისშიაც ემგზავრნათ სავაჭროდ და იქილამაც თფილისში საქონელიც შემოჰტანიათ ხშირად.

სომხურის ცნობებით სჩანს, რომ საწერი ქალაქი საქართველოში, სპარსეთის გზით ინგლისის სამფლობელო ინდოეთის მადრასეს და კალკუტიდანაც შემოჰქონდათ და ასევე გოლანდიიდან. მე მაქენდა იზიროვების ძველ სავაჭრეულო სავაჭრო ცნობები და იმ ცნობებიდან სჩანდა, რომ საქართველოს ვაქრებს, არამც თუ მარტოთ საქართველოს დაბა და სოფლის ბაზრობა სცოდნიათ და ოსმალთა „პარასკევობა“, რაც იმერეთში იქმნა XVII საუკუნიდამ შემოტანილი და რუსეთის იმპერატრიცასაგან განწესებულ კატორინეს იარმუკობა, არამედ ამათ სცოდნიათ კარგად თვით ინგლისის სააღებ-მიცემო ბაზრობის დრო და ეამიც. ვიცით ისიც კი, რომ ერთ დროს, სავაჭრეოდამ რაქდენიმე ვაქარი წასულა სპარსეთს და ინდოეთში სავაჭროდ და ამათ თან ღვინო და არაყიც კი წაუღიათ გასასყიდათ, ესენი მადრასეს და კალკუტას მისულან და იქ სომხის მდიდარ ვაქარ კრეზის შახრიმიანის მახლობლად.

უცხოვრნიათ. სამწუხაროდ ეს ცნობები მოსეს იზმიროვთან დაიკარგა, საინტერესო კია ვიცოდეთ, თუ XVIII საუკუნის ნახევარს, საგარეჯოდამ ვინ ვაქრები წავიდნენ სპარსეთს და ინგლისს სავაქროდ. ამაზედ უეჭველია საგარეჯოში რამე ცნობები იქმნება დაშენილი. იმასაც კი ამბობენ, რომ თვით შახრიმიანიც კარგად იცნობდა საგარეჯოს სომხებს და მათში ერთს ოჯახს ენათესავებოდა კიდევო.

ქართველ მეფეთა დროს არყის ხდას ყველა მისდევდა, ვინც მოისურვებდა და სახდელ იარაღს, ანუ ქვაბებს იშოვნიდა, იმას შეაძლო არაყი ეხადა, ასევე ღვინო იყო. რუსეთის მთავრობის დამყარების შემდეგაც კოტა ხანს დარჩა ღვინის და არყის ხდა იმ ძველის წესებით და უკანასკნელ ქაშს კი არყის ხდას ბაჟი დაედო იმ წესით, როგორც ეს რუსეთში იყო დადგენილი. ამიტომ ქართველთ შორის არყის ხდა ძრიელ შემცირდა, აღარავინ ხდიდა იჯარის გამო, ყველამ ღვინის დაწურვას მიმართა, აუარებელი ქაქა უბრალოდ იყრებოდა, ხან კი მთის ხალხი მიზიდებოდა ბარიდამ და იგინი ხდიდნენ ქაქის არაყს, მთის ხალხს ნება აქენდა არყის ხდის და სმის, რადგანც მათში ვაჭი ვერ მრავლობდა, როგორც მთის ხალხს ნება აქენდათ უბაჟოთ არყის გამოხდის. ბაჟის დადგენამ ისე იმოქმედა, რომ ქართველებმა ერთ დროს ქალაქ ადგილებს სრულიად ამოჰკვეთეს არყის ხდა და მასთან სმაც კი, არაყს კაცი სადმე დიდს წვეულებას, ქორწილს და ასეთ ღვინსა და ქირში თუ ნახავდა, თორემ სხვა არსად და არას დროს. ასეთი გარემოება ნელ-ნელა ქართველებში საყურადღებო ხდებოდა, რადგანაც კერძოთ საქართველოში და საერთოდ მთელს კავკასიაში, რუსის მხედრობა დღითი დღე მრავლდებოდა, ემატებოდა ჯარი ჯარს და მათი სიმრავლე კიდევ აუცილებლივ ითხოვდა არყის ქონვას და მით ვაქრობას. ქართველთ ვაქრები კი სახელმწიფო ბაჟს უშინდებოდნენ და არაყს ვერ ხდიდნენ, არც ვაქრობდნენ, საქმე ისე მოეწყო, რომ 1820 წლებიდან თფილისის ვაქრებს არაყი რუსე-

თიღამ შემოსატანი გაუხდათ, ნამეტურ პურის არაყი, რასაც რუსის მხედრობაში კი გასავალი აქენდა.

ქართველთ ვაქრები რაკი ცხადათ დარწმუნდნენ არყის ხდის საკიროებას და მის კარგს ვაქრობას, ამიტომ მათ მოაწყეს სახდელი ქვაბები, იწყეს არყის ხდა და მით ვაქრობა, მოკლე დროის განმავლობაში ქართლს და კახეთს ძველებურად მოიფინა არყის ხდის საქმე და თფილისის ვაქრებშიაც გამოჩნდა მალე საქართველოს არაყი. პირველ დროებს ქაქის არაყს ხდიდნენ, მერე ამას პურის არყის ხდაც მოჰყვა, მართალია ქართველებმა არყის ხდა იმ განვითარებით და ოსტატობით არ იცოდნენ ეს როგორც დღეს არის, მაგრამ როგორც იცოდნენ და ხდიდნენ, იგინი მის ცოდნით იოლას მიდიოდნენ. ნელ-ნელა არყის ვაქრობა ისე მოეწყო და ისე წავიდა წინ, რომ ამ გარემოებას და მის საკიროებას თვით შეძლებულ ვაქართა მცოდნე რიცხვმაც კი მიაქცია ყურადღება, მათაც დაიწყეს არყის ხდაზედ ლაპარაკი, ცდა და საქმის მოწყობა, უამისობა მათგან არც შეიძლებოდა, ვინაიღგან მათ არყის ზიდვა ბოქკებით რუსეთიღამ უხდებოდათ მოტანა და ამ მოტანისათვის დიდს ხარჯსაც იტანდნენ.

ქართველებმა რუსეთის მთავრობის წინაშე, ვაქრობა და სოვდაგრობა იწყეს 1825 წლიღამ. მანამდღისაც იყენენ თითო-ოროღლა, ხოლო ამ დროღამ კი ვაქრობას, სოვდაგრობას და ფოდრაჩიკობას კერძოდ მოჰკიდეს ხელი. პირველ სოვდაგრებათ თფილისში ქართველთაგანნი აღმოჩნდნენ ზუბალაშვილები, ფორაქაშვილები, მერე სარაჯიშვილები და შემდეგ სხვანიც მრავალნი. პურის მალაზიების დახსნა და ვაქრობა ქართველთაგან თფილისში იწყება 1820 წლიღამ, „აღლაფობა“ კი ძველადგანვე იყო. არყის ხდის დაწყება კი 1825 წლიღამ. არყის ხდის ასპარეზზედ სჩნდება იაკობ ზუბალაშვილი, სომეხი მდიღარი მირზუაშვილი, მერე ფორაქაშვილები, ამათ მოსდევს სარაჯიშვილი და სხვანი. ზუბალაშვილების არყის სახდელი ქარხანა თავის დროის კვალად შემცნეული ყოფიღლა

და მას წელიწადში 8000 ვედრაზედ მეტი არაყი უხდია, როგორც ეს მაგალითებზე მოხსენებულია „კავკასიის აქტებში“, რომ 1838 წ. 8000 ვედრა არაყი გამოიხადა ზუბალაშვილის არყის სახდელ ქარხანაშიო.

შეიძლება, ამ პირთ გარდა სხვებსაც აქენდათ საქართველოში არყის ქარხნები, მაგრამ მისი ცნობები ჩვენ არ გვაქვს, ამიტომ რაც ვიცით, ჩვენც იმას მოვიყვანთ გაკვრით. ფოთის ალების შემდეგ, იმერეთს გაერთიანება მოეწვინა, მალე გურიაც დამორჩილდა და ყოველივე ესე იმერეთის სამეფოსთან დაკავშირებული რუსეთის საქართველოსთან დაკავშირებული გამოცხადდა 1810 წლის შემდეგ. ამ გარემოებამ ბერძნების და სხვათა ტომთ დაახლოვებასაც ხელი შეუწყო, მათ თავისუფლად იწყეს საქართველოში შემოსვლა, სხვა და სხვა საქონლის შემოტანა, ასევე საქართველოდამ გამგზავრება და ნაირ-ნაირი საქონლის გატანა, ნამეტურ სიმინდის, ღომის და სხვათა, ამისთვის მათ თავისუფლება მიეცათ, აღარც ოსმალთა მთავრობა აწუხებდა, აღარც ყაჩაღთა ბრბო სცარცვამდა. ფოთი პირველ წლებში მიუდგომელი ნავთ-საყუდარი იყო, ამიტომ მის ალების შემდეგ სავაჭრო ადგილად ორპირი იქმნა, აქ გაშენდა სავაჭრო ბაზარი, აქ იწყეს ოსმალოდამ ვაჭრებმა შემოსვლა და თან შემოტანა ლიმონის, აპელსინის, ლედვის და სხვა და სხვა სასმელების. საქართველოს ვაჭრებიც ორპირში მიდიოდნენ და იქა ვაჭრობდნენ ყველა ნაირ საქირო საქონლით. მართალია სავაჭრო ბინა, ანუ ნავთ-საყუდარი ბოლაზი ფოთი იყო, აქაც იყო ვაჭრობა გამართული უცხო და საქართველოს ვაჭრების, მაგრამ შიშინანობის და უხილობის გამო ვაჭრობა ისე არ იყო, როგორც ორპირში.

ოსმალეთიდან და სლავიანთა ტომთ ვაჭრებთ შემომსვლელთ შორის პირველი ადგილი ბერძნებს ეკავათ, ბერძნები შემოდრიოდნენ ყველაზედ მრავლად, იგინი ყიდულობდნენ სიმინდს ერთობ ბევრს და ნაყიდი გაჰქონდათ ოსმალეთის ქალაქებში, ოსმალეთიდან მათ შემოჰქონდათ გასაყიდათ სხვა

და სხვა ნაირი არაყი და ნამეტურ მასტიკა და სხვა მაგარი სასმელნი. ბერძენებმა კარგად წაიყვანეს არყის ვაჭრობა ფოთს, ორპირს და სხვა ასეთ ქალაქებში. მათ ოსმალეთიდან შემოტანილი სასმელები სავაჭროდ არ ჰყოფნიდათ, მალე ელეოდათ, შემოტანა კი ყოველთვის სჭირდებოდათ, ამიტომ რამდენმამე ბერძენმა იმეცადინეს და 1825 წლებს ფოთს და ორპირს, ადგილობრივ არყის ქარხნები გახსნეს, მათ იწყეს აქ პურის, ქაქის და ხილის არყის ხდა და ხანდისხან მაგარ სასმელებსაც აკეთებდნენ. ქაქა და ხილი მაშინ იმერეთში ოხრად იყო, აბა მათ ამისთვის არ გაუჭირდებოდათ, სახდელს ყოველთვის იშოვნიდნენ, საქმე კარგად მისდიოდათ, გამოხდას ვერც კი ასდიოდნენ, ხოლო მათმა არსებობამ დიდხანს არ გასტანა 1830 წლის შემდეგ, ფოთს და ორპირში ბერძენ მეთარყეთა აღარც სახდელი ქარხნები იყო და აღარც ამის ვაჭრები. რუს-ოსმალთ ომიანობის პირობებმა მოსპო იგი.

არყის ვაჭრობა კი დღითი დღე მატულობდა, ფეხს იდგამდა, იგი ყველგან საჭირო ხდებოდა და ნამეტურ რუსის მხედრობისათვის. ორპირიც ნელნელა უფრო წინაურდებოდა ვაჭრობის მხრით. საქართველოს გარდა მთელს კავკასია და ოსმალეთის ქალაქებში ორპირი იქმნა ცნობილი, როგორც კარგი სავაჭრო ალაგი. აქ ნახავდით თქვენ ვაჭრებს ინგლისელებს, იტალიელებს, ფრანკუზებს და სხვათაც, ესე იგი მთელის ევროპიდან შემოსულ ვაჭრებს, ასევე რუსის ვაჭრებსაც. ორპირში რუსეთის ვაჭრებთა რიცხვი ისე წავიდა წინ, რომ მათ რიცხეს ორპირში შემოაქონდათ ყველანაირი რუსეთის საქონელი, მათვე მოაქონდათ მრავლად სხვა და სხვა სასმელები, ნამეტურ არაყი. ყველა საქონელი ზღვით შემოაქონდათ და მერე ზღვიდან რიონში შემოდდიოდნენ ნავებით და ორპირამდის ამით მოდიოდნენ და ზიდავდნენ საქონელს.

ასეთ ვაჭრებსაც არყის შემოტანა საკმარისად უჭირდებოდათ, ამიტომ 1840 წ. ორმა რუსმა ორპირში გახსნეს არყის ქარხანა, არყის საქმეები კარგად მისდიოდათ, ხოლო აღ-

გილობრივ მთავრობას ვერ ეწყობოდნენ, ამიტომ ეს ქარხანა რამდენიმე წლის შემდეგ დაიკეტა. 1845 წ. სამტრედიისში ერთი არყის ქარხანა გახსნა ერთმა რუსის გენერალმა, მაგრამ საქმე ვერც ამას წაუვიდა კარგად, თუმცა არყის მოთხოვნილება კი მაშინ დღითი დღე იზრდებოდა, 1850 წ. ეს ქარხანაც დაიკეტა. ამის შემდეგ არყის სახდელ საქმეს დიდი ყურადღება მიაქციეს იმერეთში მოვაჭრე ბერძენთ და სხვა წვრილ ვაჭრებმაც, ამათაც იწყეს ორპირს, ფოთს, სამტრედიას და შავის ზღვის მდებარე ქალაქებში პატარ-პატარა არყის ქარხნების დახსნა, მაგრამ მალე ამათაც მიეცათ დასასრული, რადგანაც იგინი მთავრობის მიერ განწყობულ ბაჟს ადვილად ვერ იხდიდნენ. ამიტომ ასეთ პირობებში დახსნილი ქარხნებიც მოიხსნენ ისე, რომ მათი ხსენება 1850 წ. აღარსად იყო, მოსპობილ იქმნენ ყველაფრით. ამ პირობა შედეგს მოჰყვა ერთი არყის ქარხნის გახსნა ქუთაისს, ეს გახლდათ გიორგი ქაიხოსროს ძე ბოლქვაძე და 1865 წ. ქუთაისში მისგან გახსნილი არყის ქარხნის საქმე.

გიორგი ბოლქვაძე კონსტანტინეპოლს გაზრდილა, იქ უსწავლია არყის ხდა და გასუფთავება, მერე საქართველოში დაბრუნებულა და ქუთაისში გაუხსნია არყის ქარხანა, სადაც არაყს თვით იმერთა გლეხებთაგანაც ყიდულობდნენ და ასუფთავებდნენ. ამას გარდა სხვა გვარადაც აზავებდნენ. გიორგი ქაიხოსროს ძე ბოლქვაძემ ამის ასპარეზზედ კარგი შნო და უნარი გამოიჩინა, მის არყის ქარხნის არსებობის საქმეს კარგი ისტორია აქვს; ამას თავის ალაგას მოვიყვანთ, აქ კი რადგანაც ქუთაისი ვახსენეთ, ამიტომ განმეორებით მოვიყვანთ რიგის აღწერისამებრ, რომ გიორგი ბოლქვაძეზედ აღრე, ქუთაისში, 1835 წლებს, ზუბალაშვილების ცდით გაიხსნა არყის ქარხანა, რომელ ქარხნის არსებობის საქმენიც გვაუწყებენ. რომ ქუთაისში, 1838 წ. ამ ქარხანაში 8000 ვედრა არაყი გამოუყვანიათ. ერთს და იმავე დროს, როცა არყის ქარხნების დახსნის საქმე იმერეთში ყველგან ასე წინაურდებოდა,

იმავ დროს, ამავე გარემოებას და წარმატებას არც ქართლი და კახეთი უვარდებოდა უკან, აქაც ძრიელ ხშირად იხსნებოდა სხვა და სხვა პირთაგან არყის ქარხნები.

როგორც ვიცით დამხსნელთ შორის ხშირად ქართველებიც იყვნენ ხოლმე, ერთი ასეთ პირთაგანი ყოფილა ივანე ადამის ძე ფორაქაშვილი, რომელიც სოვედაგრობას და ვაქრობაში კარგად ყოფილა დახელოვნებული. ასეთი ხელოვნება და შნო მათ გვარის წევრთა საკუთრებას შეადგენს. ივანე ადამის ძემ სხვებთან ერთად რამდენსამე ალაგას გახსნეს კარგი არყის ქარხნები და მათ რიცხვში ვლადიკავკასაც, სადაც მათ მიერ გახსნილ არყის ქარხანა კარგა ხანს არსებობდა, ამათსავე დროს, საქართველოში გაჩნდნენ სხვა და სხვა რუსის არყის მოვაქრენი და ასევე ქართველნი და საქართველოს სომხებიც, რომელნიც მრავლად ხსნიდნენ საქართველოს და კავკასიის სხვა და სხვა ქალაქებში არყის ქარხნებს. ამათსავე დროსა და ნიადაგს მოჰყვა დავით ზაქარიას ძის სარაჯიშვილის მიერ დაარსებული ქარხნის საქმე, რომელსაც მომავალში ენერგიული პატრონის წყალობით საქმე კარგად წაუვიდა.

ბოდიშს ვიხდით პატივისცემით, რომ აქ ასე უნდა ვისაუბროთ, იქმნება ამის სურვილი თვით პატივცემულ დავით ზაქარიას ძესაც არა აქვს, მაგრამ იმედია მოგვიტევენ, ვინაიდან ისტორიული ქეშმარიტება, ისტორიის მეცნიერული რიგი და წესი ხალხის ცხოვრების საქმეთა ძიებისა აუცილებლად ითხოვს ასეთ საქმეთ ანუხსნას, მის არსებობის პირობების გაცნობას და ყოველთვის გამოიმზეობას. უეჭველია განათლებული შკითხველი დაგვეთანხმება ამაზედ, რომ თუკი ოდესმე მეცნიერული მენისტორიენი გვეყოლებიან, თუკი ოდესმე ქართულს ენაზედაც დაიწერება ქართველი ერის ცხოვრების განახლებით მეცნიერული ისტორია, იქ უეჭველია დავით ზაქარიას ძის ცხოვრების და მოქმედების ცნობებიც აღვიღოს დაიკავებს.

ამიტომ მოვალენი ვართ, რომ ქართველ ერის სამრეწველო, სავაჭრო და სახელოსნო საქმეებს ჯეროვანი ყურადღება მივაქციოთ, ავუხსნათ ყოველივე დაწვრილებით და მით ჩვენს მეისტორიეთაც მომავალში მასალები ექმნებათ მის შესახებ, თუ ქართველ ერმა როგორ გამოდგა ფეხი მრეწველობის და ვაჭრობის ასპარეზზედ, როგორ დაწინაურდნენ, როგორ რა შეისწავლეს და შეითვისეს, ამის ანუხსნა საჭირო არის, რადგანაც მას მიენიჭება ფართო მნიშვნელობა, ვინაიდან XIX საუკუნის ქართველთ მრეწველობა და აღებ-მიცემა ალორძინდა ერთობ ლატაკის ნიადაგიდამ, ამ ნიადაგის სილატაკესაც თავის მიზეზები აქვს და ამიტომ აქაც დავასახელებთ მოკლედ, რომ თანამედროვე უცხო მეთვალყურეთ მიზეზები არ მიეცეთ მასზედ ძახილის, რომ ქართველიერი უნიკო ერია, ვაჭრობის და მრეწველობის ასპარეზზედ მათ ვაჭრობის შნო არა აქვსთ და მიტომაც XIX საუკუნის დამდეგიდამ ქართველნიც ამის ასპარეზზედ არაფერი იყვნენ და თუ რამ ალორძინდა და გავრცელდა მათ შორის ეხლაო, ამას უნდა უმაღლიდეთ სხვებსაო. ესეც შეიძლება, ასეთ საჩუქრებს ჩვენ ხამი არა ვართ, ასეთ მოწყალებას ხანდისხან თვით მეცნიერ-პროფესორებიც გვიძღვნიან ხოლმე.

ქართველი ერი ვაჭრობას, ხელოსნობას და მრეწველობას ძველადგანვე მისდევდენ, მათ მთელს საქართველოს დაბასა და ქალაქებში აქენდათ დ ხსნილი სხვა და სხვა ქარხნები, სავაჭროები და დიდრონ ქალაქებში სავაჭრო ქარვასლებიც კი. ქართველ ვაჭრებს და მრეწველთ ვაჭრობა აქენდათ გამართული ინდოეთში, სპარსეთში, ბიზანტიას, რუსეის და სხვა კუთხეებშიაც. საქართველოში ძველადგანვე იყო (რავლად დახსნილები სხვა და სხვა საფეიქროები, ძაფეულობის ქარხნები, ნემსების, ქინძის თავების, სადგისების, მახათის და სხვანი. სამღებროები სამეფონი და საერონი, ლილახანები, ზეთის სახდელნი, საფუტკროები, სამთლის ქარხნები, საპნის, თაფლის სავაჭროები. აბრაშუმის ქარხნები ანუ მებაბრეშულობა, ძვირ-

ფას ნართების საქსოვნი: დიბა, ბაბთი, ატლასი, მოვი, დიმი-
კიტონი, ფარჩა მრავალნაირი და მრავალფეროვანები სულ სა-
ქართველოში კეთდებოდა.

ქართველ ფეიქრებისაგან: მაუდი, შალები, ჩითები და
სხვანიც აქ იყო. იყო აგრეთვე ქურკლის ქარხნები, შინეუ-
ლობის (შუშეულობა), თეფშების, ჯამქურკლის და ბროლის
მინა-ქურკლის. ოქრომქედლებიც მრავლად და სხვანი. ყვე-
ლაფერი დროის კვალად წინ წასული. ყველა ეს ძლიერება
ქართველთა შემუსრვას მიეცა XIII საუკუნის ნახევრიდამ, მის
შემდეგ ისე შეიმუსრა, რომ ქართველ ერს აღარა სცალოდათ
ვაქრობის და მრეწველობისთვის. ვაქრობა, მრეწველობა და
თვით ხელოსნობაც ძრიელ შემცირდა ქართველთ წინაშე, სა-
ქმე ისე მოეწყო, რომ XIV საუკ. შემდეგიდამ ქართველებში
თითქმის ყოველივე სამთლით საქმბარი გახდა. ქართველებს
მარტოდ ხმალი და ხანჯალი გაუხდათ საქმედ და ქვეყნის
მფარველობა. XV საუკუნის გასვლიდამ, საქართველოში მრავ-
ლად იწყეს გადმოსახლება სომეხთა, ესენი როგორც პოლი-
ტიკურად დაცემულნი და დაბნეულნი ვაქრობას მალე მოე-
წყენენ და ამიტომ საქართველოში მათ იპოვეს ვაქრობის ბი-
ნა და იწყეს ვაქრობა. ნელ-ნელა ამათი საქმე ისე მოეწყო,
რომ ვაქრობის მთელს საქირო ძალას ესენი წარმოადგენდნენ.
ყოველივე ამათ ხელში მოემწყვდა, ამათ აღორძინებას ისიც
აფართოვებდა, რადგანაც ქართველებს იგინი როგორც ობო-
ლი ხალხი და შემოხიზნული ომში სალაშქროდ არ გაჰყვან-
დათ, ასევე არ გაჰყვანდათ ქართველთ ისრაელნიც, რომელ-
ნიც აგრეთვე ვაქრობას შეჩვეულნი იყვნენ ძველადგანვე და
მთელს საქართველოს დაბასა და სოფლებში მგზავრობდნენ და
ვაქრობდნენ.

ვაქრობის ასპარეზზედ ქართველთ მოსპობა, თუ მიმალ-
ვა, ანუ შემცირება იწყება XIII საუკუნის გასვლიდამ და იგი
გრძელდება XVII საუკუნის დამდეგამდე, მის მერე კი, სომეხთ
და ქართველ ისრაელთა გვერდით, ქართველ ვაქრები და სოვ-

დაგრებიც სჩნდებიან, იგინი სჩნდებიან კახეთში, ქართლში, თფილისში აკეთებენ 15 კარგს სავაქრო ქარხანას, ასევე იმართება ვაქრობა სამცხეს, იმერეთს, გურიას, ოდიშს და სხვაგანაც. XVII საუკ. კახეთის, ქართლის და თფილისის ვაქრობას მეხად ევლინება 1617 წ. შემთხვევა და შაჰაბაზისაგან კახეთის აყრა, სპარსეთში გადასახლება და ქართლის ამოწყვეტა, ამასვე ერთვის ოსმალთაგან სამცხე-საათაბაგოს ავტონომიის გაუქმება 1628 წ. და იმერეთსაც ოსმალთა მოხარკეთ გახდენა, მაგრამ მაინც ეს იყო ღროებითი და რაკი XVII საუკ. შემდეგიდამ ქართველთ შორის ვაქრობის მიდრეკილებამ თვალთ ხილულის საჭიროებით იფეთქა, ამიტომ იგი ვერც სპარსთა აოხრებამ მოსპო სრულიად და ვერც ოსმალთა მონობამ. XVII საუკუნის ნახევრიდამ საქართველოში ქართველთ შორის სომხებს და ისრაელთ ვაქრებს, სოვდაგრებს და მრეწველებთან ქართველნიც სჩანდნენ, იმ დღიდამ ქართველები ნელნელა ეძლეოდენ წარმატებას და ნამეტურ თფილისში მცხოვრებ მოქალაქე, ანუ გლებ ქართველნი წინაურდებოდნენ სხვა ტომის ერთან ერთად *).

თფილისის ქართველთ საქმე ისე პირიანად მოეწყო, რომ 1760 წლებს, თფილისში ქართველთ რიცხვი დიდი იყო და მასთან მათშივე მოიპოვებოდნენ ყველა ხელოსნობის მუშები და ოსტატები, აქვნდათ მრავალთა სხვა და სხვა საქონლის ქარხნები, სავაქროები და სხვანი. მაშინდელ ქართველთ ხელოსანთ, მექარხნეთ და ვაქართ რიცხვს სხვა და სხვა სიგელგუჯრებიც გვამცნევენ *) და ამათ გარდა ევროპის მოგზაურ მსწავლულნიც კი. დიდის გაკვირვებით კი არ ვიტყვით და მაშინ ჩვენში, ანუ 1760 წლების შემდეგ, თფილისში, იყო მესაათების მალაზია და ქარხნები, გაიხსნა ევროპიულ საქონელთ მალაზიები, სადაც მრავლად იყიდებოდა სხვა და სხვა

---

*) საქართველოს სიმეველენი I ტ. თფილისი.

*) ისტორია კავალიკობისა მ. თამარაშვილისა 1903 წ. თფილისი.

საქონელი, იყო აფთიეკები, ანუ „წამალხანები“, იყო ბევრი კიდეც. სხვა რამ, ამათ გარდა თფილისში იყო ერთი სასულიერო სემინარია, მეორე საკათოლიკოზო სკოლა, მესამე კათოლიკეთა სასწავლებელი, დაარსებული 1626 წ. მეოთხე სამხატვრო სკოლა, მეხუთე საეკიმო სკოლა, სადაც ჯარა (ხირურგია) ექიმობას ასწავლიდნენ კარგად და ამათ გარდა სხვა და სხვა წვრილი სკოლები იყო. ყველა ეს ძალოვნება და სასოება ქართველის ერის აოხრებულ იქმნა 1795 წ. ქ. თფილისთან ერთად და 30,000 მარტოდ ქართველიც სპარსეთში იქმნა ტყვეთ წაყვანილი.

ამ გარემოებამ ქართველთ რიცხვი თფილისში დიდათ შემცირა, ისე შემცირა, რომ 1795 წ. შემდეგ, ქართველნი კინალამ სამთლით საძებარნი გახდნენ, თავი მოიკრიფა მცირე რიცხვმა და ისიც უმეტეს სომხებმა. ასე რომ ქართლი და კახეთი რომ რუსეთის იმპერიას ჩაბარდა, მაშინ თფილისში, რუსის მთავრობის წინაშე ქართველზედ ბევრი სომხები გამოჩნდნენ. ეს გარემოება კავკასიის აქტებშიაც არის მოხსენებული. მიზეზები ამისი ის იყო, რომ ქართველთ ძრიელ ეშინოდათ 1795 წ. უბედურების და მის განმეორებასაც ხელახლა ელოდნენ და მიტომ სოფლებიდან ვერ ბრუნდებოდნენ თფილისში საცხოვრებლად და სავაჭროდ, მაგრამ რაკი მოხდა ქართველთ და რუსთა შეერთება, მის შემდეგ კი ქართველთაც იწყეს თფილისში გადმოსვლა და დასახლება, ისე რომ 1808 წელს, უკვე თფილისში სავსე იყო ქართველთ რიცხვი, რომელნიც კარგად სჩანდნენ სომხებსა და ისრაელებთან ერთად.

თუმცა დიდის დიდებით კი არა, მაგრამ მაინც ქართველნი მალე გამოჩნდნენ თფილისში თავიანთის ალებ-მიცემით. 1810 წლების შემდეგ ქართველელს დაემატნენ იმერლებიც, ამ გარემოებამ უფრო გააბევრა იგინი და მათი რიცხვი თვალსაჩინოდ გახადა, მათ მერე ქართველი ერი ნელ-ნელა ეძლეოდა ვაჭრობის და მრეწველობის ასპარეზზედ აღორძინებას და

რამდენიც ხანი გადიოდა, იმდენი ქართველნი როგორც რიცხვით მრავლდებოდნენ, ისევე ვაქრობით და მრეწველობითაც. სჩნდებოდნენ საქართველოს სხვა და სხვა ადგილებში. აი ასეთი გახლავსთ მოკლე მიმოხილვა ქართველ ერის ვაქრობის თუ მრეწველობის აღორძინების თუ დაკემის და ეს აქ ჩვენც. მიტომ მოვიყვანეთ.

ასე თუ ისე, მაინც დღევანდელ ქართველ ერის ვაქრობითი თუ მრეწველობითი წარმატებას წარსულთან აქვს კვანძი და იქილამ იწყება აწინდელ ქართველ ვაქართ და მრეწველთ ნიადაგი, რომლის უტყუარი ნიშან-წყალი და მაგალითიც გახლავსთ დავით ზაქარიას ძე სარაჯიშვილი. იმედია, რომ ასეთ მიმოხილვის შემდეგ, ჩვენ პირში სულს არაფერ ჩაგვიდგამს და არაფერ რას იტყვის, რომ თქვენ ეს არ იყავით და ისაო, თქვენ თუ რამე გაქვსთ ყოველივე სხვების წყალობა არისო. ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, მაშინ ქართველი ერი საქართველოში საერთოდ და კერძოდ თფილისში იმ წარმატებით არ წავიდოდა წინ, როგორც მაგალითებრ მათ იჩინეს თავი და სადღეისოთაც გაბრწყინდნენ. აბა რა ნაირად შეიძლებოდა, რომ უნიადაგო ასპარეზზედ აღმოცენებულიყოს თუნდ ისეთ სამრეწველო წარმატება ქართველი ერისა, როგორიც იგი დღეს არის, თუნდ დავასახელებთ დავით ზაქარიას ძის სამრეწველო ქარხნებს. ისიც ერთ ალაგას კი არა, არამედ რამდენიმე ალაგას, ზოგიც სხვაგან, საქართველოს გარეშე, ხოლო სულ პირველად კი თფილისში დაუარსებიათ. ამათ პირველყოფილი სამრეწველო.

ვიტყვი, რომ დავით ზაქარიას ძის სამრეწველო ქარხნის არსებობასთან დაკავშირებულია მთელი XIX საუკუნის ქართველ ერის ვაქრობით თუ მრეწველობითი აღორძინების სახელოვნების საქმეც. ამიტომ ვალად ვსთვლით, რომ აქ მოკლედ მოვიხსენოთ დავით ზაქარიას ძის მშობლების და ნამეტურ მამის, განსვენებულის ზაქარია დავითის ძის ცნობა. მაშ დავიწყებთ ამ პირთა მოკლეს ანუხსვით და მიმოხილვით, ეს

შით უფროა საქიროა, ვინაიდან ზაქარია დავითის ძე, მისი ძმა და მთელი საგვარეულო წვერნი ძველადგანვე თფილისში გამ.ოჩენილი ვაქრები იყვნენ, მემამულენი, ანუ ბაზაზები. ამასთანავე მთელს თფილისშიაც კარგად ცნობილნი. ზაქარია დავითის ძეს მეც მოვესწარი, იგი შუა ბაზარში, თავის ქარვასლაში ვაქრობდა, იქა ჰქონდა ალებ-მიცემის ბინა, ანუ ბაზაზის—მემამულის სავაქრო. ზაქარია დავითის ძეს ვაქრობა პატარაობიდანვე შეუსწავლია და შეუთვისებია, დროს მოწიფულს თავის საკუთარი სავაქროც გაუღია და ვაქრობა დაუწყვია, ნელ-ნელა საქმე ისე წასვლია, რომ მამაპაპეულ მონაგრისთვის მას უფრო მრავლად მოუმატებია თავის ნაშოვნ-მონაგარი და შით ერთი-ათად უფრო დაწინაურებულა, წინ წასულა და მთელს თფილისში სახელოვან მოქალაქედ გამოცხადებულა.

ზაქარია დავითის ძე თავის დროის კვალად საკმარისად მკოდნე პირი ყოფილა და მასთანვე ბუნებით მახვილ-გონიერი, მაინც ესეთი ბუნებითი ნიქი მათ მამათაგანვე ჰქონიათ შემცნეული, ამისივე ცხადი ნიშან-საქმეა ის გარემოებაც, რომ მისმა ძმამ სოლომონ დავითის ძე სარაჯიშვილმა ერთ დროს ქალაქის თავობასაც მიადწია, იყო რამდენსამე წელიწადს ქალაქის თავად. საქართველოში, ამ ძირეულს ქართველთ დედოქალაქ თფილისში, იგი პირველი ქართველი იყო, რომელიც ეღირსა ქალაქის თავობას, მის მერე მეორე თავი იყო დიმიტრი ყიფიანი და მესამე დღეს ვ. ჩერქეზიშვილი გახლავსთ. ზაქარია დავითის ძე ყველა თავის საქმეში მცნობი ყოფილა კარგად და მკოდნე ყველა სავაქრო და საალებ-მიცემო საქმის, ძნელად, რომ მის დროს, ესე იგი 1840 წლებში, თფილისში მას ვინმე ვაქართაგანი შესდარებოდა, ვიტყვი, რომ მაშინ ზაქარია დავითის ძე სარაჯიშვილი მთელს თფილისში იყო მეორე ქართველი ვაქარი, მაშინ ქართველთაგანნი კოტანი იყვნენ, მაგრამ ვინც იყვნენ, ივინი ირიცხებოდნენ უპირველეს პირებად, კოტანი იყვნენ; მაგრამ რაც იყვნენ, მანც ივინი ღირდნენ ერთ რაჟედ. ქალაქში სჩანდნენ არვად.

ზაქარია დავითის ძე ოჯახის პატრონი იყო; სახლობისა და მისი სახლობა მაშინ მთელს თფილისში ითვლებოდა ერთ-წარჩინებულ ქართველ ოჯახად. ზაქარია სოლოლაკზედ სცხოვრებდა, აქენდა თავის კარგი სახლი, მთელს სოლოლაკის სომხის არისტოკრატიულ მოქალაქეთა შორის თითქმის ერთადერთი ამას აქენდა სახლი. მთელს სოლოლაკზედ კი სამი სახლი იყო ქართველის: ირაკლი ალექსანდრეს ძის ბატონიშვილის (დღეს აღარც ეს არის), თავ. მელიქიშვილის და ზაქარია დავითის ძის სარაჯიშვილის. დღეს ხსენებულ არისტოკრატიულ სომეხთ მცხოვრებთ შორის აღარც ეს სამი სახლია, არამედ ორი, მესამე ჩაითვლება სუმბათოვის, თუკი ეს სახლიც სოლოლაკის სახლებთა რიცხვში ჩავთვალეთ. სჩანს დღეინდელ ქართველთ მოსახლეთა რიცხვი ძველს ქართველთ ვამქრალ ხანას ბევრის ვერაფრით წასწრობია წინ. წინეთ კი, ანუ 1801 წლის შემდეგ, მთელი სოლოლაკის ადგილები ბალებით იყო სავსე და ეს ბალები და სახლები ეკუთვნოდათ ქართველ თავადისშვილებს, დღეს კი ჟამთა ვითარების წყალობით მათი რიცხვი სულ აღარ არსებობს. ესეც ჩვენი ქუის საჩუქარია.

ზაქარია დავითის ძეს მეც მოვესწარ კარგა ხანს, ვიცნობდი მას, იგი მწიგნობარი კაციც გახლდათ, ქართულ გაზეთს ყოველთვის აწერდა ხელს. გაზეთი „დროება“ მათ ყოველთვის მისდიოდა, ისევე სხვა ქართულ ჟურნალ-გაზეთებს იწერდა და მასთან ქართულ წიგნებსაც ყიდულობდა და კითხულობდა. ქა თული წიგნების და გაზეთის კითხვაში იგი დარბაისელი ადამიანი იყო, პატივისმცემელი ქართულის მწიგნობრობის და დიდათ მოტრფიალე საქართველოს და ქართულის მამულისშვილურის პაზროვნების მას დიდათ ენატრებოდა ქართველთ გამრავლება ვაქრობის და მრეწველობის ასპარეზზედ, ენატრებოდა მით უფრო, რადგანც მას შეგნებაც კაი აქენდა, შეგნებულის კაცისაგან უამისობა არც შეიძლებოდა, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ზაქარია დავითის ძის სიტყვით

და საქმით არა ერთი ქართველი შეისწავლიდა ვაქრობის და აღებ-მიცემის შნოს. ამას ექვი არ უნდა; რადგანაც ზაქარია დავითის ძე არ იყო თვის თანამედროვე მრავლთ გვარი შეილა-სახელოვან კაცთა მსგავსად დაძინებული.

ჩვენდა სამწუხაროდ, იმ დროს, რომ ასეთ პირთა მსგავსნი 30 კაცი ყოფილიყოს; მაშინ ღლეს ასეთ კაცთა საშუალებით ქართველთ შორის თფილისში კი არა და მთელ ქართლისა და კახეთის ქართველ გლეხობაში ვაქრობა და მრეწველობა თავის ზომით იქმნებოდა აღორძინებული; ქართველიერი თფილისში სხვა ტომის ვაქრებს ასე არ ჩამოურჩებოდეს, გარდა ჩამორჩენისა თფილისის მიდამოები, ქუჩები და სახლები ბიბამაც ასე არ აღიგვებოდნენ და სულ სოფლად არ გადიხვეწებოდნენ. მართალია ქართველთ გვეყვანდნენ ვაქრები და შრეწველნი, მაგრამ მათი რიცხვი ცოტა იყო. მთელ თფილისში პირველ ხარისხოვან ვაქართა და მრეწველთა რიცხვი სულ ათიოდე გვარი ჩამოითვლებოდა და ამათ გარდა წვრილ ვაქართა და მრეწველთაც რამდენიმე ოცეული, რომელთაც ჩვენ აქ არ ვახსენებთ, რადგანაც ეს სხვანი ხსენებულ გვარის წევრი ვერც შეძლებით შეედარებოდნენ და ვერც საქმის წარმოებით. სადღეისოდ მაინც იქ დროის წვრილ ვაქართ მომდევართ გვარის შვილთ რიცხვი თფილისში სულ არ სჩანს, იგინი იმავე დროსვე მოისპნენ, უცხო ვაქართ მახვილს ვერ გაუძლეს.

ზაქარია დავითის ძე თავის დროის კვალად იყო ნამდვილი სახე ძველის ქართველთ დროისა, ანუ XVIII საუკუნის დროთა თფილისის მოქალაქეთა გარეგან შეხედულებისა, მაღალის ტანის კაცი იყო, თავის შვილი დავითივით წამოსადეგი, წითურის მშვენიერის სახის, ქართულის. სამოქალაქო ტანთსაცმლის მატარებელი, ქართულ მამაკაცთა მაუდის კაბას ატარებდა, შესაფერ ფარჩის ახალუხს, ზედ შემოკრული ძველებური ქართული ძვირფას ყანაოზის ქამარი, თავზედ მოკლე კარგი ბუხრის ქუდი და ტანზედ პალტო, ყველა ეს ძველ

ცხოვრების მკოდნე პირთა წინაშე, ზაქარია დავითის ძეს თვალთ წინ აყენებდნენ როგორც XVIII საუკუნის სურათს, როგორც იმ დროის თფილისის მოქალაქეთ ტანთსაცმლის სურათის წარმომდგენს სახეს. ასეთის ტანთსაცმლის მატარებელი მოქალაქენი მაშინ, ანუ 1870 წლამდე თფილისში კიდევ სჩანდნენ აქა-იქ, მთელი თფილისის ძველნი თავად-აზნაურნი და მოქალაქენი და მათი შვილები სულ ასე იცოდნენ და იხურავდნენ. საიღვისოდ იგი თფილისში მოისპო თითქმის, ეხლა ძრიელ ცოტანი სჩანან, ასეთ ტანთსაცმელთა სურათები შენახულია გიორგი ერისთავის კომედიებში, ანტონოვისა, ავ. ცაგარლის, სუნდუკიანის და ყველა იმ პირთა ნაწერ კომედიებში, ვისაც კი აქამდის რამე უწერიათ და თფილისის ხალხის ცხოვრებას შეხებიან. ეს ძველი ტანისამოსი ჰიგიენურადაც არ არის ცუდი.

მომსწრე კაცთა თქმით, ზაქარია დავითის ძე თფილისში ირიცხებოდა პირველ მოქალაქედ, პირველ კაცად, პირველ ოჯახიშვილად, სადაც ერთი და ორი გამოჩნდებოდა, იქ ესეც არ გამოაკლდებოდა, პურმარილში, მეზობელთა, მეგობართა, ამხანაგთა და ნათესავთ შორის იყო გულ-უხვი, დაუზარებელი, მეგობრობის და საღმის სამაგალითოდ მიმცემი, არც დამავიწყებელი კაცის ამაგის, შრომისა, პატივისცემისა, პურმარილისა და ყველა მასთან იგი იყო ქველმოქმედიც და ამის საქმეზედ მაშინ სადაც ერთი და ორი გამოჩნდებოდა. იქ არც ზაქარია დავითის ძე გამოაკლდებოდა. ამ ცნობებს ვსწერ მის მომსწრე კაცთა, მცნობთ და მეგობართ სიტყვით, ეს პირნი მის ნათესავნი არ არიან, არამედ მცნობნი მეგობარნი, ამათ სთქვეს, რომ ზაქარია დავითის ძემ შეუძლოთა დახმარება უხვად იკოდაო, ნამეტურ დაცემულ ვაქართა ოჯახებს ტომრით ფქვილს უგზავნიდა და ასევე სხვა ხორაგს და ზოგთ ფულსაცაო. ამის უარს ვერავინა ჰყოფსო. ასეთ საქმეთა შესრულება სიიღუმლო ვალად მიაჩნდა და მიტომაც იყო, რომ სიკეთეს იგი ისე ასრულებდა, რომ მის შესახებ ცნობა არავინ იცო-

დაო. მარცხენა ხელმა არ იცოდა რასაც მარჯვენა მოქმედებდა და აკეთებდაო.

ზაქარია დავითის ძის შესახებ ბართლომე ვარდიევმა მიამბო შემდეგი:

ზაქარია დავითის ძე იყო სახე გულმოწყალე ადამიანთა რიცხვის. ამას წერილი თეთრი ფულით ყოველთვის ჯიბესავსე აქვდა. გზაში სიარულის დროს, სადაც კი მათხოვარს ნახავდა, თვით მიუახლოვდებოდა და უთხოვნელად მისცემდა მოწყალეებასაო. გარდა ამისა, მისი მალაზიის წინ რომ ვინმე ხელ მოკლეს გაევიღო, ან ახლოს მისულიყო, ის იმას უნუგეშოდ არ გაუშვებდაო. იყვნენ ისეთი ხელ-მოკლენიც, რომელნიც ზაქარია დავითის ძესთან დრო და დრო მოდიოდნენ მოწყალეების მისაღებათ, ზაქარიაც უმზადებდა ყოველთვის გაქირვებულთ თავის მხვედრსაო. ზოგიერთი ასეთი გაქირვებული დროზედ რომ არ მოსულიყო, იმას თავის მხვედრს შემდეგის დროსთვის შეუნახავდა და მეორეთ მოსვლის დროს ეტყოდა ასე:

— „რატომ დამივიწყე, რატომ დროზედ არ მოხველი, ხომ არა შეგემთხვარაო“.

ასეთ მოწყალეებას გარდა მან იცოდა კაცის ცნობაც, ზოგს შეუძლოს გზაში რომ შეხედებოდა, ტანთსაცმელზედ შეხედავდა თუ არა, მაშინათვე შეატყობდა მას თავის ვაებასაო. ამიტომ მათი დახმარებაც იცოდა მანაო. ზოგს გაქირვებულს იმასაც კი შეამცნევდა, რომ მას შნო და გამბედავობა არ აქვდა მათხოვრობის და ამიტომ სილატაკისაგანაც იტანჯებოდა, მშვიერი კვდებოდაო ვისაც მოასწრობდა ასეთ კაცს და ნახავდა სადმე, იმას უნუგეშოდ არ დასტოვებდაო. ასეთი კაცები ეხლა ყრთობ იშვიათია ჩვენშიო. ყოველს თავის პატროსნებასა და სიკეთესთან დავითი იყო მხიარული პირი, მახვილ-გონიერი და სამაგალითოდ მოლაპარაკეო. ამ ცნობების თანახმად სხვებმაც ილაპარაკეს, რომ ზაქარია სარაჯიშვილს იმდენი სიკეთე აქვს საიდუმლოდ ხალხზედ გაცემული:

რასაც კაცი ვერ ანუხხავსო. იგი ბევრს ისეთ ხელ-მოკლე ოჯახებს ეხმარებოდა, რომელთა ცნობა არავის ჰქონდა და ამას არც თვით: გამღები ეძებდა რომ ვისმეს სკოდნიყო. ესეც ერთი ღირსება არის კაცისა, ზოგი ქველმოქმედებს სახელისთვის. ზოგი ავტორიტეტის სიხარბით, ზოგიც სხვა რამ ანგარიშებით, ზოგნი კი ასე ჩუმაღ და ქრისტეს მცნების თანხმა იდევრად. ესეც ერთი ღირსება და უპირატესობა არის კაცის პიროვნების და ზნეობითი მხარეების, არ შეიძლება რომ მამის ასეთ სულიერ ვითარებას თავის შვილს დავითზედ კი არ ჰქონოდეს გავლენა. ეს რომ ასეა, ამას ასაბუთებს თვით დღეინდელი დავით სარაჯიშვილის ქველმოქმედება, რომელიც ძრიელ ბევრს, ძრიელ მრავლად ხარჯავს ისეთ სიკეთეს და დიდებას, რის ცნობაც ჩვენში არავინ იცის.

ვიტყვიან აქ იმასაც, რომ 1830 და 1840 წ. მარტოდ ზაქარია დავითის ძე არ იყო ასეთ მამულისშვილურის თვისების, მის დროთა ეამს თითო-ოროლა სხვანიც იყვნენ, რომელთაც ფხიზელი ცნება გარდმოცემულ და მიღებულ აქვდათ 1832 წ. შემთხვევისა და იმ ქართველ წარჩინებულ კაცთაგან, რომელნიც ქართველთ ცხოვრების სვეტად და ბურჯად უდგნენ და რომლის მსგავსნიც იყვნენ პატრი ნიკოლა დუსოლ ბარათაშვილი, გიორგი მაყაშვილი, ზაალ ანდრონიკოვი, ფილოდელფოს კიკინაძე და საქართველოდამ შორს მყოფი ალექსანდრე ბატონიშვილი და სოლომონ მსაჯული, ამ პირს პ. იოსელიანის სიტყვით ეწოდება ასე:— „უწოდებ მალლისა მათ დროთა ფაბრიცათ ქართველთა და ვითარცა მტკიცე და შეურვეველი ნამდვილ ისტორიის კატონად“, ასევე სხვანი და ნამეტურ ალექსანდრე ბატონიშვილი, დაუცხრომელ მებრძოლ, ანუ სამშობლოს თვით არსებობის დაუსვენარ გმირი. დიახ ასეთ პირთა არსებობამ თუმც ბევრში არა, მაგრამ მცირე ქართველებზედ მაინც იქონიეს გავლენა და მათ ღმარტივსად გააჩინეს საქართველოს მოტრფიალეთ რიცხვი, რომლის წევრიც იყო ზაქარია სარაჯიშვილი. ხსენე-

ბულ პირთა მცნებას შეადგენდა ორი საგანი: მამულისშვილობა, ანუ ქართველობა და ქართული ენის, მწიგნობრობის და ისტორიის შენახვა, თვისი ტერიტორიის არ დაკარგვა. მეორე ქართველი ერის ყველანაირის ცოდნით დაწინაურება, ცხოვრების ასპარეზზედ ამაღლება—ვაქრობა, ხელოსნობა და სოცდაგრობა.

სამწუხაროდ ამ ცნების ბევრს არ სწამდათ, მის არაფერი იცოდნენ, ასეთნი იყვნენ 1830 წ. ქართველთ მრავალთა ვად-აზნაურთა ოჯახები თფილისში, ამიტომ მათი მცნება მარტოდ ჰამა იყო და მამულების დაყიდვა. მათ დაყიდეს მთელი თფილისის მამულები და სადღეისოდ მათი რიცხვი თფილისში დიდათ შემცირდა. სადღა არის იმ დარბაისელთ გვარიშვილთა ოჯახები, რომელთა რიცხვიც 1830 წ. ასობით სჩანდა თფილისში დღეს სამთლით საქმბარნი ხდებიან. დიდი გვარის თავადნი დიდათ შემცირდნენ. ასეა ეს წუთი სოფელი. წინანი უკანა და უკანანი წინაო, უთქვამთ ეს და სრულდება კიდევ ქართველთ დიდებულთ ოჯახებზედ მათის შეუზნებლობით. დიდ გვარიშვილთაგან ასე დავეციოთ სადღეისოდ, ასე დავეცინდით. თუ როგორ ისპობოდა ქართველთ დიდებულთა ოჯახები თფილისში, როგორ მცირდებოდა მათი რიცხვი და მათი სახლკარიც რა ოხერ ფასად იყიდებოდა, ამას მრავალნი ვერ გრძნობდენ, გრძნობდენ თითო-ოროლა პირნი და ერთი ამათგანია ზაქარია დავითის ძე, რომელსაც აქვს მშვიდი მოქალაქური წარსული, ჩვენ დიდებულთ შორის ასეთი პირნი რომ ხშირი ყოფილიყო, მაშინ თფილისში მათი რიცხვი ასე არ შემცირდებოდა. დაკარგეს ამათ ყოველივე, ვინც დაჩინენ ისინიც გადაგვარდნენ და მით მოისპნენ საყოველთაოდ საქართველოს ერის რიცხვიდამ.

ზაქარია დავითის ძე, როგორც ძველი დარბაისელი ქართველთ რჩეული მოქალაქე და მგრძნობიერი კაცი, სავაჭრო და სააღებ-მიცემო საქმეთა გარეშე იყო კარგად მცოდნე ძველის ქართულის ყოფა-ცხოვრების, ძველ დროთ ცნობების,

მომთხრობ კაცთა შორის მას ყოველთვის შეეძლო საპატიო ადგილი დაეჭირა. როგორც დროს მიხწეული და მოტრფილ ქველის ქართველთ დროების და მის მნატვრელი, ქართველთ ქველს და ახალს დროს ყოველთვის ფხიზელის თვალთ უმზერდა, ქველი მას მიაჩნდა ქართველ ერის საკუთრებად, ქართველთა ხმის სამალადღებლო მცნებად, თუმც წარსული მისის ფიქრით მწარე იყო, მაგრამ მაინც ქართველთ საკუთრებას შეადგენდა, მათა ცხოვრების ჩარხის ტრიალს წარმოადგენდა, ამიტომ ეს წარსული ზაქარია დავითის ძესაც ძვირფას განძათ მიაჩნდა. ამიტომ იგი ნატვრით მომგონი იყო ძველის ქართველთ დრო-ჟამას და მყვედრებელი თანამედროვე ქართველთ გულგრილობის, ვინაიდან ამ ახალ მშვიდობიან დროს ქართველი ერი ვერ გამოვიდა ცხოვრების ასპარეზზედ იმ შნო და მოქმედების იარაღით, როგორათაც ის უნდა გამოსულიყო.

ამ ორი გარემოების შეგნება ზაქარია დავითის ძეს კარგად აქენდა შეგნებული, მიტომაც იყო, რომ იგი ოხვრით უმზირდა თანამედროვე ქართველთ უძლურებას და მის მიზეზებს ყოველთვის გმობით და წყევლით ეხებოდა, ასეთმგრძობიარე პირთა რიცხვი ზაქარია დავითის ძის გარდა მაშინ თითო ოროლა სხვებიც იყვნენ. ასეთი იყო მაგალითებრ აღექსანდრე და ვახტანგ ვახტანგის ძე ორბელიანები, პლატონ იოსელიანი, ტარასი არქიმანდრიტი, სოლომონ ღოდაშვილი, ს. რაზმაძე და რამდენიმეც სხვანი, რომელთაც კაი ცნობა აქენდათ ზაქარია დავითის ძის და რომელნიც თუმცა არ იყვნენ ვაქრობის მკოდნენი და აღებ-მიცემას გზაზედ დამდგარნი, მაგრამ მაინც აქენდათ კარგი შეგნება მისი, იცნობდნენ თვის თანამედროვე ქართველთ სავაქრო დავრდომილებას კარგად და ამიტომაც იგინიც ზაქარია დავითის ძის მსგავსად მწუხარებით იყვნენ ყოველთვის აღვსილნი და ქართველთ დაძინებულ გარემოებას შეჩვენებით უმზერდნენ.

ივანე კერესელიძემ მიაძბო შემდეგი: თავ. აღქსანდრე

ორბელიანი ქართველ ვაქართ გაჩენით ისეთი მოხარული იყო-
ვო, რომ იგი მეტყუადა, „ვინცოცა არის და მე მოვეკვდე
და ქართველთ ვაჭართა აღორძინებას ვერ მოვესწრაო,
იქნება თქვენ ნახოთ ჩემ შემდეგაო. თუ ღმერთმა ქმნას
და ქართველთ შორის გინდ მატყუარა ვაჭრები გაჩნდნენ
და გამრავლდენ, მაშინ მოდი ჩემო ივანე, საფლავზედ
ფეხი დამარტყი და ჩამამძახე, რომ ქართველებმა გაიღვი-
ძეს, აღარა სძინავსთ, ვაჭრობის გზაზედ გამოვიდნენო“.
ეს ცნობა მე აღრე დავბეჭდე, როცა ივ. კერესელიძე ცოც-
ხალი იყო, ეხლა აქ მომყავს ჩვენის ძველის დროის ზოგიერთ
პირთა თვისების გასაცნობათ, რომელთა თანამედროვეთაც ით-
ვლება ზაქარია დავითის ძე სარაჯიშვილი.

ჩვენდა სამწუხაროდ, ასეთ მხნე და მოხერხებულ საყუ-
რადლებო აღებ-მიცემის მკოდნე კაცთა შესახებ ჩვენს ძვე-
ლებს არაფერი აქვსთ ნაწერი, მაგრამ რა ითქვას ამათზედ,
როცა ვაქართა და მრეწველთა შესახებ კი არა და უბრალო
შაურიან ანბანსაც კი არ ბეჭდავდნენ იმ დროს, თუმცა იმ
დროის ქართველებში ფულები კი მრავლად იფლანგებოდა
და იკმებოდა, .ეს რომ ასე არ ყოფილიყო და ჩვენ ძველებს
რომ ქართველ ძველ აღებ-მიმცემ პირთა წარმოების და მო-
ქმედების შესახებ რამე ცნობები დაეტოვებინათ, მაშინ აქ
ზაქარია დავითის ძე დიდის ამაგდარის ცნობებით გამოსჩნდე-
ბოდა, მის ცხოვრებაში ბევრი რამ ისეთი ღირსეული ცნობა
აღმოსჩნდებოდა, რაც ღირს გახდიდა მის მარად პატივისცე-
მას და განაკეთებელ საქმეთა ცნობების ანუსხვას, უამისობა
არ შეიძლება, ზაქარია დავითის ძე რაც გინდ გულ გაციებუ-
ლი აღებ-მიცემის კაცი ყოფილიყოს, იგი მაინც იმ დროის
ქართველ ერის ცხოვრებას თვალს ვერ შორდებოდა, ავად
თუ კარგად, ყოველთვის მის გვერდით იქმნებოდა და შეძლე-
ბის და გვარად ბევრს ქართველს ასწავლიდა ვაჭრობის და
აღებ-მიცემის შნოს. ამის უარყოფვა არ შეიძლება.

უამისობა არც შეიძლება, რადგანაც XIX საუკუნის შემ-

დევ, ქართველი ერი თფილისში უპატრონოდ შეიქმნა, კამპულად გახდა, მისთვის პატრონი აღარავინ იყო. XVIII საუკუნის თფილისის ქართველთ ტომის ვაქრები ისე გაქრნენ, ისე მოისპნენ 1795 წ. რომ მათის რიცხვიდამ ძრიელ მცირე რიცხვიდა დაშთა, სულ მცირე, ისე რომ XIX საუკუნის შემდეგ, იგინი თვალითაც აღარ სჩანდნენ. თფილისის ქართველობა შემცირდა დიდათ, მათი პატრონი აღარავინ იყო, არც ცა, არც დედამიწა. ბატონ-ყმობამაც სხვა სახე მიიღო, სხვა კალაპოტში ჩაჯდა.

ამიტომ ქართველ ვაქრებთა გამრავლებისათვის აღარავის სძალოდა, თფილისში ყველა ტომის ერი მიდიოდა წინ, ყველა წინაურდებოდა, ყველა ეჩვეოდა ვაქრობას და წარმოებას, ყველა იმას სცდილობდა ამ საქართველოს ერის მიწა-მამულზედ თვის სარწმუნოების მექონი ერნი დაეწინაურებინა, იგინი აემალლებინა გონებით, ცოდნით, აღებ-მიცემობით და შეძლებით. ქართველები კი ამისთვის არ იყვნენ მომზადებულნი და არც მისი ცოდნა და ძალა შესწევდათ, რომ მათაც თავიანთ სამშობლოში მოქცეულიყვნენ ისე, როგორც იქცეოდნენ მათს წინაშე სხვა ტომის ვაქრები.

თფილისში ქართველთა შვილები თუ დღითი-დღე ვაქრობა და მრეწველობას სწავლობდნენ და დუქან ბაზარს ეჩვეოდნენ, ეს უნდა დაუმაღლოთ ზაქარია დავითის ძისთანა კაცებს და მათს გულშემატკივრობას. იგინი აძლევდნენ ქართველთა შვილებს თვის სავაქროებში ბინას და ამ გარემოებითაც სწურთნაედნენ მათ. ეს კეშმარიტება გახლავსთ, დღეს თფილისის ქუჩებზედ, თუ სადმე ქართველთ ვაქართ რიცხვი სჩანს და მოიპოვება ვინმე, ყველა იგინი გაზრდილები არიან იმ ქართყელ მცირე რიცხვთან, რომელთაც თავი XIX საუკუნის შემდეგ იჩინეს თფილისში და რომლის ერთი პირიც გახლავსთ ზაქარია სარაჯიშვილი ასე იყო საქმე ჩვენს ქვეყანაში ქართველთ ვაქრობის მიმდევართა პირთ ვაქრობის შესწავლის საქმე და ეს ნურკარავის ეუცხოვება.

ზაქარია დავითის ძე სარაჯოვი და მის თანმედროვე ქართველთა საბაზაზო, სასოვდაგრო, საქარხნო და სავაქრო საქმენი ჩვენ ნებას გვაძლევენ, რომ ისევ ჩვენს ძველს დროს მიუბრუნდეთ და შეეცხოთ. ზემოთ სადაც დავასახელე ზოგი რამ ჩვენი დროის სავაქრო, საქარხნო და სახელოსნო საქმენი, იქ ჩვენ ყველა ვერ მოვთვალეთ, ყველა სავაქრო და სახელოსნო საქმენი ვერ მოვიხსენედ, რაც დავასახელედ, იმიდამც იმედი გვქონდა, რომ მკითხველისთვის ცხადი იქნებოდა ჩვენი საუბრის სინამდვილე. მაგრამ ეს ასე არ იქმნა, აქაც, სადაც ზაქარია დავითის ძის შესახებ გვაქვს ლაპარაკი, აქაც მოვიგინდა კიდევ ისეთ ცნობების მოყვანა, რაც უფრო ნათლად ასაბუთებს ჩვენს საუბარს, მაშ ჩვენ აქ დამატებათ მოვიყვანთ შემდეგ ცნობებსაც, რომელ სახელოსნო და სავაქრო ვითარებანი ზემოდ არ არის მოხსენებული.

ეს ცნობები აქ შიტომ მოვიყვანედ განმეორებით, რადგანაც თანამედროვე ქართველმა იცოდეს რომ ქართველებს ჩვენი მეფეების დროს გვაქნდა ყველა საქირო საქონელთა სავაქროები, სასოვდაგროები და სახელოსნები, გარდა ტელეგრაფის, რკინის გზის, კონკის, ტელეფონის და სხვა ასეთების ჩვენში ყველაფერი იყო. ეს არავინ იუცხოვოს. საქმე ისე არ იყო, როგორც ზოგი ერთნი ამბობენ. რომ ვითომც ჩვენ ტიტულ-შიშველები ვიყავით. არა, ჩვენ გვაქნდა ყოველივე და ამ ყოველივეს ძველის ნაყოფია ზაქარია დავითის ძე და მის ნიჭიერება აღებ-მიცემის ასპარესზედ, იგი თუმც 1807 წ. დაბადებულა, მაგრამ საბაზაზო ნიჭიერების ნიადაგი მასში მაინც ძველ დროს და ხანას მოუშადებია.

ასე და ამ გვარად, ჩვენ უნდა ვიცოდეთ, რომ რაც საქართველოში დღეს საკუპწო, საბაზაზო, სავაქროები და სახელოსნოები არსებობენ, რომ ყველა მათი დასაწყისი რუსთა შემოსვლის შედეგ დროს კი არ ეკუთვნის, არამედ მათზედ უწინარეს დროს, ე. ი. იმ დროს, როცა ქართველთ თვისი მეფე ჰყვანდათ, მაშინ თფილისში აქნდათ თავიანთ საკუთარი

ხელოსნობა, ვაჭრობა, მრეწველობა, სასოფლდაგროები და მრავალიც სხვანი

ღიახ ასე იყო საქართველოს ერი და ქართველებს თფილისში ყოველთვის ჰყვანდათ თავიანთი ვაჭრები, ხელოსნები, და მუშებიც. იყვნენ სომეხნიც, რომელნიც XVII საუკ. ნახევრიდამ გაჩნდნენ და XVIII საუკ. იმატეს კარგად, მათ გარდა ქართველთა რიცხვიც დიდი იყო და ეს დიდი რიცხვი მოსპო 1795 წ. ამ გარემოებამ დასცა და შეამცირა ქართველთ ვაჭართ და ხელოსანთ რიცხვი. შემდეგ გარემოებამ ქართველთ გამრავლებას არ შეუწყო ხელი, უფრო სომეხთ იწყეს გამრავლება. მათი პირობებიც ისეთი იყო, რომ იგინი უფრო მრავლდებოდნენ თფილისში ვიდრე ქართველნი.

ამ უბედურს გარემოებას და თფილისში ქართველთ რიცხვთ შემცირებას სავაჭრო და სახელოსნო ასპარესზედ 1795 წ. შემდეგ დიდი ყურადღება მიაქცია სოლომონ ლეონიძემ და იოანე ბატონიშვილმა, სოლომონ ლეონიძემ ამის შესახებ მოხსენებაც შეადგინა და ეს მოხსენება ივანე ბატონიშვილმა 1799 წ. მეფე გიორგის წარუდგინა და ამითი სთხოვდა მას, რომ ღონის ძიება მიეღო და თფილისის ვაჭრებს, სოფლადგრებს, ხელოსნებს და მუშებში ქართველ გლეხთა შვილებიც გაჩენილიყვნენ, ამ გარემოებისთვის მეფესაც ეზრუნა, დახმარება აღმოეჩინა და მით თფილისში ქართველ გვარის ვაჭრები, სოფლადგრები და ხელოსნები ისევე გამრავლებულიყვნენ, როგორც იგინი 1795 წლამდის იყვნენ. ეს ვრცელი წერილი დაბეჭდილია გაზეთ „წყემსის“ ნომრებში, აღარ მახსოვს რომელ წელს. იგი ძვირფასი მასალა არის XVIII საუკ. ქართველ ტომის სახელოსნო, სასოფლდაგრო და საამქრო ისტორიისათვის.

მიზეზები ქართველთ მოსპობის და სომეხთა ვაჭართ და ხელოსანთ გამრავლების იყო ის გარემოება რომ 1795 წ. თფილისში უწყალოდ ქართველები იქმნენ მოსპობილნი და მათს ახლოს მცირედ სომეხნი და ებრაელნიც. ქვემო ქვეყნელ სომეხთ ვაჭრებმა 1795 წ. უბედურების არაფერი ნახეს, მათ ამით არა ევნოთ რა. იგინი უვნებლად გადაარჩნენ, რადგანაც მათ

მტრობა არ ჰქონდათ ყენის, ამიტომ მათგანი არავინ დაურბევ-დაუწიოკებიათ, დაწიოკეა და მოსპობა მარტოდ თფილისის ქართველთ ხედათ, სადაც მოისპო 30,000 ქართველ ვაქარ, სოვდაგარ, ხელოსან და მუშათ რიცხვი, რასაც მალე თვით სოლომონ მსაჯულმა და ივანე ბატონიშვილმაც მიაქცია ყურადღება. *)

სომეხ ვაქართ სიმრავლეს ხელი შეუწყო ერეკლე მეფემაც. 1795 წ. შემდეგ, მეფემ მიმართა განჯის და ერევნის სომეხთ ვაქრებს და თფილისში შემოსვლა სთხოვა და ვაქრობის გამართვა, რაისთვის მეფე მათ დახმარებასაც ჰპირდებოდა. მათ შეისმინეს მეფის თხოვნა და უზრუნველად ყოფილ სომეხ ვაქრებმა ქვემო ქვეყნებიდან იწყეს 1796 წლიდან შემოსვლა და ვაქრობით და ხელოსნობით აღორძინება, განახლებისათვის ვაქართ, ხელოსანთ და მუშათ საჭიროება ისე გავრცელდა თფილისში, რომ მალე თვით საღმასტელ სომხებმაც იწყეს შემოსვლა და ურუმიიდან ქალდეველთა. ვაქრობა განახლდა, ქალაქიც ეძლეოდა სახლებით აღშენებას და გამრავლებას, ამიტომ თფილისში მუშა ხელოსნებიც დიდათ იყვნენ, საჭირონი, სამუშაო დიდი იყო, ვაქრობაც დაწინაურდა. ცოტა არ იყოს 1795 წ. უბედურებამ და უცხო ვაქართ ხელოსანთ და მუშათ სიმრავლემ 1797 წ. თფილისში დიდი პურის სიმძვირეც გამოიწვია, მაგრამ ვერც ამან შეაბრკოლა უცხო ვაქართ და ხელოსანთ შემოსვლა და გამრავლება თფილისში და 1798 წლამდე, მთელი თფილისის გაივსო ქვემო ქვეყნელ სომეხთ ვაქრებით.

ვიტყით იმასაც, რომ 1795 წ. დიდი რამ უძლურება არც თფილისელ სომეხთ ვაქრებს ხედათ, უმეტესი ნაწილი მათის რიცხვისა უვნებლად გადაჩჩა, ამ გარემოებამ და იმანაც რომ ქვემო ქვეყნელნი თფილისელ სომეხთ სჯულის გამო აღვილად ენათესაებოდენ, ამანაც დააწინაურა მათი რიცხვი ახ-

---

*) აღწერა ვაქართა და ხელოსანთა და წარდგენილი 1799 წ. მეფე გიორგის წინაშე. „მწყემსი“

ლად მოშენებულ თფილისში. ეს გარემოება მაშინ ყველასათვის ცხადი იყო. ქართველთ დახოცილთ ყაქართ და ხელოსანთ რიცხვს გარდა ტყვედ წაყვანილ იქმნენ 30,000 ათასი სპარსეთს, ესენი იქ გაწყდენ ლოღიალში, მათის რიცხვიდამ თფილისში თითო ოროლა კაცი მობრუნდა, ერთობ მცირედ. აი ეს გახლავსთ მიზეზები ჩვენი შემცირების თფილისში და სხვათა გამრავლების.

ქართველ ებრაელებს მოისპვნენ თფილისში 1795 წ. წინედ მათი რიცხვი აქ იყო 1000 კომლი. იგინი, სახლობდენ ფეთხანის შეყოლება. ბეთხანიც მათებური სიტყვა არის თურმე და ქართულად სასაფლაოს ნიშნავს. მათ აქენდათ მაშინ ორი თორა და ერთი ქარვასლა. იგინი ვაქრობას მისდევდენ, მტრის შემოსევის დროს თფილისიდამ არსად წავიდენ, ღუქნები კი დაკეტეს; ხოლო შინ იყვნენ, ჩვენ ებრაელნი ვართო და ყენი არას გვერჩისო. მაგრამ საქმე ასე არ აღმოსჩნდა. ყენიმა ქართველ-ერთან ერთათ ებრაელნიც მიწაზედ გაასწორა, დაუქცია ორივ სალოცავი, ერთი დიდი ქარვასლა, აიკუო მათი ქონება და ბევრი ტყვეთაც იპყრა და სპარსეთს გარეკა. ომის გათავების უმაღლვე ებრაელთა რიცხვი მთლად მიეფარა თფილისიდამ, მათ სახლკარი აღარ აქენდათ, გადასახლდენ ცხინვალს, ახალციხეს, იმერეთს და მით მოისპვნენ თფილის. 1797 წ. ისევ გაჩნდენ, 60 კომლი. ძველს ალაგას, სალოცავიც გააკეთეს; მაგრამ უბრალო, აგურის, ეს ძველი სალოცავი 1901 წ. დააქციეს და ახალს აგებენ ეხლა. ვაქრობასაც მიჰყვეს ხელი, მაგრამ მცირედ, რადგანაც გაღარიბებულნი იყენენ სპარსელთა ომისაგან. მის შემდეგ, თფილისში ქართველ ებრაელთ ძრიელ გაუქირდათ ცხოვრება და ვაქრობა. აქ მათ სომხის ვაქრობამაც გაუწია შუღლი და მტრობა. ამათ აჯობეს სიმდიდრით, სხვა და სხვა საქონლის შემოიტანით. სახლების შენებით, მალაზიების კეთებით და სხვანი. უეჭველია რომ 1795 წ. თფილისის ქართველ ებრაელთა დაცემის და აკლების ამბები მათში ბევრს მოხუცებულს ექმნება გაგონილი ზეპირად, ვინაიდგან, ამ გარემოებას იგინი დიდათ დაუწიოკებია და მთლა მო-

უსპია მათი ვაქრობის და ქონების ხსენება თფილისში. მინამდის კი იგინი მეტად მდიდრად ყოფილან ქონებით, სავაქროდ თურმე იგინი მგზავრობდენ სპარსეთს, ოსმალეთს, ევროპას, იერუსალიმს და რუსეთსაც. მათ თურმე დიდი ალებმიცემა აქენდათ თფილისის მიდამო სოფლებში. იყენენ მაშინ ისეთი ისეთი მდიდარ ებრაელნიც რომელნიც ძვირფასის თვალმარგალიტებით ვაქრობდენო. მარტოთ ებრაელთაგან ყეინს წადებული აქეს მილიონ მანათის ოქრო, ვერცხლი და თვალმარგალიტო. ურიათა უბედურება თფილისში მოულოდნელი იყო, მათ იმედი არ აქენდათ, რომ ყაენი ერჩოდათ, ამის მოლოდინი სულ არ აქენდათ, ამიტომ მოულოდნელთ დიდი უბედურება სწვევიათ და სულ აოხრებულან, რაისა გამო მათგან ურიული დიდი ცრემლიც დაღვრილა.

ნათქვამ-დარჩენილია, რომ თფილისში, ერთად ერთი სახლი გადარჩა თურმე, სიონის ზემოთ, დღეინდელ ვადავოზნი ქუჩაზედ, მელიქიაანთ სახლი, სადაც თურმე ყეინი იჯდა და ღურბინდით უყურებდა როცა თფილისის ქარვასლები, სხვა და სხვა ბაზრები და ღუქნები იწოდა. მაშინ თურმე თფილისი იხილვებოდა აელაბრით, სეიდა ბადით, ჩულურეთ-კუკია მის მიდამოებით. თფილისში, როგორც ესთქყით ზემოთაც იყო ყველა სახელოესნოები, ქარხნები და ქარვასლები. ქარვასლები აქენდათ თვით ბატონიშვილებსაც. *) და კერძო პირთაც. ნათქვამია. რომ თფილისში 1795 წ. 130 ქარვასლა დაწვეს და დააქციესო, ხოლო რიცხვით კი მეტი ყოფილა. ესენი ყოფილან დიდრონი ქარვასლები, პატარა ქარვასლები რიცხვში არ არის მოხსენებული.

თფილისში ვაქრობით აღორძინება და ქართველთ დაქინაურება XVII საუკ. ნახევრიდამ იწყება, ანუ როცა ბრძენი ხოსრო მირზა შემოვიდა თფილისში და გამეფდა. მას დიდი ხმა და სახელი აქენდა სპარსთა წინაშე, ამან განაძლიერა ქართველთ ვაქრობა და ამის დროს ქართველთ ვაქრებმა იწყეს სა-

*) საქართველოს სიძველენი II ტ. XVII საუკ.

ვაქროდ მგზავრობა სპარსეთს, არაბეთს, ინდოეთს, ოსმალეთს, ავღანისტანს, და სხვა ბევრს ასეთ ხალხთა ქვეყნებისაკენ. 1795 წლამდე თფილისში სხვა და სხვა ქარხნები არსებობდნენ სულ ქალაქ-გარედ მაგალითებრ:

ფლაბარში—კარგა შორს, არსებობდნენ საპნის ქარხნები, ქონის სამთლისა. დარჩის მონასტრის მახლობლივ ზეთისა, ზოგი სამეფო იყო და ზოგი კერძო.

სეიდაბათს—ქვემოთ სადაბლოები, ლილახანები, ბასმახანები და სხვა და სხვა ფერის სამღებროები.

გარეთ-უბანს—სხვა და სხვა საფეიქროები, ჩითისა, მიტკლის, ტილოსი, შალეულობისა და სხვა მრავალთა.

კუკიას—ქურჭლის, კოკებისა, თონე-ქვევრ-დოქების და სხვათაც ასეთის მრავლის ქურჭლეულობის.

ვერაზედ—არსებობდა სააგურენი და საკრამიტენი, აქეთ-კენვე იყო სარკინე ქარხანა და საპილენძე.

ქალაქის ოთხსავე კუთხივ მოფენილი იყო სხვა და სხვა სახელოსნო ქარხნები.

თვით შიგ თფილის ქალაქში იყო მრავლად სხვა და სხვა ქარვასლები, აქ ბევრს ქარვასლებში იყო სავაქრო საქონელთა თავლებიც, სავაქროებიც და მასთან პატარ-პატარა ქარხნებიც, როგორც ყაზაზები, მესაფარცხლების, მაკრატელ-სამართებლის, მესარკეთა და მრავალთაც სხვათა. ყველა ეს ცნობები აქ მითომ მოვიყვანედ, რომ ვიცოდეთ ის ისტორიელი ცნობები, რომ ქართველებს ყველა სავაქრო ქარვასლა, ქარხნები და სხვა რამ საწყობნი XVIII საუკ. ჰქონდათ დახსნილები. ამათ არსებობას აქენდა დიდი მნიშვნელობა და თუმცა სამწუხაროდ 1795 წ. უწყალოდ მოისპო, მაინც მისი ნიადაგი ისეთი ძლიერი იყო, რაის ძალამაც წარმოშობა უადვილესად საბაზაზო და საქარვასლო ასპარესზედ ზაქარია დაეითისძე სარაჯოვი, რომლის დაბადებაც ეკუთვნის 1807 წ. მაშინ თფილისში ხელოსანთ და ვაჭართათვის ყველასთვის არსებობდა ამქრული წესები. ამქარი აქენდათ თვით ბაზაზებს და სხვა ასეთ ვაჭრებსაც. ხელოსნებს ყველას, ამქარს ჰყვანდა გაბგედ ოთხი

კაცი: უსტაბაში, ჰასაყალო, იკიტბაში, გზირი და ამქრის კაცნი. ხელოსნებმა შეგირდის აყვანა 4-5 წლით იცოდნენ. ვაქრებმა 3 წლით. ღურგალი, კალატოზი, ხურო და მღებარი დღეში 60 კ. 70 კ მუშაობდენ. უბრალო დღიური მიწის მუშა 30 კაპ. ასევე სხვა ხელოსნებს აქენდათ ფასები: დერციკებს, ქონებს, სარაჯებს, მექოშე-მეჩუსტებს, ყაზაზებს და ბევრსაც სხვათა ძნელად რომ 60 კ. მიმატებოდათ. ეს იშვიათი იყო *).

მაშ ჩვენ ექვი არ უნდა გვეკონდეს მასხედ, რომ ჩვენში ვაქრობა და სოფდაგრობა არ ყოფილიყოს. არ ყოფილიყოს აგრეთვე ბაზაზობა, მეფარჩეთა რიცხვი და მოვაქრეთა და ხელოსანთ დუქნები და აღებ-მიცემა. ვიტყვით რომ იყენენ და მათმა ყოფნამ წარმოშობა XIX საუკუნის შემდეგ იმ ქართველთ ვაქართ და მრეწველთ რიცხვი, რომელთაც ჩვენში თავი იჩინეს, თუმც მცირედ, მაგრამ მაინც გამოსჩდენ.

შენიშნავდ, რომ ჩვენ არამც თუ ასეთ სავაქრო და სახელოსნო ცოდნა გვეკონდა, არამედ ჩვენ დახელოვნებულ ვყოფილვართ თვით მეზღვაურობაში, თვით XVII საუკ. ნახევარს, სამეგრელოს მთავარს ლევან ჯაღიანს, კოსტანტინეპოლს 9 გემი შეუძენია და ამ გემების კაპიტნად, ანუ საქართველოში ზღვით შემოსატანად თვისი—მცოდნე პეგრელი ქრისტე კოჩი დაუნიშნავს, გვარად რატია, რომელსაც უმოგზაურნია შავის ზღვით და ყველა გემებიც შემოუტანია. ამახედ ექვი არ უნდა ვიქონიოდ, რადგანაც ქართველთ მეზღვაურობა, მევენახობა, მეფუტკრობა და მრავალიც სხვა მასთან ჩვენ სულ ძველად შეგვისწავლია.

ჰურხე. ქართული სიტყვა პურიდამ არის გადაკეთებული, სიტყვა ფურნე რუსეთში, ოსმალეთს და სხვა ადგილებშიც სადაც ფურნე იხმარება. ასე ხსნის ამას დ. პაქრაძე.

ხუნუა. ქართველებს გაუკეთებიათ ძველად და ამიტომ ღვინისთვის ნუნუა უწოდებიათ, ანუ ნოე, რადგანაც ღვინო პირველად ნოეს დაუწურია და ამიტომ დაურქმევიათ მისთვის

*) ამქრელი წეს-წყობილება საქართველოში. ჩენი, ჯერ დაუბეჭდავი.

ნოეს სახელი. მერე ეს სახელი ნუნუადამ.—ღვინოდ გადაკეთდა, სხვა ტომთაც ასე უწოდებიათ. ღვინის პირველი ბინა კი საქართველოში ყოფილა და მაშასადამე მისი ოსტატობაც აქ აღორძინდებოდა.

რაუი. არაყი. ესე იგი გამონახადი რაყიდამ, ანუ რა-ხი-ლიდამ. პლატონ ბურდულის სიტყვით არაყი იწურება ხილიდამ, ამიტომ უნდა ითქვას რა-ხილიდამ—რა-ხილდამ. რა-ხილდამ იწურებაო? მერე ეს სახელ-წოდება სხვა ხალხებსაც უსწავლიათ ჩვენგან, თვით აღმოსავლეთის მუსულმანთ ტომთ შორის არაყი რა-ხად იხმარება, ამიტომ ცხადიაო ამბოჟს პლატონ ბურდული, რომ ეს რახი არის გადაკეთებული ქართული სიტყვა არაყიდამ, ანუ რა ხილიდამ. თუნდ რა-ხილდამ, რა ბალახილდამ გამონაწერიო. *)

ჩვენი ენის ძლიერების, კულტურის, თუ ძველის აღებმიცემის შესახებ ლაპარაკს თავს დავანებებთ და გადავალთ ისევ ცნობებზედ, რომლითაც შევავსებთ ზემოდ მოყვანილ ცნობებს და მასთან აენუხსავთ ქვეშარიტა მოთხრობას თანამედროვე მომდინარეობის ნიადაგის შესახებ.

რიზაი შაღების და ქირმანი შაღების საფეიქრო. წინეთ ეს შაღები სპარსეთ-ოსმალეთილდამ შემოჰქონდათ, დიდი გასავალი აქვდა ქართველებში. XVII საუკ. დამდეგს თფილისში გახსნეს ამის საფეიქრო. საქართველოს ბაზაზებს ამით გაუაღვილდათ შაღების მოპოება და გასყიდვა მაშინ შეუძლებელი იყო რომ ეს ზითევში არ გაეტანებინათ ქალისტვის. რიზაი-შაღი უნდა იყოს ირიზა ოსმალური და ქირმანი შაღი-ქალაქ ქირმანისა—სპარსეთილდამ.

დარავა-ბაბთის საფეიქრო. დარავა ბაბთი საქართველოში დიდს ქებასა და დიდებაში იყო, დიდი მოთხოვნილება აქვდა. ძველი სიგელ-გუჯრები სავსეა დარავა ბაბთის მოხსენებით. ისე ქალი არ გათხოვდებოდა, რომ დარავა ბაბთით არ შეემკოთ. დარავა ბაბთი არის სხვა და სხვა ხარისხის და ფერის,

*) ქართული სამეცნიერო ტერმინები. დაუბეჭდავი პ. ბურდულის.

მეტის მეტი მდიდრად და უხვად იხმარებოდა იგი საქართველოში. დარაია ბაბთი დიდის ღირსებით იყო შემოსილი. ამ დარაია ბაბთს მდიდარი ისტორია აქვს, ნამეტურ მის საფეიქრო ხელოსნობა და ვაქრობას. ღარაი ბაბთის შესახებ ლექსებიც არის ძველად დაწერილები.

ღიბის საფეიქრო, აქვე ნართავდენ ყანაოსს, მოვს, დიმიკიტონს და სხვათა ცენით მოუთვლელთ ძვირფას ნართელლობას აბრეშუმდამ და მატყლიდამ. ღიბას დიდი გასაწალი აქვდა, იგი იყო მრავალ ფერიანი ჯა სხვა და სხვა.

ჩითის საფეიქრო. წინეთ ჩითეულობა სხვა და სხვა ქვეყნებიდამ შემოჰქონდათ. XVII საუკუნე თფილისში იყო რამდენიმე საფეიქრო. ჩითეულობას ნართავდენ სხვა და სხვა ფერის და ღირსების. ჩითის ქარხნები არსებობდა სეიდაბათს. ანუ ციხის გარედ. ჩითის საფეიქროები თფილისს გარდა საქართველოს სხვა ქალაქებშიც იყო. დიდათ იქებოდა თალათინის ჩითი.

შაღის საფეიქრო. შაღის საფეიქროები საქართველოში იყო მრავლად გამრავლებული და ნამეტურ თფილისში, ართავდენ მრავალ-ნაირს და ღირსებითაც დიდათ შემეკლთ. ქებული იყო მთელს აღმოსავლეთში ქართული შალეულობა.

ტილას საფეიქრო. იყო ლაინის საფეიქრო, უმეტესად გამოჰყვანდათ ლურჯი ტილოები, რომელსაც სოფლის გლეხკაცობა უხვად ხმარობდა საპერანგე და მის ამხანაგად. თვით მეფე ერეკლეს ძიძის ქმარი დათუნა ფეიქარიც ტილოს ფეიქარი ყოფილა, ამან გასცა 1767 წ. მეფის წინააღმდეგ „შემთქმელნი.“ ტილოს საფეიქროები დიდრონს სოფლებშიც კი არსებობდა. აქვე გამოჰყვანდათ სხვა და სხვა სუფრები და ტილოს ხელსაწმენდავები.

სუზნის საფეიქრო, იყო თფილისში რამდენიმე, სუზნებს დიდი მოთხოვნილება აქვდათ ქართულს ოჯახში ტახტეულობის ასათარებლათ. აქვე ართავდენ სხვა და სხვა ფართლეულობას, ზეწრებს და მრავალ სხვებს.

ყურთმაჯ-გულის ჰირთ სარტყელთ საფეიქრო საქარგავნი და სამღებრონი, მდიდრად შემეკლნი და მორთულნი. ხელობა

მისი ამალღებული იყო დიდათ, მაშინდელ ნაქსოვთ, ნაღებავ და ნაქარგავ ამ ნივთებს განცვიფრებაში მოჰყავსთ თვით თანამედროვე მნახველნი.

შეპარაშუშქინი. თფილისში აქენდათ აბრაშუმის საქარხნოები და ამზადებდენ სალამაქას და ჰყიდდენ. ესენივე იყვნენ მებანბენი და მემატყლენი, დიდი გასაჟალი აქენდა ამათგან აბრაშუმს, ბამბას და მატყლს. XVIII საუკ. ნახევარს, მთიულეთიდან მთიელმა ბეწინამ, სტამბოლის გზით დიდი ძალი მატყლი გაიტანა შვეიცარიას გასასყიდათ.

ქენახდენი. თფილისში იყო რამდენიმე ქარხანა მენახდების, ქებული იყო ამათი ნახდები და სხვა ასეთნი. ნახდები საქართველოდამ სპარსეთს, ოსმალეთს და რუსეთშიც გაჰქონდათ. მენახდები აგროვებდენ და ასაღებდენ ღორის ჯაგარს, ჯაგარი რუსეთსა და ევროპაშიაც გაჰქონდათ.

ნემსის ქარხანა, აქ აკეთებენ ნემსებს, ქინძისთავეებს, ყანსნალებს, სადგისებს და მრავალთაუც სხვა ასეთებს.

შაკრატლის ქარხანა. მაგრატლებს დიდი მოთხოვნა აქენდა საქართველოს ერში და ამიტომ თფილისში არსებობდა 1795 წლამდე მაკრატლების ქარხნები. აქვე აკეთებდენ კარგალ და ხელოვნურად სხვა და სხვა დანეულობას და სამართებლებს.

შესაჟარცხლეთ ქარხანა. იყვნენ წვრილი მესაჟარცხლენიც, იყო დიდი ქარხანაც თფილისში, სადაც ჭამოჰყევანდათ ძვირფასი საჟარცხლები. იყო ისეთი საჟარცხლები რომ იგინი მას ოქრო ვერცხლითაც რთავდენ იშვიათათ. ძელის საჟარცხლებსაც აკეთებდენ. ძელის საჟარცხლები ძვირად ფასდებოდა, ხელოსნებიც კარგალ იყვნენ გამოცდილნი.

შექოლგენი. ქოლგები საქართველოში დიდათ იხმარებოდა, ქოლგებს ხშირად აკეთებდენ ერთობ ძვირფასად და იშვიათადაც. ამის დიდი ქარხანა მოიხსო 1795 წ. როგორც სხვა ყველა დიდი საფეიქრო და სხვა და სხვა ქარხნები. ესენივე აკეთებდენ მარაოებს და ჰკერავდენ ხელთათმანებს (ფელჩატკი)

შეზანღუკეთ ქარხანა. ზანღუკები, ანუ სკივრები საქართ-

ველოში დიდს მოთხოვნაში იყო, მაშინდელ შკაფი და კამოდი ეს იყო. ისე ქალი არ გათხოვდებოდა, რომ მისთვის ზითებში ძვირფასად ნაკეთი ზანდუკები, სკივრები არ გაეტანებინად. მეზანდუკეთ რიცხვი 1795 წ. დაეცა ქართველებში.

თიათისტრის სახელმწიფო. თიათისტრის ხელოსნობა იყო, მათ აქვდათ დიდი მოთხოვნა. აკეთებდნენ თიათისტრებს ყველანაირს, სამღვდლო და სამამაკაცო. ესენივე აკეთებდნენ კვირისტავეებს, ფირფიტებს, შიბაქებს და საბავშვო სათამაშოებს.

ჯარას ქარხანა. ჯარას კეთება ჩვენში დიდათ იყო გავრცელებული. ჯარას აკეთებდნენ ნაირ ნაირს და ბევრს ძვირფასებსაც, რადგან სართავ ჯარას ხმარობდნენ თვით სამეფო ოჯახის ქალნი, დიდი გვარის კაცთა ქალნი და სხვანი, ესენივე აკეთებდნენ საჩეჩლებს და ბევრსაც სხვა ასეთ საწეწლებს საპენტავეებს და სხვანი რაც საქართველოში უხვად იყო გავრცელებული. სადღეისოდ მოისპო ესენი.

ღიჯის ოსტატობა, ანუ ღილებისა. ქართველთ შორის შემოსულა და გავრცელებულა ძველად. თფილისში იყვნენ ამის ოსტატნი, ქსოვდნენ და აკეთებდნენ სხვა და სხვა ფერის ღილებს. ბევრს ძვირფასებსაც, მათ კიი გასავალი აქვდათ, მთის ხალხშეც დიდათ იყო გავრცელებული სხვა და სხვა ფერად ღილების კეთება. სადღეისოდ მისი აღარა სჩანს რა. ძველ ღილების ნაშთათ მთის ხალხში ვპოულობთ და ხშირად ძველს საფლავებშიც ჩნდება, მკვდრებს ატანდნენ საფლავში. ეს ხელობაც დაეცა.

მკაღუგმენი. დუგმების ოსტატობაც კარგათ იყო წინ წასული. დუგმებს აკეთებდნენ თვით ვერცხლის და ოქროსასაც კი. ბევრი მათში ძვირფასადაც კეთდებოდა. დუგმები იყო შრატალნაირი და შრატალფეროვანი, მღვდრობით სქესთა ტანთ საცმლის, მამაკაცთა, სამღვდლო მთავრო და სალაშქრო. XIX საუკუნის შემდეგ ამის ქარხნები და ხელოსნობაც დაეცა ქართველთ შორის.

კრიელმსახურის ოსტატობა. კრიელმსახურის სამკეთებლო ქარხნებიც იყო თფილისში და სავაქროებიც. კრიელმსახურებს აკეთებდნენ

თებდენ ფერად ფერადს და ბევრს ძვირფასებსაც. ხმარობდენ კრიელოსნის გასაკეთებლად ქარვას, მარჯანს, ფირუხს, გიშერს და ენით დაუთვლელთ. საკრიელოსნო ნივთებისთვის ეს ხელოსნები და ვაჭრები მოგზაურობდენ ბიზანტიას, არაბეთს, პსარსეთს და ყველა იმ ქვეყნებში, სადაც რამეს იშოვნიდენ. საქართველოში დიდათ იყო წინ წასული გიშრის ხელოსნობის და ვაჭრობის საქმე. ამის ხელოსნობა სადღეისოდ იმერეთ შორის დარჩა.

ჯამ-ქურქლის ქარხანა. იყო თფილისში რამდენიმე და გამოჰყვანდათ სხვა და სხვა ფერად ჯამ-ქურქელნი. თებშები, მათლაბები, ლამბაკები და მრავალიც სხვა ქაშნაურის ქურქულეულობის. ჩინური და საქსონური ქურქლის კეთებაც მოისპო დღეს სანახავათაც აღარ არს ასეთი ქურქელი. XVIII საუკ. თფილისში ასეთ ქარხანების რამდენიმე ყოფილა.

შკაპ-კრეთა ქარხანა. იყო თფილისში რამდენიმე და აკეთებდენ აბჯრებს რამდენაირადმე და ბევრს ძვირფასადაც, აბჯრის პერანგებს ჰყიდდენ თვით ძველნი ბაზაზებიც. ამის ხელობა და ვაჭრობაც დაეარდა.

შესურე და შეთუნგეთ ხელოსნობა. სურა და თუნგის კეთების ხელოსნობა ჩვენში დიდათ იყო გავრცელებული და მათში არსებობდა ორნაირი ხელოვნობის ოსტატობა: ერთნი აკეთებდენ დიდრონ სურ-თუნგებს, ტაშტებს, ფლავის საწურებს და ბევრსაც სხვანი. ამების საკეთებლად იგინი ხმარობდენ სპილენძს, თითბერს და სხვანი. მეორენი აკეთებდენ ვერცხლის სურებს, ძვირფასად კულებს, ჩარეკებს და ვინ იცის კიდევ რამდენ რა გინდ რას ასეთებს. ძველად დაშთენილ ასეთ ნაშთების დღესაც მოიპოვება საქართველოში იშვიათად, ამის ხელოსნობა და ვაჭრობაც დაეცა.

შეფისენი—იყვნენ მკეთებელ ხელოსნები და ვაჭრებიც, ფისი უცხო ქვეყნებშიც გაჰქონდათ, ნამეტურ ოსმალეთს. სადღეისოდ მეფისენი აღარ არიან ჩვენში. ქართული გვარი შეფისოვი—შეფისე ხელობიდან არის წარმომდგარი.

შემანქანენი. იყვნენ მემანქანენი და აკეთებდენ მანქანებს,

ხოლო ამათ ცნობები არ არის დაშთენილი, ქართული გვარი მანქადაროვი და მექმანდაროვი ამ მექმანქანის ხელოსნობიდან და ვაქრობიდან არის წარმომდგარი.

მინის ქარხანა. მინა იხმარება ქართველებში უხსოვრის დროდამ. თფილისში არსებობდა ერთი დიდი ქარხანა—ანუ ქურა და მასთან პატარა ქურებიც იყო. აქ აკეთებდენ ფერად-ფერად კიქებს, სხვა და სხვა სახმარ მინებს, სახლის სანათურების, აივანების, შუშბანდებისათვის და სხვაც ბევრი რამისათვის, ფერად ფერადი შუშებიც საქართველოში მრავლად იხმარებოდა. ამის ქურები და საეაქროები მოისპო 1795 წ.

მეთოკე და მეღაზღენი. კერძოდ იყენენ ესენი. საქართველოში გრეხავდენ და აკეთებდენ თოქს და ლაზლას სხვა ამგვარებს, ოსმალ-სპარსეთიდანაც შემოჰქონდათ. თოკების და ლაზლების გრეხა სოფლებელმაც იცოდენ.

მეყანწენი. იყენენ მრავლად, ყანწებს აკეთებდენ ძვირფასად და ხელობაც კარგად იცოდნენ.

წუმწუბას ქარხანა. საქართველოში ძველადგან აბედი, ტალკვისი და ამგვარები იხმარებოდა. ევროპიელთ მგზავრებმა შემოიტანეს წყირნათი XVII საუკ. მერე ამის ოსტატობაც ისწავლეს და XVIII საუკ. თფილისში იყო წუმწუმის ქარხანა. აქ გამოყვანილი წუმწუმა, ანუ ასანთი ქალაქის და სოფლის შეძლეულ ხალხში იხმარებოდა. მოისპო ესეც. ძვირად იყო თურმე.

წიხინდა სამთლის ქარხანა. თფილისში იყო. დიდი ქარხანა წმიდა სამთლის. წმიდა სამთელს დიდი გასაეალი აქენდა, ამიტომ ქართველნიც მეფუტკრეობას უხვად მისდევდენ. ძველად წმინდა სამთელი საქართველოში ქანეთიდანაც მოჰქონდათ, ნამეტურ იმერეთში, ოსმალთაგან ქანეთის დაპყრობის შემდეგ, ლაზებმა მერე კონსტანტინეპოლს იწყეს სამთლის გატანა. სამთლის ქარხანაც მოისპო 1795 წ. მერე საკათალიკოზო ქარხანა გაკეთდა, სიონის გვერდით, მიტროპოლიტიის სახლში. აქვე ვაქრობდენ აზით.

ზეთის ქარხანა. ქარხნები იყო კერძო პირების და სამეფოც იყო, რადგანაც სამეფოდაც მრავლად სქირდებოდათ ზეთი.

ავლაბარში სადაც დღეს დარიის მონასტერია, იქ, ახლოს, იყო ზეთის დიდი ქარხანა. მოისპო 1799 წ.

მეფუტკრენი. ქართველთ შორის მეფუტკრეობა კარგად იყო გავრცელებული. ყველა სოფელს აქვდა თავის საკუთარი საფუტკრე.

შემარიღები. მარილით ვაჭრობას ალაფებიც მისდევდნენ. კერძო მემამულენიც იყვნენ, დღესაც არიან ასეთ კერძო ვაჭარ მემამულენი.

აღაფები. ალაფების თფილისში მთელი ბაზარი არსებობდა, მთელი ქუჩა. ალაფნი ვაჭრობდნენ პურიით, ქერი, ბრინჯი. ლობიო, ცერკვი, ოსპი და სხვა ამ გვარები. ჰყიდდნენ ცოკებსა ცდა ლაზლებს, ხმელ ჩურჩეულობას და სხვანი. XVIII საუკ. ალაფების რიგი იყო თფილისის იარმუკაზედ.

მუნაგირენი. მუნაგირეთ რიცხვი თფილისში იყო დიდი. მუნაგირებს აკეთებდნენ ძვირფასადაც, ოქრო ვერცხლითაც რთავდნენ. დიდი გასავალი აქვდათ მაშინ მუნაგირებს.

მენიჩენი და მეთაბხენი. ნიჩბების და თაბხების კეთებაც ხელობა იყო და ვაჭრობაც აქვდათ. მენიჩენი და მეთაბხენი აკეთებდნენ ხონჩებს, ვარცლებს, ტაბიკებს სხვა და სხვა ტარებს და მრავალიც სხვა ასეთებს.

მესაფრენი. აკეთებდნენ სხვა და სხვა საცრებს, პურის, მიწის, გაჯის, კირის და სხვაც, პატარა თუ დიდის ზომის. სპარსეთიდანაც შემოაქვნიდათ საცრის საწნავი, რკოლს კი აქ უკეთებდნენ, აქაც სწნავდნენ ძუისაგან, მის ვაჭრებიც იყვნენ.

მეთეფზენი. მეთეფზეთა რიცხვი თფილისში დიდად იყო გავრცელებული, ვაჭრობაც აქვდათ, თევზი და ნამეტურ გელაქნური ერევის კლთხის ტბებიდანაც შემოაქვნიდათ, ასევე სალიანიდამ. მეთეფზეებს საქართველოდამ ხმელი თევზი იმერეთშიც გაჰქონდათ და ჰყიდდნენ, მეთეფზენი იყვნენ მაშინ შეძლებულნი, იჯარას იხდიდნენ სიონის სასარგებლოდ.

მეყავადნეი და მუჩაიდნე. იყვნენ ამის ოსტატ მექარხნენი აკეთებდნენ ყავადნენს, ჩაიდნებს და სხვა ასეთებს სპილენძისას. ესენივე აკეთებდნენ სხვა და სხვა ასეთ სახმარ იარაღებს. ჩაი-

დნები, ყავადნები და ჩაის ქურქელი მოხსენებულ არიან ძველ ზითვის სიაშიც XVII საუკ. სამოვარი საქართველოში რუსეთიდან შემოიტანეს 1770 წ. მერე ანუ 1780 წ. ერეკლეს მეფეს მოუვიდა ფეშქაშად ეკატერინა იმპერატრიცასაგან სამოვარი და ჩაის ქურქელი ფეშქაშად. საქართველოში სამოვარი და ჩაის ქურქელი XVIII საუკ. იცოდნენ და არა ეხლა როგორც ემ ბევრს ჰგონია.

მექალაღდენი. მექალაღდეთ ვაქრობა ცალკე იყო და მათი რიცხვი მცირეც იყო. იგინივე ჰყიდდნენ მელანს, ბატის ფრთის კალმებს. ქალაღდი წინედ მარანდიდამ შემოჰქონდათ. XVIII საუკ. ნახევრიდამ რუსეთიდან იწყეს შემოტანა.

მეფარჩენი. იყვნენ თფილისში მრავლად და ჰყიდდნენ სხვა და სხვა ძვირფას ფარჩეულობას. ფარჩეულობა მათ შემოჰქონდათ სპარსეთიდანაც. ადგილობრივაც აკეთებდნენ. ადგილობრივ კეთების ოსტატობა დავარდა. ვაქრობაც კი არსებობდა.

ჩვენ აქ ყველას ვერ მოვსთვლით, რაც კი საქართველოს მეფობის დროს, საქარხნო და სავაქროები არსებობდნენ. ერთის სიტყვით, არ არის დღეს რამე ნივთის და საქონლის ქარხანა და სავაქრო, რომ იგი მაშინ არ ყოფილიყოს.

ქასპები. თფილისში იყო ყასპების რიცხვი დიდი. მათ მთელი ქუჩა ეკავათ და ამიტომ ამ ქუჩასაც „ყასაფხანა“ ეწოდებოდა, ასე იყო მაშინ: მექედების რიგს „ქონხანა“ ერქვა, ხარაზების რიგს „ხარაზხანა“ და სხვათაც ესევე. სირაჯების რიგს „სირაჯხანა“ და სხვანი.

თანამედროვე, ანუ ზაქარია დავითის ძის მომსწრე კაცთაგან გამიგონია, რომ ზაქარია სარაჯიშვილი თავის დროის კვალად ასე ბუნებით მდიდარი კაციო. იგი მახვილ გონიერი იყო არა მარტო სამოქალაქო და სავაქრო ასპარესზედ, არამედ სასოფლო საქმეშიაც შესმენილი და მეურნეობის მნიშვნელობაც კარგად იცოდაო. მახვილ გონიერ კაცთა ენერჯია ასეთი გახლავსთ, მაინც ძველნი ქართველნი ასეთის ღირსებით უხვად იყვნენ დაჯილდოვებულნი, იგინი არა ჰგვანდნენ

თავიანთ ზარმაცს შეილებს, ერთობა დარღვეულებს, გადაგვ რებულთ და მძლავრად მფლანგავ-ფანტია მკამლებს.

ეს არავინ იუცხოვოს, ასე იყო ჩვენში, ძველად ქართველნი ასე გახლდნენ მათ შნო ჰქევანდათ თავიანთ დროის კვალად ყველა საქმის ასპარესზედ. თფილისის ქართველ მოქალაქენი მხნეთ იყვნენ სამოქალაქო და სავაქრო ასპარესზედ, იგინი დაუცხრომლად და მღვიძრად აწარმოებდნენ სავაქრო საქმეებს, აღებ-მიცემას და მიტომაც მოხდა, რომ მათის მხერით გახარებული იყო ვახტანგ მეფე, ამან ისურვა მათი პატივის ცემა და მიტომ 1710 წლებს შემოიღო თფილისის მოქალაქობა. როგორც ეტყობა ზაქარია დავითის ძის მშობლებს თფილისის მოქალაქობა, ანუ პაჩოტნი—გრაჟდანიობა იმ დროს უნდა მიეღოთ. მერე ეს მოქალაქეთ ღირსება თეიმურაზ მეორემ 1740 წ. უფრო გაამრავლა და ერეკლე მეფემ ხომ 1770 წ. დიდათაც აამაღლა.

მაშინდელ თფილისის მოქალაქეებში იშვიათად ნახავდით ისეთ პირთ, რომ მათ თფილისის ორთაქალას და სხვა სოფლებში ბაღები და მამულები არა ჰქონოდათ. ყოველ მათგანს თავის ბაღი და მამულები ჰქონდა და მოქალაქე ფასდებოდა მაშინ, როცა საკუთარი ბაღი-ბოსტანი აქვანდა, მებაღე ჰყვანდა და ზაფხულობით სულ თავის საუკეთესო ვენახის თარფეულობა მოსდიოდა. ეს არავინ იუცხოვოს და ამის კეშმარიტება არის ზაქარია დავითის ძის წარსულიც, რომელსაც ადრიდანვე სოფ. დილომში აქვანდა კარგი ზვრები, მინდვრები, ტყეები და სხვანი. იგი როგორც ყოფილა შესამჩნევი ვაქარი ქალაქის, ისევე მცოდნე მცხოვრები ყოფილა სოფლის საქმის და ხალხის ცხოვრების.

უნდა ითქვას, რომ როგორც მისი საფლავის ძეგლის წარწერაც გვაუწყებს, იგი დაბადებულა 1807 წ, მაშასადამე მამა ამისი დავითი კარგად მომსწრე პირი უნდა იყოს ერეკლე მეფის, თეიმურაზ მეფის და საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების ცნობებიც კარგად სცოდნებოდა. იგი თავის დროის კვალად იქმნებოდა შესმენილი პირი და გამოჩენილი. თფი-

ლისის მოქალაქე, დამსახურებული არა მარტო ქალაქის საქმეების წინაშე, არამედ თვით სამეფოს ოჯახის, ქართველთ მეფეთ შვილების და იმ დროის დარბაისელ კაცების. საუწყებელია, რომ ქონებრივის შემძლებლობით თვით ზაქარიას მამაც იქნებოდა დროის კვალად დაჯილდოვებული და მიტრმაც მოხდა ისიც, რომ მამის მსგავსად შეილი—ზაქარიაც უფრო მკვირცხლი გამოვიდა და მამის მონაგარ ქონებრივ შემძლებლობას თავის ჰუნარითაც შემატა და ასახელა თავი როგორც ქალაქ ალაგას, ისევე სოფელს და სასოფლო საქმეებში.

მაგალითებრ: დილომში—ზაქარია დავითის ძეს, თავის შემძლებასთან, ხალხში ერთობ კაი სახელი ჰქონია, ერთობ დიდი ნდობა და სიყვარული. თვის დროის კვალად, დიღმელები თურმე ვერც ერთ საქმეს ვერ გადასწყვეტდნენ ისე, რომ იგინი ამისთვის ზაქარია დავითისძეს არ დაჰკითხებოდნენ. მომსწრე კაცთა მიაშბეს, რომ ზაქარია დავითისძისთანა კაცი დიღმელებს იმის დროს სხვა არავინ ჰყვანდათო. ზაქარია დავითის ძესაც დიღმელები უყვარდა, ჰპატრონობდა მათ, ჰქომაგობდა დიდათ და ბევრს გასაქირს საქმეში თავგამოდებითაც ეხმარებოდაო. ამიტომ დიღმელებიც მას თავიანთ მფარველ მამას უხმობდნენ და ყოველ გაქირების იმედი და ტალკვესი ზაქარია დავითისძე იყო მათიო. დიღმელები მის ამაგს, სიკეთეს და კეთილ საქმეებს არას დროს არ დაივიწყებენო, რაც ზაქარია დავითის ძეს დიღმის გლეხებისათვის სიკეთე უქნია და ამაგი დაუდვია, ამას ყველას ველარავინ მოსთვლის, რადგანაც ბერი რამ ასეთი მოსაგონარი ცნობები დრო-ყამთაგან დავიწყებულია და აღარც მის დროის კაცი არიან ცოცხალნი.

დღევანდელ დიღმელ გლეხთა ნუგეშს ერთი ის მადლიანი სასახელო მხარეც შეადგენს და იგინი მით არიან კმაყოფილნი, რომ ზაქარია დავითის ძემ, მართლაც კაცად კაცმა, ზენ დაგვიტოვა თვის მოადგილედ ისეთი საყვარელი კაცი, ისეთი ენერგიული და მშრომელი მამულის შვილი, როგორიც გახლავსთ მისი ძე ღვათ ზაქარას ძეჲ. დიდი მადლობელნი

არიან დავითის, ამაზედ ქვემოთ წაიკითხავთ, აქ კი ვიტყვი, რომ თუ ამ ცნობებს მკითხველი არ დაიჯერებს, მაშინ მიბძანდეს იგი დილომს, ჰკითხოს იქ ყველას და ვგონებთ ყოველივე გამოჩნდება, მაშინ ჩვენი აღწერის ცნობები სუსტიც კი იქნება, მცირე აღნიშვნა დიდ იღირსების შესახებ.

მომითხრეს მცხოვრებთ მოხუცებულთ და მკოდნე კაცთა, რომ ზაქარია დავითის ძე იყო მარჯვენა მკლავი დიღმელთაო. მის დროს, ჩვენი მებატონენი უღვთოდ გვჩაგრავენო. ეს ჩავგრა ზაქარია დავითისძეს არაჲდ მოსწონდა და იგი გლეხკაცობას ბატონის წინაშე შეტად ხშირად ჰქომავოზდაო. ბევრი ყმის შვილი განთავისუფლებულა მისის ცდითა და ფულითაო, ბევრს ოჯახის შვილთ დახმარებია იგი გაქირების დროს თავის შეძლებითაო. იცოდა ხელ-მოკლე გლეხთათვის სამოსლის დარიგება, გლეხთა ტიტველ-შიშველი ბავშვების შემოსვა, ქალის გათხოვების დროს საზითეო ნივთეულობით დახმარება, გარდაცვალების დროს სამარხის გაცემა და ბევრიც სხვანი ამგვარნი, რაც იმ დროის აქაურ მებატონეთა შორის ერთობ იშვიათი იყო და ძნელიო.

მთელმა ქვეყანამ იცოდა 1840 წლებს, ცამა და დედამიწამაც, რომ დიღმელი გლეხნი მათ მებატონეთაგან დიდად იღვენებოდენ, დიღმელ მებატონეთ მახვილი იყო მძლავრი და სასტიკი, სხვა სოფლის გლეხებში, ასეთ მძლავრ მებატონეთ და მღვენელთ გლეხთა კაცი აღვილად ვერ ნახავდა, დიღმის მებატონენი მახვილით და გლეხთა დევნით უპირველესნი იყვნენო. აი ასეთ მძლავრ პირთაგან დაჩაგრულ გლეხთა იმედი და სასოება ერთად ერთი ზაქარია დავითისძე იყოვო და მისი საქმენიო. ახ, რომ დაიხოცნენ და აღარ არიან მომსწრე კაცნი, თორემ ზაქარია დავითის ძის კეთილი საქმეების შესახებ იმდენი საქმენი გამოსჩნდებოდენ, იმდენი სიკეთე და ამაგი დიღმელთა წინაშე, რაც თანამედროვე მკითხველს ერთობ გააკვირვებდაო. ამის დასამტკიცებელი საბუთი არის ის მაგალითიც, რომ დღესაც დავით ზაქარიასძეს დიღმის ბაღში

ჰყავს ერთი მეზღვე, რომელსაც მის მამის დროსაც უმსახურ-
ნია და ეს პირი დიდის ქება-დიდებათ და განუხაზღვრელის
პატივისცემით მოიგონებს ზაქარია დავითის-ძის ამავს ხალხის
წინაშე და ხსოვნას.

ზაქარია დავითის-ძე, როგორც თავის დროის შვილი,
ყოფილა მღვთის მშოსაფი პირიც, მას პატივისცემა ჰქონია
სოფლის მღვთაებრივის საქმეების და მიტომ 1863 წ. სო-
ფელს დილომს, ერთს მალლობ ალაგასა, გაუყვებია ერთი
თლილის ქვით ნაშენი სოფლისთვის ზომიერი ეკლესია, რომელ
ეკლესიაც იმავ დროს „თეთრ წმინდა გიორგად“ წოდებულა.
ვიყავ ამ ეკლესიაში, კარის შესავლის ზემოდ, ერთს ქვაზედ
მხედრულის ასოთი ამოქრილია ეს მოხსენება მაშენებლის
შესახებ.

„წ-დო დიდო მთავარ მოწამეო და ღვაწლ შემოსალო გიორ-“
გო, შეოხ მეავ შე მამა-მამათ მოსავსა შენსა ზაქარია სარაჯოკს,—
ღუბერსკის სეკრეტრის დავითისასა და სხლელობასა ჩემსა, რა-
მედმანსუ აღვაგე წმინდა ტაძარი ესე საკათარითა საფასითა ჩემითა
და შევამკე უოველთა სამკაულითა, წელს 1863-ს“

ამ წარწერიდამ სჩანს, რომ ზაქარიას მამა დავითი თავის
დროის კვალად ლუბერსკი სეკრეტარი ყოფილა, ეს ცნობა
წვენ საყურადღებოთ მიგვაჩნია, აქედან სჩანს, რომ ზაქარიას
მამას მთავრობის ნაწილშიაც ჰქონია ადგილი და ხმა, უეჭვე-
ლია იგი ამას მიიღებდა იმ დროს, როცა საქართველო რუ-
სეთს ჩაბარდა და რუსნი შემოვიდნენ საქართველოში. სჩანს
ეს პირი თავის დროის კვალად შემჩნეული პირი ყოფილა.
თვით ზაქარია დავითის-ძე აქ, ამ ეკლესიაში ასაფლავია, მას
აქვს კარგი მარმარილოს ფიქალი და ზედ გახლავსთ შემდე-
გი წარწერა:

„ესე არს განსასვენებელი ჩემი, რომელი მთნაკს, ამას დავემ-
გვიდრო უკუნისამდე, ზაქარია დავითის-ძე სარაჯოვი, აღმაშენებელი
ეკლესიისა ამისა; შობილამ 74 წლისა, გარდაეცვალე 1880 წელს,
26 მაისს. აღმომკითხველთა გვედრებით შენდობა ჰქავთ ჩემთვის.“

ფიქალი ესე დაკსდევ სახსოვრად სიუვარულისა მისისა ზირ-მშომან ქემან მისმან დავით. საუკუნომცა არს ხსენება შენი საუვარელთ მშობელთა“.

ქართულის წარწერის შემდეგ მოყვანილია ეს რუსული წარწერა:

Здѣсь похонты прахъ-тѣла потомственнаго почетнаго гражданина Захарія Давидовича Сараджева скан'тавшагося 26-го мая 1880 года на 74 году отъ рожденія.

საფლავის ქვა და წარწერა დაკულია სუფთად, თითქოს დღეს ამოუჭრიად ასოებით. დილომში დიდმა, პატარა, ერთის სიტყვით ყველამ იცის, რომ თეთრ გიორგიში ასაფლავია ზაქარია სარაჯოვი. რომელსაც დიდმელები დიდის ქება დიდებით მოიგონებენ. ზაქარიას და მისი შვილის დავითის სახელი დილომში ყველა გლეხის ოჯახის ქალმა და კაცმა იცის და მათში ისე ლაპარაკი და მოგონება არ იქნება, რომ იქ ზაქარია ცხონებით არ მოიგონონ და დავითი დღევრძელობით ალბათ ერთსაცა და მეორესაც დაუმსახურებიათ საქმით, რომ ერსაც დახსომებია იგინი. ასე უნდა იყოს.

ეს ეკლესია დილომში მეორე ეკლესია არის, იგი მიწერილია დიდმის სამრევლო ეკლესიაზედ, ხოლო შემკობილია საეკლესიო ყოვლისფრით. წელიწადში ერთხელ დღესასწაულიც მოსდის, აქ მცხოვრებთ ღამის თევაც იციან, ღამის სათევი ოთახებიც აქვს დაკეთებული. ეკლესიაში ზაქარია დავითის-ძის მეტი სხვა არაფერ არაფერია, ხალხის გარდმოცემის თანხმით მტკიცდება, რომ დიხ ზაქარია სარაჯოვს დილომი და მის გლეხ-კაცობა კარგად უნდა ჰყვარებოდა, რომ თფილისის პირველ ხარისხოვანი მოქალაქე აქ დასაფლავდა. ამის გამოსვენება თფილისში დიდი ამბით მოხდა, თვით იმ დროის ახალი ეგზარხოსიც დაესწრო, თუმცა საერთო პატივი დიდი აგეს, ხოლო თფილისში არ დაკრძალეს. არამედ დილომს, თვისგან აშენებულ ეკლესიაში, შეუღ-

ლე კი ამისი ელისაბედ სვიმონის ასული დასაფლავებულია კალოუზნის ეკლესიაში.

საქიროდ ვსთვლით აქ მოკლედ ვილაპარაკოთ ზაქარია დავითის-ძის შინაურს საქმეებზედაც. ზაქარიას დათიკო დიდათ ჰყვარებია, რადგანაც ამის მეტი სხვა ვაეი არ ჰყოლია. მომსწრე და მნახველთ შიამბეს, რომ დავითმა გემნაზია რომ გაათავა და სხვაგან მიდიოდა სასწავლებლად, ზაქარიას არ ემეტებოდა, მაგრამ მეტი რა გზა აქვდა, დათიკოს უნდოდა სწავლაო. სწავლის მიღების მნიშვნელობა ზაქარიასაც კარგად ესმოდა და თან ენატრებოდა დათიკოს სახელოვან კაცად გამოსვლაო. დათიკომ მგზავრობის დროს დიღმისკენ ამოიარა, აქ გზაში შეხვდა მამა და ნახაო, კარეტაში მგზავრებთან მჯდომი მიმავალი დათიკო რომ მამამ დაინახა, მან მაშინათვე ტირილი შექმნა, მაგრამ მალე გამოეთხოვა შვილს და აქეთ გამობრუნდაო. დათიკო კი გააქანა ეტლმაო.

ზაქარიას დიდათ ენატრებოდა შვილის განვითარება, სახელოვან კაცად გამოსვლა, ქვეყნის და ერისთვის სარგებლო მშრომლის მოვლენა. ელირსა მამას და შვილი ღირსეული პირი გამოუვიდა. შვილმა მამის ამაგი დააფასა და მიჯომაც არის მამის საფლავის ქვაზე ასე მოხსენებული: — „ფიქაჲი ესე დაადო ჰირ-მშო შეიღჲა დავით თავის საყვარელ მშობელსაო“. დედა დავით ზაქარიას-ძისა ყოფილა შესანიშნავი მანდილოსანი და მარჯვენა მკლავი ზაქარიასი და მტკიცე ბურჯი ოჯახისა.

მოგეხსენებათ, რომ ძველად, საქართველოს ერის ოჯახი ძრიელი და ბედნიერი იყო ასეთის მძლავრის დედების შრომით. იგინი არ ჰგვანდნენ ჩვენს თანამედროვე ზოგთ გულ გაცივებულ დედებს და დებს. ეს იყო ერთად ერთი ჩვენი ოჯახის ბედნიერება, რომ დათიკოს დედისთანა ქალებით ძველად უხვნი გახლდით და ყოველს მათს რიცხვს თან სდევდა მათი ცოდნა, მრავალნაირად დაწინაურება საოჯახო და საქვეყნო საქმეებში. ქართველი ქალის ძველი ლეჩაქი იყო ბაი-რალი მის პირადი ღირსების და მცნების, რომ ქართველმა

დედამ ცხოვრებისთვის იცოდა ყოველივე კარგად, ჩინებულად და ზედ მიწვენივით, მომსწრე და მცნობ: კაცთაგანაც ასე გაგვიგონია დავითის მშობლის ელისაბედ სიმონის ასულის შესახებ.

ჩვენ არც ისე გატაცებულნი ვართ, რომ ყველა ჩვენი ძველები ვაქოთ: არა, ურიგონი ძველადაც იყვნენ, და ეხლაც არიან, ასევე კარგნი ძველათაც იყვნენ და ეხლაც არიან. ამიტომ აქ ბოროტებას ნურაყინ დაგვწამებს. მაგრამ რაც შეეხება ზაქარია დავითის-ძის მეუღლეს, ეს კი, ქრმისავე სამაგალითო თვისების ადამიანი ყოფილა.

მცნობთა სიტყვით: ძნელად, რომ დავით ზაქარიას-ძის მშობელს თვის თანამედროვე ქალებში ბევრი შესდარებოდაო. სახელოვანი ზაქარია სარაჯოვიც ბედნიერი იყო მით, რომ მას ოჯახში ჰყვანდა ისეთი სასარგებლო და სამაგალითო მეუღლეო. მოგეხსენებათ, რომ ოჯახის ბედნიერება და კეთილდღეობა დამოკიდებულია თვით ოჯახისავე დიასახლის მანდილოსანზედ, სადაც ეს არ განლაგეს და ოჯახის უფროსი მოკლებულია ელისაბედ სიმონის ასულისთანა ღირსებას, იქ ოჯახის მომავალი ბედ-იღბალი სათუო ვზაზეა დამდგარი. ბევრს ალაგას მომხდარა, რომ მამა პაპათაგან ფეხზე მდგარი საოჯახო საქმენი უხეირო ამხანაგთაგან პირქვე დამხობილა.

აქ კი, მადლობა ღმერთს, ელისაბედ სიმონის ასულის ცდით ზაქარია დავითის-ძის ოჯახი ასეთს ხვედრს ასცილებია, მისთვის ბედს წილად ურგუნებია ისეთი სამაგალითო ადამიანი, ისეთი მშვიდობის მოყვარე და ოჯახის კომაგი და მოამაგე პატრონი როგორიც გახლდათ ელისაბედ სიმონის ასული სარაჯოვისა. კვიან, ენერგიულ მხნე ზაქარიას რაკი ოჯახში მოეპოვებოდა ასეთი მტკიცე, კარგი, სასარგებლო მეუღლე, მიტომ მისი საოჯახო თუ საგარეო საქმენიც მტკიცე სარჩველზედ იდგნენ და მომავლის ცხოვრებისათვისაც ღიდის სასარგებლოს ვითარებითაც სპეტაკდებოდნენ, ესე იგი აღორძინებას და წარმატებას ეძლეოდნენ, რის შედეგიც ცხადია ჩვენთვის და ამ სიტხადეს ნათლათაც გვიმტკიცებს აწინ-

დელი დავით სარაჯიშვილის საოჯახო საქმეთა სიმძლავრის ვითარება.

ზაქარია დავითის-ძეს, ამ მარად სახსოვარის ელისაბედ სიმონის ასულისაგან ჰყვანდა სამი შვილი: ერთი ვაჟი, აწ ჩვენგან კარგად ცნობილი დავით ზაქარიას-ძე—სარაჯიშვილი და ორიც ასული. ეკატერინე და მარიამი. ეკატერინე გახლავთ მეუღლე გენერალის ნიკოლოზ ერისთავის, რომელიც ერთ დროს ბათუმის გენერალ-გუბერნატორიც იყო და ირიცხებოდა ერთს. საუკეთესო ქართველად, დღესაც ისეთივე გახლავთ იგი. მარიამი—გახლავსთ მეუღლე დავით გიორგის-ძის ერისთავისა, ჩვენში კარგად ცნობილის მწერალ-მოდერნის და „სამშობლოს“ დამწერის. დავით ერისთავი ჩვენში ისეა ცნობილი და აღწერილი, რომ აქ მასზედ რამის თქმა საჭირო არ არის. ვიტყვი თუ კი, რომ ღირსეულს ოჯახს ღირსეული სიძეებიც ჰყვანდნ და ჰყავსთ კიდევაც, დავით ერისთავი გარდაიცვალა 1890 წ. 19 ოქტ. დასაფლავებულია თფილისის კალოუზნის ეკლესიის გალავანში. აძევს ძველი ზედ წარწერით, რომელიც აღუვო მას ცოლის ძმა—დავითმა.

ელისაბედ სიმონის ასული იყო—სავენელისა, კარგი, ძველის აზნაურთ გვარის შთამომავალი, მაინც მის დროს, დუშეთისაკენ დიდად იქებოდა და იდიდებოდა სიმონის ოჯახი. სადაც მაშინ იქითკენ ერთი და ორი კარგი ოჯახი გამოსჩნდებოდა, იქ მათ არც სიმონ სავენელის ოჯახი გამოაკლდებოდა. ელისაბედ სიმონის ასული აღზრდილი ყოფილა თავის დროის სათნოს კრძალულებით. ძველებურის ქართულის სიბრძნე გონიერებით აღვსილი, გაზდილი და განათლებული თვის დროის კვალად.

იგი დასაფლავებულია თფილისის კალოუზნის ეკლესიაში. საფლავს აქვს მარმარილოს ქვაზედ—წარწერით, მაგრამ ქვის წარწერა სადღეისოდ ერთობ მიმქრალია, გადაღება ვეცადეთ, მაგრამ ვერ გავარჩიეთ კარგათ, ამიტომ არც მოვიყვანეთ აქ, საყდრის მოძღვარმა გადმომცა, რომ განსვენებულის

შვილებს წარწერის განახლება სურსთო. გვაუწყეს კვალად განსხვებულის ელისაბედ სიმონის ასულის შესახებ, რომ იგი დიდათ გონიერი ადამიანი იყო. სამაგალითო თვისების და დიდი მოსიყვარულე თავის შვილების და ნამეტურ დათიკოსიო. აღუსრულდა ნატერა კარგს დედას და კარგი შვილიც გამოუვიდაო.

ზაქარია დავითის-ძე და ელისაბედ სიმონის ასული თავის ღროს თფილისში იყვნენ ქებულნი და დიდებულნი, თვით ელისაბედ სიმონის ასულიც იყო გულ-მოწყალე და ქრმის მსგავსად ქველმოქმედების სიყვარულით აღვსილიო. ოჯახი იყო მათი მტკიცე და მკვიდრი, ეს სიმკვიდრე სხვა ქართველთ წინაშეც იმ ღროს დიდს საყურადღებოდ იყო გამხდარიო. დავსძენთ, რომ დღესაც მრავალნი მცნობნი გადამეტებულის პატივის ცემით მოიხსენებენ როგორც ზაქარია დავითის-ძეს, ისე მის მეუღლე ელისაბედ სიმონის ასულს, მათ ბედნიერ მამათ და დედათ სთვლიან, რომ მათს ოჯახს გამოეზარდა სამაგალითო მოქალაქე შვილი—დავითი.

ქეშმარიტად, ბედნიერია ის დედა თვით გარდაცვალების შემდეგაც, ვისი ძუძუები და ნაყოფიც ქვეყანას სასარგებლო კაცებს გაუზრდის, დიახ, ბედნიერია ელისაბედ სიმონის ასულიც, რომ მან თავის სამშობლო ქვეყანას და ერს სასარგებლო შამულის შვილი გამოუზარდა. ჩვენისთანა ერისთვის დავით ზაქარიას-ძე დიდი მოვლენა არის და სამთლით საძებარი; ამას გვათქმევენებს მისი ცხოვრების ის ცნობები, რომელმაც მის მოქმედების ასპარეზზედ ყოველ-დღე სრულდება. ამას გვათქმევენებს თვით ჩვენი წყალ-წაღებულო მდგომარეობაც.

ხალხის ცხოვრება და მათი წესების განკარგება და აღორძინება ითხოვს რიგიან, განათლებულ მუშაკთ და მოღვაწეთ რიცხვს. უამისოდ ყოველად შეუძლებელია, რომ რომელიმე ერის ცხოვრება დაწინაურდეს და წავიდეს წინ, თუ მათ გულ შემატკივარ მეთაური—მოღვაწე კაცი არა ჰყავსთ. ეს ცხადი

ქეშმარიტება არის და ნამდვილი. მაგალითი ქართველებს ცხოვრებაში.

ქართველები დაქვეითებულნი ვართ მრავალნაირად, ჩვენ არა გვყავს მოწინევე კაცები, გულ-შემატკივარნი და გზის მაჩვენებელნი. არ გვყავან ქველ მომქმედნი და ჩვენის ტომის ძეთა დამხმარენი ღროსა და გარემოების კვალად. კაცები კი ბევრი გვყავს, ბევრიც ვართ, მაგრამ მათში ჩვენის ქვეყნის გულ-შემატკივართ რიცხვი კი ერთობ მცირეა, დიდს თუ მცირეს ჩვენის ქვეყნის ცნობიერებით გული გარდაებანათ, მდიდრებსა თუ მოწინავე გვარიშვილებში ჩვენის ტომის ტრფიალების აღარაფერია დაშთენილი. მათ ქართულ ენაზედ ლაპარაკიც კი ეხამუშებათ. აღარავითარი საიმედო ნიშნების ჩვენში სადღეისოდ არა სჩანს რა. ყველას ხალისი და გული წამხდარი აქვს. ყველას სასოება წართმეული.

აი ამისთანა ღროს, ამისთანა ერში და ასე დაქვეითებულთ შორის, ვიკითხოთ სინიღისის წინაშე, თუ რა მნიშვნელობის და ღირსების უნდა იყოს ისეთი პირი, როგორიც არის დავით ზაქარიას-ძე. დავაკვირდეთ ჩვენის ნამუსის ქვეშ, გულზედ ხელი დავიდოთ და ისე ვილაპარაკოთ ქეშმარიტებით. აქ ზიზღი, მტრობა და შური ნურავის გვექნება. პატიოსანის დედმამისაგან გამოზრდილ კაცმა ჩვენს გაწვალებულს და გათახსირებულს ცხოვრებაში გული არ გაიტეხა, მან თავის ენერგიით და სამრეწველოს საქმით, ბევრი რამ სახელოსნო, სამეურნეო და სავაჭრო მცნება გვასწავლა, რაც ჩვენს ეკონომიურად წინსვლას კარგს ქომავობას უწევს. ამავე ღროს, ესევე პირი არც თავის შინაგან ქვეყნის ეთნოგრაფიით და ისტორიის ცოდნით სდგას დაბლა, იგი სხვასავით არ არის მძრახველი თვისის ტომობის, ვინაობის და სხვა ასეთების, რომელთა მოთელა აქ შორს წავა, ამითიც სამაგალითოა იგი და საყურადღებო, ვინაიდგან ბევრნაირ მაგალითებს გვაძლევს და თან ათას ნაირის მისწრაფებათა აღორძინებით გვამხნეებს.

დავით ზაქარიას-ძის სარაჯიშილის აღებ-მიცემობას, საქარხნო საქმეებს და ფირმას ქართველ ერის ცხოვრებაში კარგი მნიშვნელობა აქვს, ნამეტორ მაგარ სასმელების სახდელს ასპარეზზედ. დიდი სახელოვნება, ანუ შესაფერი ღირსება აქვს მით უფრო, რადგანაც იგი მნიშვნელოვანია არა მარტო მით, რომ მან ფართო მნიშვნელობა მიანიჭა ადგილობრივ არყის და კონიაკის სახდელ ნივთიერებას, არამედ იგი საყურადღებო და სასახელოა მითაც, რომ მან მთელის რუსეთის იმპერიის აღებ მიცემის საქმეს პირში სული ჩაუდგია, მან იგი ევროპის მაგარ სასმელების ქვემდებარებისაგან კარგად გაანთავისუფლა. საუწყებელია ისიც, რომ დავით ზაქარიას-ძის სარაჯიშილის ენერგიულმა შრომამ, ცდამ და მეცნიერულად მომზადებამ დიდი ზე გავლენა იქონია კერძოთ ქართველ ერზედაც, მისის საშუალებით ბევრმა ქართველმა შეისწავლა შრომის ცდა, დაუცხრომელის მეცადინეობით არყის და კონიაკის ნაყოფის შემუშავება და რაც შეიძლება მეტი ნაყოფის გამოხდა—გამოტანა.

მეცნიერულად მომზადებულმა დავით ზაქარიას-ძემ, თავის შორს მხედველობის წყალობით და კაცთა ბუნების მარგებელ, ანუ შემრგო სასმელთა შემოღების და გავრცელების მხრითაც დიდი სიკეთე მოუტანა თვით საზოგადოებრივ საქმეთაც, ანუ კაცთა სიცოცხლის და ცხოვრების უვნებლობითაც. მოგვხსენებათ რომ მაგარი სასმელები თუ ბუნებით კარგი და შემრგო არ არის, უამისოთ იგი მრავალთათვის მაგნებელიც იქნება სმის დროს და სიკეთის მაგიერ ვნებასაც მოიტანს, ეს ცხადი საქმეა და მეცნიერულადაც დასაბუთებული. დავით ზაქარიას-ძის სარაჯიშილის სამრეწველო ქარხნების განვითარებამდის რუსეთში ვინ იცის არაყს როგორ ხდიდნენ, ხდიდნენ ისე რომ ოღონდ გაყიდულიყო, თორემ დანარჩენთან მათ საქმე არ აქვდათ, იგი გინდ მაგნე თვისებითა ყოფილიყოს კაცთათვის და გინდ შემრგო, ორივე ერთი იყო.

ამიტომაც აღრე მაგარ სასმელებს რუსეთში დიდი ვნებაც მოჰქონდა და ამ ვნებას ჯეროვნად არც არაფერ აქცევდა ყურადღებას. დავით ზაქარიას-ძის მომზადებულმა ნიქმა კი ამ სასარგებლო მხარესაც მისცა თვისი დასაწყისი და მან ისე დაიწყო სასმელების ხდა და გამოყვანა, რითაც მან იგი ყოველივე მავნებელის თვისებისაგან გაანთავისუფლა, ყველა სასმელს შემრგო, ნაყოფიერი თვისება მისცა, რამაც მისი სასმელები ხალხის წინაშე ერთი, ათად წინ—წასწია, აღებ-მიცემითაც დაწინაურდა. საყურადღებოა ასეთი ღირსება და პატივსაცემი მითაც, რომ ეს გარემოება მრავალთ არყის მხდელთა წინაშე სახელმძღვანელოთაც დაშთა, მათ ამ გარემოებას ჯეროვანი ყურადღება მიაქციეს და თვისი სასმელებიც მავნე თვისებისაგან გაანთავისუფლეს, რაც დღეს ბევრგან ეს ცხადად სჩანს.

დავით ზაქარიას-ძე სარაჯიშვილი განათლებული კაცია. მას თავის დროის კვალად ყველა მეცნიერება კარგად აქვს გაცნობილი და შესწავლილი და მასთან ის გარებობაც, თუ ევროპაში, ნასწავლ ევროპიელნი როგორ ამზადებენ სხვა და სხვა ძვირფას სასმელებს, ასეთ საქმეთა ცოდნით სათქმელია, რომ ეს პირი მთელს რუსეთის იმპერიაში იშვიათი პირი უნდა იყოს, ამიტომაც გახლავს, რომ მისი სასმელები ასეთის შემრგო, უვნებლის თვისებისაც არის. ვიტყვი იმასაც, რომ დავით სარაჯიშვილის მაგარ ძვირფას სასმელების გამოხდის და განვითარების საქმეში მცოდნე ტოლი არამც თუ მთელს რუსეთში ეყოლება, არამედ იგი სახელოვნად გამოსჩნდება ბევრს ევროპის განათლებულ ერთა შორისაც. რასაც ექვი არ უნდა. ბავშვობაში კი ნუ ჩამომართმევთ და ესეც ერთი საქები ღირსება არის ქართველის ერისა, იმ ერისა, რომლის უნიკობასაც მრავალნი მარცხნივ—მარჯვნივ ჰფანტავდენ და ავრცელებდნენ ხმა-მალლა. დავით ზაქარიას-ძეს რომ აქვს თავის საგანში მეცნიერული ცოდნა და გამოცდილება, ამას ასაბუთებს ის გარემოებაც, რომ მას აქვს გერმანიაში მიღე-

ბული სწავლა და მასთან უმაღლესი სწავლის დიპლომიც, როგორც დოქტორი ქიმიისა.

ჩვენს გარეშე, თვით რუსეთის მთავრობისთვისაც მეტად სახელოვანი და საქები უნდა იყოს, რომ მას ჰყავს ასეთი განვითარებული ქვეშევრდომი კაცი, რომელიც თავის ცოდნით და ენერგიით თვით ევროპიელთ ხელოვან მკოდნეთაც არ ჩამოუვარდება, ამას გარდა აქვს კიდევ სხვა დიდი ღირსება და მნიშვნელობა რუსეთის მთავრობის და ერისთვისაც, ეს დიდი მნიშვნელობა გახლავსთ ის გარემოება და პირობები, რომ დავით ზაქარიას-ძის სარაჯიშვილის აღებ-მიცემის დაწყებით რუსეთში იწყება სრულიად ახალი ხანა და დასაწყისი რიგიან სასმელთა დასაწყისისა. ამის სასმელები სახელოვან არის არამც თუ მარტოდ კავკასიაში, არამედ ყველგან, ევროპას და რუსეთის დიდრონ ქალაქებშიაც, რადგანაც აქა ხლიან ყველაფერს კარგად, ჩინებულად და სპეციალურად, რაც ყველგან იშვიათი გახლავსთ და მასთან საყურადღებოც.

რაც შეეხება ქარხნებში ყველა ნაირ სასმელთა იარაღებს, ესენიც ჩინებული იარაღები და მანქანების არის, საუკეთესოს თვისების, ანუ კარგის სისტემის, კარგის სანაქებო მკოდნე კაცთაგან გამოგონებულების, რომელთაც სიკარგიით და სხვა ამ გვარებით, მათზე უკეთესი მთელს ევროპაში, სხვა არაფერი მოიპოვება. ყოველი უბრალო რამ ნივთი თუ იარაღიც კი, რომელნიც ემსახურებიან არყის გამოხდის საქმეს, შესდგებიან სულ პირველ ხარისხის იარაღისაგან, გარდა ამისა დავით ზაქარიას-ძეს დიდი ყურადღება აქვს მიპყრობილი იმაზედაც, რომ მთელს ევროპაში თუ ვინმემ რამე ახალი წესი შემოიღო არყეულობის სახდელათ, ანუ რამე ახალი სისტემის იარაღი და მანქანა მოიგონა, ამავსაც იგი მალე შეიძენს და დაუწყებს იმ წესით და სწავლით შემუშავებას და ხდას, როგორც მკოდნე სპეციალისტსაც ექმნება აღნუსხული.

რაც შეეხება ახალ რამე იარაღის მოხმარების ოსტატობას და ცოდნას, ამაშიაც დავით ზაქარიას-ძე არის უცდომე-

ლი, იგი თავის საგანში ისეა მომზადებული, რომ მას ძნელათ შესცდეს რამე საქმე, ამას გარდა თვით მოსამსახურე პირნიც თავთავის ალაგას ისეთი მცოდნე კაცები ჰყავს დაყენებული, რომელთაც იშვიათად რომ რამე შეცდომა მოუხდესთ და რამეში შესცდნენ. ასეთ პირთა შერჩევას, ცოდნას და სამსახურსაც რასაკვირველია თავისებური მეცნიერული ოსტატობა უნდა, სპეციალისტობა უფროსისა და ფრთხილი ზედა-მხედველობა, რაც გინდ კარგი, სპეციალურად მომზადებული მორჩილი მოსამსახურენი ჰყვანდნენ, მაინც ფრთხილი ზედამხედველობა ყოველთვის მოუხდება, მცოდნე პატრონი და მერე ისიც ისეთი პირი როგორი მცოდნეც გახლავსთ დავით ზაქარიას-ძე, აბა ეს თავის ენერგიულს და მეცნიერულს შრომას და ზედამხედველობას როგორ მოაკლებს როგორც თავის ქარხნების საქმეებს, ისევე თავის თანაშემწეთ და მოსამსახურეებსაც.

ყოველ სიკარგეს და შნოს გარეშე, დავით ზაქარიას-ძე გახლავსთ სანაქებო მითაც, რომ მის ქარხნებში მოიპოვება საუკეთესო ქურქელი არყისა, მაგალითებრ ბოჭკები მრავლად, რაც საჭირო არის, მასთანვე კარგად გაკეთებულნი, სარგოთ გამოყენებულნი, ისე მოწყობილნი სასმელს რაც თავის დღეში არ გააფუქებს, ფერს, ან გემოს არ შეუცვლის, ასეთ ბოჭკების შენახვასაც რასაკვირველია თავისებური ცოდნა სჭირია და მოვლა-პატრონობა და თუ მას მეცნიერულად მომზადებული პატრონი არა ჰყავს, მაშინ უამისოდ ძრიელ აღვილად შეიძლება რომ ბოჭკა თვით უბრალო გარეცხა რა არის, თვით ამითაც კი აღვილია წახდეს საქმე და გაფუქდეს ყველაფერი, მაგრამ აქ ეს არ ხდება, რადგანაც ყველა ასეთ საქმეებს მცოდნე პატრონის ყურადღება აქვს მიჰყრობილი და ასეთი პატრონობაც არის წმინდათ მეცნიერული, სლფთა და სამაგალითო სხვათა წინაშეც, ნამეტურ იმათთვის, ვინც ასეთ საქმის წარმოებას მისდევენ.

ასეთ ღიდრონ ქურქელთა გარდა, რასაკვირველია ღიდი

მნიშვნელობა უნდა მიეცეს თვით მინის ქურქელთაც, ანუ სხვა და სხვა ნაირ ბოთლებს და ასეთსაც სხვა მრავალთა, რომლებშიაც ისხმება სასმელები და იგზავნება სხვა და სხვა ქვეყნის მალაზიებში გასასყიდათ, ამასაც რასაკვირველია თავისებური ცოდნა სჭირია და მკოდნე კაცის ზედამხედველობა და პატრონობა. ასეთ საქმეებშიაც დავით ზაქარიას ძე არის მკოდნე და მომზადებული, როგორც მეცნიერი ქიმიკოსი, მან კარგად იცის ყოველი სასმელის თვისება, ძალა და ვითარება და ისიც, თუ რომელ სასმელს რა ყალიბის და რა სისტემის მინის ბოთლი მოუხდება, რომელს რა გვარი ბოთლი შეინახავს ჩინებულად და უვნებლად, ამიტომაც მისი მრავალ ნაირი სასმელები ისხმება სულ სხვა და სხვა ნაირს ბოთლებში, თავ-თავის შესაფერში, ისე რომ ზოგს ბოთლში ათეულის წლებითაც რომ დარჩეს სასმელი, იგი მით არ გაფუჭდება და ყოველთვის სუფთად იქმნება შენახული. ამასაც რასაკვირველია არა მცირედი შნო მოუხდება და გამკრიახობა, თუ არ მკოდნე პირის ხელი, უამისოდ შეურჩეველ და შეუფერებელ ქურქელთაგან შეიძლება ძრიელ მალე და ძრიელ ადვილად გაფუჭდეს ძვირფასი სასმელი, მაგრამ აქაც რასაკვირველია მკოდნე დავით ზაქარიას ძის სარაჯიშვილის წყალობით ყოველივე მოსპობილია და განდევნილი, რაც თვით საზოგადოებისთვისაც არის სასარგებლო და მნიშვნელოვანი.

რაც შეეხება სასმელების რიცხვს და გემოს, ესეც არის მრავალნაირის თვისების. მრავალნაირის გემოსი და მათ ფეროვნებასაც ხომ რიცხვი არა აქვს. ყოველ სასმელს აქვს მიცემული თავის შესაფერი სიტკბო და ფერი. დავით სარაჯიშვილის ქარხნებში ისხმება მრავალ ნაირი სასმელები, მათი მოთვლა ჩვენგან აქ შეუძლებელია, რადგანაც ჩვენ ყველა ამ სასმელების სახელებიც არ ვიცით და თუ რამეს ვსწერთ, ამასაც თვალთ ნახულს და გაცნობილს, თორემ ძნელად რომ ისეთი კაცი იქმნეს ჩვენში, რომ მან ყველა იმ

ძვირფას სასმელების სახელები იცოდეს, რაც კი დავით სარაჯიშვილის ქარხნებში იხდება და კეთდება. ყველა სასმელების სახელების ცოდნა და დახსოვნება ჩვენ კი არა და თვით იმ პირთაც კი უძნელდებათ, რომელნიც სადმე მაღაზიაში სხედან და დავით სარაჯიშვილის სასმელებით ვაჭრობენ, ბევრს სასმელს აქვს ჩინებული გემო, ჩვენთვის მუიხვედრი და მიუწდომი, რასაც იშვიათად რომ შეხვდეთ სადმე. ასეთ საქმეებსაც რასაკვირველია აქვს თავის შესაფერი ფასი. არც მეტი, არც ნაკლები, ყოველივე კანონიერად განსაზღვრული, ისე რაც კი განათლებულ კაცის შნოსა და პატიოსნებას მოეთხოვება.

ვიტყვი იმასაც რომ ამაშიაც რასაკვირველია მცოდნე კაცის მარჯვენა არის საჭირო და მასთან დიდი ადამიანური ღირსება, თორემ არიან ისეთნიც, რომელნიც ფასს აღებენ იმდენს რამდენიც სურთ და ენატრებათ, ანუ რამდენიც ენებებათ. ეს კი რასაკვირველია არ არის კარგი და საეპრო საქმესაც აფერხებს, ერთის მხრით ჰუშტარს უძნელებს საქმეს და მეორეს მხრით თვით სასმელთა გასაღებასაც ამოკლებს, ამიტომ აქ ესეც საყურადღებოა, რომ ამაშიაც დ. ზ. სარაჯიშვილი არის მცოდნე, ზომიერი კანონმდებელი და ფასების ისე დამდგენი, სადაც კაცი უკანონოდ დადგენილ ფასისას ვერას შენიშნავს, ამიტომაც გახლავს, რომ თვით საზოგადოებაც ამ პირის მიერ დადგენილ სასმელთა ფასებს პატიოსანის თვალით უმზერის, არაეინ არსად რას ლაპარაკობს ყიდვის დროს და ყოველივეს იხდის ისე როგორც შეჭფერის განათლებულ კაცის საქმეს, ანუ ევროპიულს პატიოსანურს აღებშიცემას, ვიტყვი იმასაც, რომ ასეთი პატივისცემა და ნდობა სხვა ფირმების სასმელებს კი ძრიელ ხშირათ აქვს მოკლებული საზოგადოების თვალში და ამიტომ მათს გვერდით ყოველთვის ჩაჩრული ლაპარაკი სწარმოებს.

აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ამდენ სხვა და სხვა ნაირ სასმლის მომზადებასაც დიდი ცოდნა უნდა, მე ამისი

სულ არა ვიცი რა, შეიძლება ევროპიულს ენებზედ ყველა ამ სასმელებთა გაკეთების და გამოსახდელის სახელმძღვანელოებიც არის, როგორც მაგალითებრ „სამზარეულო“-ს წიგნი, ღვინის დაყენების და რძის მოხმარების, ესეც შეიძლება. მაგრამ ვიტყვით იმასაც, რომ მაინც აქ და ისიც ჩვენში ევროპიული სახელმძღვანელოები არ გამოდგება, ვგონებთ ასეთ საქმეთა შესრულების დროს, თვით მცოდნე კაცთა გამოცდილებას უფრო მეტი მნიშვნელობა უნდა მიეცეს, ვინემც უცოდინარ კაცთაგან ხელში წიგნის დაკავენას და იმითი საქმეების კეთებას, ხშირად მომხდარა და მოხდება კიდევაც, რომ უცოდინარ კაცს წიგნის ყურების საშუალებით საქმე გაფუჭებია, თვით უცოდინარ მზარეულს რამდენჯერ გაჭფუჭებია საქმელი წიგნის საშუალებით მომზადების დროს.

ასევე რასაკვირველია სასმელების ასპარეზზედაც ხშირად მოხდება ეს და უფრო აღვილათაც, რადგანაც ზოგ სასმელთა თვისება ისეთი ნაზია და ისეთი სპეტაკი, რომ მას მცირე რამ შეუფერებლად შეზავება თუ სხვა ასეთნი უცბათ გადაასხვაფერებს, გააფუჭებს და მით პატრონსაც ეზარალება, ცალკე დრო დაეკარგება, რაღა ფიქრი უნდა, რომ ამ ნაწილშიაც დავით ზაქარიას-ძე სარაჯიშვილს არა მცირედი ცოდნის შეძენა დასკირდებოდა, არა მცირედი მომზადება და ღრმად დაკვირვება და შესწავლა საგნისა. ეს რომ ასეა ამას ფიქრი არ უნდა, რადგანაც მას თვალთ საჩინოდ აჩენენ თვით სასმელების სიმრავლე, თვით მათი მრავალ ფეროვან და მრავალ გემოვან ღირსება, სიკარგე და იშვიათობა, ასეთ ძვირფას სასმელებთა რიცხვი დავით ზაქარიას-ძის ფირმაში იმოდენა არის და იმ ზომის, რომ მას თუ არ კარგად და ღრმად განათლებული კაცი და ზედ მიწევნით მცოდნე სხვა და სხვა მეცნიერების და ნამეტურ ქიმიის, ძნელად რომ უამისოდ ვინმემ რამე შესძლოს და მოახერხოს. უნდა ვსთქვათ, რომ ამაების ცოდნითაც უხვათ არის დაჯილდოებული დავით ზაქარიას-ძე სარაჯიშვილი.

შეიძლება ასეთ საქმეთა აღსრულებისთვის დაეით სარა-
ჯიშვილს თავის ქარხნებში სხვა და სხვა მცოდნე პირნი და
ოსტატებიც ჰყავს დაკავებული, ესეც შეიძლება, უამისობა
რასაკვირველია არ იქმნება, ხოლო ისიც კი უნდა ითქვას,
რომ რაც გინდ ოსტატები ჰყვანდესთ და რაც გინდ მცოდნე
პირნი, მაინც იგინი უპატრონოდ ვერაფერს გააკეთებენ და
ხშირად საქმესაც წაახდენენ, ისიც ჩვენ ღროში, როცა კა-
ცის მტრობა, ჯიბრი, შუღლი და მოწინავე მექარხნეთა ზიზ-
ლი ხალხში უმეცრულად და გაუგებრად არის დანერგული
და ხშირათ ერთი უბრალო რამ საქმის, ანუ უთანხმოების გა-
მო კაცს ღუპავენ და აფუქებენ, რასაკვირველია და ამას არც
ექვი უნდა, რომ ძრიელ ხშირად და ძრიელ ადვილად წაახ-
დენენ საქმეს, მაგრამ იქ კი ეს არ მოხდება ისე ადვილად,
სადაც საქმეს აწარმოებს და ზედამხედველობს შორს მხედვე-
ლი და კარგი ენერჯიის პატრონი; ჩვენ აქ დ. ზ. სარაჯი-
შვილის ცოდნაზედ დაწვრილებით ვერ ვილაპარაკებთ, ეს არ
არის საკირო, ხოლო თვით საქმის არსებობა და წარმოება
აჩენს კარგად, რომ ამოდოლა საქმეს, სხვა და სხვა თვისების
სასმელთა მომზადებას და კეთებას ვერაფერს მოახერხებს, თუ
არ მცოდნე კაცი და კარგად მომზადებულ-განათლებული.

ვინც კი დაეით სარაჯიშვილის ფირმის სხვა და სხვა
სასმელთა რიცხვს ნახავს, ის მაშინ ჩვენს თქმულებაზედ ცხა-
დად დარწმუნდება. ამაზედ ექვი არ მოუხდება. ეს რომ ასე
არ იყოს, მაშინ აბა უცოდინარი კაცი განა თავის სასმელე-
ბით ევროპაში თავს გამოიჩინდა, იქ განა თავს გამოჰყოფდა
სადმე!? რასაკვირველია არა, მაგრამ როგორც ვიცით, და ამას
თვით დ. ზ. სარაჯიშვილის ფირმის ისტორიული ცნობებიც
გვაუწყებს, იგი მრავალ-გზის თვით ევროპის უპირველეს ქა-
ლაქების გამოფენაზედაც კი თამამად წამდგარა და წარუდგე-
ნია თავისი ნაწარმოები, რისთვისაც იქ მას მაღლობა და პა-
ტივიც მიუღია, თან რამე ნიშანიც შესახებ მისის საქმის
ცოდნის და ნიჭიერების. ვიტყვი თამამად, რომ ესეთი კაცი

ქართველის ერისათვის უნდა იყოს საკვირველი მოვლენა და თან სამედიდუროც, ასეთ პირთა ცხოვრების და მოქმედების ცნობები ყოველთვის ასულდგმულებს გულ-დათუთქულ მამულის შვილის სიძაბუნეს და უიმედობას... ეს კი ჩვენი ცოცხალი იმედია, სულის ძლიერება და აი ამის მაგალითები:

პარისის გამოფენიდან 1889 წ. მიიღო ორი ვერცხლის მენდალი. ვგონებთ ეს პირველი მაგალითი არის, რომ ქართველი კაცი ევროპის პირველ ხარისხოვან ქალაქში წარსდგათვის საქმით და იქიდან მადლობაც მიიღო.

ამერიკის ქ. კოლუმბოს გამოფენის გამგეობისაგან 1893 წ. ჩიკაგოდამ მიიღო ბრონძის მენდალი. ასეთის უშორესის და მასთან მოქალაქურის რესპუბლიკის ხალხიდან ეს ბრონძის მედალიც დიდი საქმე არის და იგი ოქროს უნდა შეედაროს ჩვენის მხრით. იქ საქმე და ცოდნა დაფასებით ფასდება და არა ოქრო მარგალიტითა.

პარისის გამოფენიდან 1890 წ. მიიღო ოქროს მედალი კერძოდ კონიაკის უმაღლეს ღირსებისათვის. ამავე გამოფენიდან მანვე მიიღო ოქროს მენდალი ლეკიორის ღირსებისათვის. ვგონებთ ესენიც კარგად გამოაჩინენ დ. ზ. სარაჯიშვილის შნოს, ენერგიას და ღირსებას თავის საქმის ასპარეზზედ. ვიტყვით იმასაც, რომ ამის სასმელები არამც თუ მარტოდ აქ ხსენებულ ქალაქებში იყო ცნობილი და მოფენილი, არამედ ამის სასმელები გატანილია და მოფენილი მთელს ევროპის უპირველეს ქალაქებში: ლონდონს, ბერლინს, ვენას, ენევისსა, კონსტანტინეპოლს და ვინ იცის კიდევ რამდენი სხვა ევროპის ქალაქებს და ადგილებში. ამ ქალაქებთა მალაზიებში კაცი ხშირად შეხვდება დ. ზ. სარაჯიშვილის ფირმის ხსენებას.

ვიტყვით, რომ ეს მაგალითიც ქართველის კაცისაგან სახელოვანი საქმეა ევროპაში, ამიტომ ჩვენ ეს მეტად საქებრად და სასახელოდაც მიგვაჩნია ჩვენის გვარის და ქვეყნისთვის, ასეთის განათლებული კაცის ქვეყანური საქმით თავის

გამოჩენა ევროპაში დიდი საქმე უნდა იყოს ქართველის ერისთვის. დავსძენთ აქ იმასაც, რომ დ. ზ. სარაჯიშვილს რუსეთის პირველ სატახტო ქალაქებშიც მომხდარ გამოფენებიდამაც აქვს სხვა და სხვა დროს სამადლობელო დიპლომები და მენდლები მიღებული.

ჰეტერბურგიდან: სრულიად რუსეთის პირველ ჰიგენიურის გამოფენის გამგეობისაგან 1894 წ. მიიღო ვერცხლის მენდალი.

ყაზანიდან: მეცნიერულ სავაქრო, ანუ სააღებ-მიცემო გამოფენის გამგეობისაგან 1890 წ. მიიღო დიპლომი ოქროს მენდლით.

ნოვგოროდნიდან: სრულიად რუსეთის გამოფენის გამგეობისაგან 1896 წ. მიიღო ოქროს მენდალი.

ჩვენ აქ ეს სამი ქალაქის გამოფენათა ცნობები მოვიყვანეთ, აქ ესეც კმარა, ვიტყვი კი იმასაც, რომ ამ ქალაქებს გარდა დ. ზ. სარაჯიშვილს რუსეთის სხვა დიდრონის ქალაქებიდამაც მრავალი მადლობის ცნობები მიუღია. თვით უმაღლეს სახელმწიფო კაცებთაგანაც და მასთან თვით რუსეთის საგვარეულო წევრთაგანაც, რომელთაც ყოველთვის საქებურად უღიარებიათ თვისის ქვეშევრდომის ასეთი ნიჭიერება, შნო და უნარი, რომ ამ პირს თავის ნაყოფით ევროპის ერთა შორის უსახელებია თვით რუსეთის მთავრობის და ერის შნო და კოდნის ძალა ასეთ საქმეთა ასპარეზზედ. ესეც რასაკვირველია მეტი სახელია ჩვენთვის, ესე იგი ქართველებისთვის.

შესანიშნავია ისიც, რომ მთელს რუსეთის უდიდეს ქალაქებში დ. ზ. სარაჯიშვილს აქვს დახსნილი თვისი საკუთარი მაღაზიებიც, მაგალითებრ: პეტერბურგს, რიგას, ნოვგოროდს, მოსკოვს, ვარშავს, ხარკოვს, კალარაშს, როსტოვს, ყიზლარს, პეტროვსკს, ვლადიკავკაზს, თბილისს ორს სამსაღაგას, ერევანს, ბაქოს. აქ ეს ჩვენ მარტოდ მაღაზიები მოვიხსენეთ, სადაც ბოთლებით და ბოქვებითაც ისყიდება სასმელი.

ამ მაღაზიებიდან მრავლად ყიდულობენ სხვა და სხვა ვაჭრებიც ბოთლობით ყველა ნაირს სასმელებს და თვის მაღაზიებში ჰყიდნიან, ასეთ მაღაზიებისას კაცი თითქმის რუსეთის ყველა დიდსა და პატარა ქალაქებში ნახავს, სადაც ყველგან სახელოვნებს დ. ზაქარიას-ძის სახელი და ფირმა.

ამ ბოლოს დროს, დავით სარაჯოვის ბაქოს მაღაზიიდან მრავლად დაუწევიათ გატანა სხვა და სხვა სასმელები სპარსეთში, ბუხარას და სხვა ასეთ აღმოსავლეთიმ ქვეყნებშიაც. თვით კავკასიაში და კერძოთ საქართველოში, თუმცა დ. ზ. სარაჯიშილის სასმელთა სავაჭრო მაღაზიები მარტოდ თბილისს, ბაქოს და ერევანს არსებობს, უნდა ვსთქვათ ისიც, რომ ამ ქალაქებთა გარდა ამავე ფირმის სასმელებს კაცი ნახავს ყველა სამაზრო და საგუბერნიო ქალაქებშიაც, ზოგან მთელს მაღაზიას, როგორც მაგალითებრ ქუთაისს, ბათუმს, ფოთს, სოხუმს, გორს, თელავს, სიღნაღს, განჯას, და სხვაგანაც მრავლად. ყველას მოთვლა აქ შორს წავა. ეს არც არის საჭირო, ვინაიდან თვით ფირმის ასე ხალხში მოფენა და გავრცელებაც ამტკიცებს. საქართველოში ყველა ქართველმა და მასთან რუსმა, სომეხმა, თითქმის ყველამ იცის დავით ზ. სარაჯოვის სახელი და ფირმის ცნობა. საქართველოში თვით ქალებმაც იციან სარაჯოვის სახელი. ეს ხომ ცხადია, ამას ხომ მტკიცება არ უნდა. ამ XIX საუკუნის გასვლამდის, იშვიათად, რომ ასეთის სახელოვანის ღირსებისათვის სხვა რომელიმე ქართველ კაცის ფირმას მიეღწიოს. ესეც ერთი დარგია კაცის ბედნიერების და ნიქის, ჩვენთვის ქართველებისთვის ხომ მას აქვს სახელოსნო და საქარხნო დიდი მნიშვნელობა და პატივი, ვინაიდან დ. ზ. სარაჯიშილის შნო და უნარი მრავალს ქართველს გამოათხიზლებს, მრავალს აუხელს დაძინებულს თვალებს, მრავალს გაამხნევებს შრომის მეცადინეობის სიყვარულით, ბევრს გამოიყვანს ცხოვრების ასპარეზზედ მისებურად მოქმედებისთვის, ესეც ერთი საამაგდარო ღირსება გახლავთ.

ასეთის ნიქიერის კაცის სააღებ-მიცემო მოქმედებით უნდა იდღესასწაულოს ქართველმა ერმა საერთოდ და ნამეტურ იმ პირთა, ვინც აღებ-მიცემას მისდევენ საქარხნო და სამრეწველო საქმეებს და სხვანი. ვგონებთ ჩვენთვის საკმარისი უნდა იყოს ასეთ პირის მოღვაწეობას სამახსოვროდ რამე დღესასწაული დღის დანიშვნა და საერთოთ პატივის ცემით გაღაწდა. სამაგიერო მადლობის. ესეთი მადლობა ჩვენგან რა უნდა იყოს, არაფერი, მას დიდი რამ შრომა და ხარჯი არ მოუწდება, რაც მოუწდება და რა შრომასაც დავხარჯამთ, იგი იქმნება საფუძვლიანი საქმის წინაშე სამაგიეროს გადახდის და მასთან მის გამოჩენაც, რომ ჩვენ, ქართველებს შეგვძლება ისეთ კაცთა დაუფიწყარ შრომის დაფასება და პატივი, როგორც გახლავსთ დავია, ზაქარიას-ძე სარაჯიშვილი.

ამას მოითხოვს განათლებულ ხალხთა ვალდებულება, ჩვენი ზნეობითი მხარეები და იმ ვალის გადახდა, რისაც მოვალეა მთელი განათლებული ქართველობა, მასთან რუსობა და სომეხობაც, რადგანაც ამ პირის საქმიანობით სარგებლობენ არა მარტო ქართველნი, არამედ სომეხნი, რუსნი და სხვა ტომისანიც. იქნება დავით ზაქარიას-ძემ ასეთ პატივისცემის გადახდა არც კი მოინდომოს, ვინ იცის, ყველაფერი შეიძლება, იქმნება ამისთვის ზედაც არ შემოგვხედოს, მაგრამ არა, ჩვენ მაინც იგი არ უნდა დავსტოვოთ, უნდა მოვახერხოთ და მით დაუმტკიცოთ, რომ ჩვენც ხალხი ვართ, თვალი-ხილულნი, მივსდევთ განვითარებას, პროგრესიულად აღორძინებას და მასთანვე ვაფასებთ ყველა ჩვენს ტომის კაცთა საპატიო სიმპატიურს შრომას, ენერჯიას და სახელოვან საქმეთა წარმოების არსებობას, რასაც ჩვენის ტომისთვისაც დიდი ეკონომიური მნიშვნელობა აქვს, ეკონომიურ მნიშვნელობას გარდა იგივე დიდი გარე საკიდელაც არის ჩვენის ტომის შვილთა ნიქიერების და მოქმედებისთვის, რაშიაც აქამდისინ მრავალნი უშნოთ და ულაზათოდაც გვთვლიდნენ.

ჩვენს ეკონომიურს და სამრეწველო ასპარეზზედ, რომ და-

ვით ზაქარიას-ძე მნიშვნელოვანი პირია, დიდი ნაყოფის დამთესნი, ეს ცხადია იმათთვის, ვისაც სმენა და თვალთ ხილვა აქვს, ჩვენს სამშობლოს გარდა იგი მთელს რუსეთშიაც კი საყურადღებო და ღირსია იმ პატივისცემის, რაც ჩვენ გავაცხადეთ ზემოთ, ამას დაასაბუთებენ თვით საქმის არსებობის ვითარება, თვით ცოცხალი და აღწონაფი მაგალითები, ესე იგი ხსენებულ საქმეთა არსებობის დედა-ბოძნი, საქმის საძირკველი და ნიადაგნი, ანუ საქარხნო საქმენი და ქარხნები, მაშ მოვიხსენებთ ამასაც იმ კვალად, როგორც ძალგვიძს და ცნობები გვაქვს მისი.

დავით ზაქარიას-ძეს აი სადა და სად აქვს თვისი სამუშაო ქარხნები დახსნილი, რომელთა ვითარება ჩვენ კარგად არ ვიცით, ამისთვის არც აღწერის კანონიერი შნო და ცოდნა გვაქვს, არც სპეციალური მიხვედრა და არცარა ბევრი სხვა რამ, რაისთვისაც ვიხდით დიდს ბოდიშს, ეს თუ დაეწერეთ იმიტომ კი არა, რომ ამით ვისიმე გული მოგვეგო და რამე გვეთქვა, არამედ დაესწერეთ მიტომ, რადგანაც მე ჩემათ ვალდებულად ვთვლი ჩემს თავს, თუმც მერიდებოდა, მაგრამ მაინც გავბედე კდემით ჩემი პატივისცემა და სალანი. დავით ზაქარიას-ძის შრომანი ამაზედ მეტის პატივისცემის ღირსიც არის, მაგრამ ეს დროებით ასე გახლდესთ, უეჭველია შეზღვეში სხვა იქმნება, ვინაილგან მისი ბიოგრაფია მდიდარია სხვა და სხვა ღირსეულის ცნობებით.

ვლადიკავკაზის ქარხანა. დაარსებული 1885 წ. არსებობს ვლადიკავკაზის მახლობლად, ოთხი ვერსის მანძილზედ, საკუთარს შენობაში, მშვენიერს, მოწყობილს და ყველაფრით მოხდენილს კუთხეში, სადაც წყაროებიც მრავალია, ჰავე კარგი, ნაყოფიერი და უვნო მით უფრო, რადგანაც ქარხანას გარს აკრავს მშვენიერი ბაღები და მრავლად თავისუფალი სახნაფი მიწები, ქარხანას და ყველა ამ ადგილების სივრცე შეადგენს 75 დესეტინას, ქარხანა წელიწადში მუშავობს 8-დამ 10 თვემდე. აქ თურმე სასმელების სახდელად

წელიწადში ხმარდება 200,000 ფუთი სიმინდი და 500,000 ფუთამდის ქერი. აქ გამოჰყავსთ მაგარი კარგი სასმელები მრავლად, რომლის ზოგი თვით კავკავში სალდება, ზოგი თბილისში და ზოგიც ჩრდილოეთს კავკავში. სიმინდს და ქერს ყიდულობენ თერგის ოლქში, ისე კი არა, როგორც ეს სხვა და სხვა ჩარჩებმა იციან წატაცვით და წაგლეჯით, არამედ იმ მაზანდით, როგორც ფასი ექნება ერთსაც და მეორესაც. იქაურ გლეხთათვის თუ როგორი მნიშვნელობა ექმნება ამას, ვგონებთ ექვი არ უნდა.

ქარხნებში მოწყობილია საშუალოდ საუკეთესო სისტემის მანქანები და აპარატები, თითქმის პირველ ხარისხოვანის და ერთი მეორეზედ უკეთესების. სპირტეულობაც ამიტომ არის კარგის თვისების, ასეთ ღირსეულ ძვირფას და ევროპიულ მანქანათა გარეშე, ამავე ქარხნის მახლობლად არის არყის სახდელთა გამო სიმინდის და ქერის გასარეცხი, გასაშრობი, მასთანვე წისქვილები, ამასთან საშუაფო საბონდერო, სლესრის ქარხანა, სამქედლო, სანალბანდო და მასთანვე დიდი შენობა მუშათა და იქ მშრომელთა თავ-შესაფარად. ყოველივე ესენი მოწყობილია თურმე ჩინებილად და ლამაზად, ისე რომ იგი თავის მოწყობილობით არავის ვნებს და სწყყენს. მუშათა რიცხვი აქ თურმე საკმარის რიცხვს შეადგენს. ჩვენ ვლადიკავკაზის ქარხანა არ გვინახავს. მაგრამ მის ნაცვლად კავკაველ ქართველებთან გვქონია ამაზედ ლაპარაკი და მათ თავ მოწონებით ჟხსენებიათ როგორც ქარხანა და მისი ავკარგიანობა, ისევე დავით ზაქარიას-ძის სარაჯიშვილის სახელი და გვარი. სთქვეს მრავალთა: რომ დ. ზ. სახელი კავკავის ქართველებისთვის დიდს სიხარულს შეადგენსო. ვიტყვით აქ იმასაც, რომ ამ ქარხანის ნახვით აღრე, აღარც კი მახსოვს და დიდათ დამტკბარიყო ჩვენს მწერლობაში კარგად ცნობილი მანდილოსან ეკატერინე გაბაშვილისა, რომელმაც ხსენებული ქარხანა აღწერა კიდევ, მისი აღწერა „ივერია“-ში დაიბეჭდა. ამ მწერალ ქალის აღტაცებას საზღვარი არ

აქვდა დავით ზაქარიას-ძის სარაჯიშვილის ენერგიულად და კარგად მოწყობილ ქარხნის შესახებ. ეს მწერალი ალტაცე ბით მოიხსენებდა ხსენებულ ქარხანას და დავით სარაჯიშვილის ენერგიულს შრომას.*) კარგად აღარ მახსოვს ეს წერილი როდის და სად დაიბეჭდა, თორემ აქ -მას მთლად მოვიყვანდი. იმედია რომ მკითხველი ჩვენს ცნობასაც ირწმუნებს და ყოველივეს ქეშმარიტებად სცნობს.

2, ვლადიკავკაზის ქარხანა. დაარსებულია 1886 წ. აქ ასუფთავებენ სპირტეულობას. არსებობს ვლადიკავკაზის მეორე ნაბერეჟნის ქუჩაზედ, მოწყობილია საუკეთესო აპარატებით, პირველ ხარისხოვანებით, რომელნიც საუკეთესოდ და ჩინებულად ასუფთავებენ ყოველივეს. აქ წლიურად გამოჰყავსთ თურმე 2,500,000-დამ 3,000,000-მდე სხვა და სხვა ნაირი კარგი სასმელები, რომელთა უმეტესიც სალდება იქვე თერგის ოლქში. როგორც ერის ქარხანაში, ისევე მეორეშიც სასმელების სახდელად ჰყავს საუკეთესოდ მომზადებული მუშები, სპეციალისტ ხელოსნები და სხვანი, რომელთაც ესმით კარგად თავიანთი ვალდებულება. ამათს ზედამხედველებათაც არიან მკოდნე კაცი, რომელთაც სუფდად უჭირავთ სასმელების ქურქელნი, გადაღების, ჩამოსხმის და სხვა ასეთ საქმეებსაც ჩინებულად ადევნებენ თვალ-ყურს, თუ ეს ასე არა, უამისოდ არყეულობას თურმე ისეთი თვისება აქვს, რომ უწყესოვნით და უპატრონობით ძრიელ მალე გაფუქდება.

3, ტფილისის, ქარხანა. დაფუძნებული 1885 წ. იგი არსებობს ვერაზედ, ოლგის ქუჩაზედ, თავის საკუთარს შენობას და ალაგზედ. აქვე გახლავსთ უმთავრესი საწყობი კონიაკების. ამ ქარხანაშიაც, როგორც ვლადიკავკაზის, მოწყობილია საუკეთესო აპარატები, სულ პირველ ხარისხოვანის სისტემის (ოსტატობის). ასეთის სამაგალითო იარაღის ქონვით ეს ქარხანა სამაგალითოა და მასთან მთელს თფილისში

---

*) გაზ. „ივერია“ წერილი ეკატერინე გაბაშვილისა.

პირველი, ამ დრომდის, აქ ასეთი ქარხანა არავის ჰქონია გახსნილი, თუმცა ბევრს კი გაუხსნიათ სხვა და სხვა დროს თფილისში არყის სახდელი ქარხნები, მაგრამ ასე მოწყობილი კი არა, ეს პირველი გახლდათ. აქ ხდიან მრავალ ნაირ სასმელებს, ადგილობრივ ხილეულობის და სხვა ასეთ ნაყოფიერებისაგან, ნამეტურ საყურადღებოა აქ გამოხდილ სხვა და სხვა თვისების და ღირსების კონიაკები, აქაური სპირტეულობის სასმელები ქებელია მთელს თფილისში, ეს ვგონებთ ყველამ იცის კარგად. ამ ქარხანას წლიურად გამო!ყავს 6,500,000-რი სხვა და სხვა თვისებების სასმელები, ძვირ ფასიან და მდარე ფასიანებიც, ყველა ნაირი, ესენი საღებვა უმეტესად კავკასიაში, მასთან რუსეთში, კასპის ზღვის იქითა მხრის ოლქებშია. ყოველივე სასმელების სახდელად აქ ჰყავს საუკეთესო ოსტატები, ევროპიდან გამოწერილ პირველ ხარისხის სპეციალურ ოსტატები, რომელნიც პირველ ხარისხიდან აპარატებსაც ჩინებულად ამუშავებენ და ყოველივეს ფაქიზად და ოსტატურად ასრულებენ. ამავე ქარხნის მახლობლად არის ყველა საჭირო ნივთების და ბოქკების გასაკეთებელი ქარხნებიც, ყოველივე ამ ქარხანაში ინახება სუფთად და ჩინებულად, ისე როგორც რიგია და განათლებულ კაცის საქმიანობას შეჰფერის.

4. თფილისის მეორე ქარხანა არყისა. დაარსებული 1887 წ. არსებობს საკუთარს შენობაში. ქარხანა მოწყობილია ჩინებულად, შესაფერად, ისე როგორც განათლებულ კაცთა სახელს ეკადრება, ოსტატებად ჰყავს მომზადებული კაცები და ერთიც ევროპიდან, ანუ საფრანგეთიდან მოყვანილი მკოდნე ოსტატი, აქაც იარაღი არის სულ პირველ ხარისხიდან ღირსების, აქა ხდიან და აკეთებენ მრავალ ნაირ ძვირფას სასმელებს, ლიკიორს და ვინ იცის რამდენ კიდევ სხვა რა გინდა რას, რასაც ჩვენ ვერ ავხსნავთ თვით სახელებითაც კი, რადგანაც მათი ცოდნა არა გვაქვს, ყოველივე ეს იხდება სულ ადგილობრივ ხილეულობის და ახალ მცენარეთ და ყვა

ვილებთაგან. აქ გამოდის თურმე ასეთის ძვირფას სასმელების წელიწადში 9—10 ათასი ვედრა.

5, თფილისის მესამე ქარხანა კონიაკებისა, დაფუძნებული 1888 წ. მკოდნე პირთა თქმით, ეს ქარხანა პირველ სამაგალითო ყოფილა არამც თუ მარტოდ ჩვენში, არამედ მთელს რუსეთშიაც, აქ ჰქონდათ გამოწერილი ევროპილამ საუკეთესო იარაღები კონიაკის გასაქეთებლად, ასევე აქვდათ საუკეთესო აპარატები კონიაკისა შეეცარიილამ გამოწერილი. როგორც ეტყობა ეს ქარხანა თფილისში ყოფილა მაღალი ღირსების ქარხანა და საუკეთესოდაც მოწყობილი. აქ თრმე აკეთებდნენ კონიაკს კახურის ღვინილამ, ქართლის, იმერეთის, შუშის, ქურდამირის, ერევნის და სხვათაც. ყველა ამებილამ პირველ ხარისხოვან ოსტატებს საუკეთესო აპარატის საშუალებით გამოჰყავსთ საუკეთესო თვისების კონიაკები, ქარხნის არსებობამ და ასეთ საუკეთესო სხვა და სხვა თვისების კონიაკების გამოხდამ მეტად დიდი გავლენა იქონია ადგილობრივ, მან მრავალთ შორის განაღვიძა და განაფრკო ასეთ კონიაკების გამოხდის პატივის ცემა და სიყვარული, ანუ მისი ხელოვნობის ტენიკა. რაც შეეხება საყურადღებო სასმელთა პატივისმცემელთა და მკოდნეთა რიცხვსა, ამანაც რასაკვირველია ფეხი აიღვა, ერთი ორად იმატა. ნაყოფი ამ ქარხანისა ფართო იქნებოდა, მის საშვალეებით ბევრი მბაძავი გაჩნდებოდა, ხოლო მას არ დასცალდა დიდხან, სხვა და სხვა მიზეზების და ღვინოების ძვირად გადმოტანის წყალობით ეს ქარხანა 1894 წ. დაიკეტა, ესე იგი 7 წლის არსებობის შემდეგ. მკოდნე პირთა მოწმობით, ამ ქარხანას თავის მოკლე დროის არსებობის განმავლობაში დიდი ზე გავლენა მოუხდენია ადგილობრივ საკონიაკო გამოხდის ტენიკის ასპარეზზედ, ამით თურმე ეს ქარხანა მნიშვნელოვანია და საყურადღებო. საყურადღებო იყო თვით მისი დიდი და კარგი აპარატიც, რომელიც 1888 წ. თფილისის სამეურნეო გამოფენაზედ იყო დადგმული, რითაც უჩვენებდნენ კონიაკე-

ბის ხდის ოსტატობას და მოწყობილებას.

6, ერევნის ქარხანა. დაფუძნებულია ერევნის გვერდით 1887 წ. მერე ეს ქარხანა გადატანილ იქმნა შიგ ერევანში, (1893 წ.) სპეციალურად საქარხნო მომზადებულ ქვიტკირის შენობაში, რომელიც დღემდეც არსებობს იქ. როგორც მითხრეს, ერევანში ასეთი ქარხნის გახსნა პირველი მაგალითი ყოფილა და თითქმის მოჩვენებაც. ეს ქარხანა იქ გამხდარა მრავალთ წინაშე საყურადღებოდ, დამაფიქრებელი და წასაბაძავიც. ამ ქარხნის ასეთ ღირსებას იქაური სომხები დღესაც ლაპარაკობენ თამამად და დავით ზაქარიას-ძის სარაჯიშვილის მიერ გახსნილს არყის ქარხანას დიდის პატივით და ღირსებით მოიხსენებენ, იტყვიან ხოლმე, რომ იგი იქ პირველი ქარხანა არისო. უნდა ითქვას, რომ იმისთანა შუა გულ სომეხთა შორის, შუა სომხეთის ქალაქ ერევანში, ქართველის კაცისაგან ასეთის პირველ ხარისხოვან ქარხნის გახსნა სწორეთ სანაქებო უნდა იყოს და ჩვენთვის კიდევ დიდათ სასახელო. მე კი ასე მიმაჩნია და სხვების არ ვიცი, ქარხანა მოწყობილია საუკეთესოს წესებით, საუკეთესოს იარაღით, ანუ სასმელთა სახდელ აპარატებით, ყოველივე აქ ამ საქმისა სრულდება ჩინებულად და ოსტატურად, წარმოება ქარხნისა ისეა მოწყობილი, რომ არაფერი ნაკლი არა აქვს, თვით ქარხნის ღირსებამ იგივე ქარხანა დაარსების დღიდანვე მთელს ერევანში სახელოვან ჰყო და იგი იქ ერთად ერთი პირველი კარგი ქარხანა არის. სასმელებს ხდიან ადგილობრივ ხილეულობის ყურძნის, ქაქის და სხვათა. წელიწადში ამ ქარხანას გამოჰყავს სხვა და სხვა კარგი სასმელების 2,500,000-მდე, სასმელების ზოგი იქვე სალდება ერევნის მიდამოებში და ზოგიც თფილისსა და ბაქოს ქარხნებში იგზავნება, სადაც უფრო უკეთესად აზავებენ და ასუფთავებენ.

7, ერევნის მეორე ქარხანა. დაარსებულია 1894 წ. აქაც ახმარებენ ადგილობრივ შენაძენ ყურძენს და მით გამოჰყავსთ საკონიაკე სასმელი. ეს ქარხანაც თავის სივრცე და შინაგან

მოწყობილებით ღირსეულია ყურადღებისა და აქაც მრავლად აკეთებენ საკონიაკე სპირტეულობას, აქედამ მრავლად იგზავნება თფილისის ცენტრალურს საწყობში და ასევე სხვაგანაც. ეს ქარხანა უმზადებს მრავლად სპირტის სასმეულობას დავით სარაჯიშვილის სხვა ქარხნებს.

8, ყიზლარის ქარხანა. დაარსებულია 1889 წ. თვით ქ. ყიზლარში, იგი მოთავსებულია მშვენიერ ბაღში, რომელ ბაღსაც უკავია ექვსი დესეტინ- ადგილი. აქ ამზადებენ სპირტის სასმელებს ყურძნის წვეწის, ანუ ღვინისაგან. აქ მზადდება თურმე 15,000 კონიაკი, ამას გარდა აქვე იძენენ კერძო პირთა გამოხდილს საკონიაკე 200,000 სასმელს, აქედამაც უმეტესი ნაწილი იგზავნება თფილისის საწყობში, სადაც უკვეთსად ასუფთავებენ და სხვა და სხვა ფქრით და თვისებითაც აზავენ. ამ ქარხნის მოწყობილებაც ისეთივე არის თურმე როგორც ეკადრება დავით სარაჯიშვილის ღირსებას.

9, ბესარაზის ქარხანა. დაფუძნებული 1895 წ. დ. კალარაშს. აქაც ადგილობრივ ღვინის ქაჭისაგან აკეთებენ სპირტის სასმელებს, აქ გამონახადის ყოველივე იგზავნება თფილისის ცენტრალურს საწყობში.

10, ბაქოს ქარხანა. დაარსებული 1896 წ. მოწყობილია ფართოდ, საუკეთესოს იარაღით და აპარატებით. იგი მნიშვნელოვანია ყველაფრით, დაჯილდოებულია საუკეთესოს ოსტატებით და გამოდის მრავლად სხვა და სხვა ნაირი სასმელები. ბაქოში დ. ზაქარიას-ძის სარაჯიშვილის ფირმას თფილისზედ მეტი სახელი აქვს და დიდი ძალი მუშტარიც. დავით სარაჯიშვილის ქარხნის სახელი და ცნობა მთელს ბაქოში დიდათ არის მოფენილი და გახმაურებული, ეს ხმაურობაც არ არის გამოწვეული რამე გატაცებისაგან და მოტყუებით, არამედ საზოგადოებისაგან საქმის კარგად ცნობის და დაფასების მის, რაც მართლაცა და საქებია და სადიდებელი ყველასთვის და ყველგან. ამ მოთვლილის ქარხნებს გარდა დ. ზაქარიას-ძე სარაჯიშვილს სხვაგანაც აქვს არყის სახდელი ქარ-

ხნები, სამწუხაროდ ჩვენ ყველას ცნობა არა გვაქვს, ამიტომ მათ შესახებ აქ არც ვლაპარაკობთ, თუ შემთხვევა ნებას მოგვცემს და თვით პატივცემულის დავით ზაქარიას-ძის სარაჯიშვილის სურვილიც იქნება, მაშინ ჩვენ ყოველივე ამ უცნობ ქარხნებთა ცნობებს შევკრებთ და შემდეგ გამოცემაში მოვათავსებთ. ეხლა კი მოგვიტევოს ეს მცირედ შეკრებილი ცნობები.

როგორც არის ჩვენგან ცნობილი და სხვათაგანაც ქებით წარმოთქმული, მთელს რუსეთის იმპერიაში დავით ზაქარიას-ძის ფირმა ითვლება ერთად ერთ ფირმად, რომელსაც აქვს შესანიშნავი ქარხნები, სპირტის სესმელთა სახდელი პირველი ხარისხის აპარატები და იარაღი და მასთან ჰყავს ხელოსნებათ სპეციალურად მომზადებული ოსტატი ხელოსნები, ქებულნი და ცნობილნი თავიანთ ხელობის ასპარეზზედ მრავალ ალაგას, ამ შესამჩნევმა ფირმამ თავის ამდენი ხნის არსებობის საშეაღებით, ადგილობრივ და მასთან მთელს რუსეთის იმპერიაშიც ბევრი რამ საქირო საქმეთა მიმდევრებში, ბევრს ასწავლა ევროპიულად საქმის მართვა-გამგეობა, სასმელების ხდა, ვაჭრობა, ვაჭრობის მოწყობა და სხვანი, ამის მხრით ამ ფირმას დიდი ღვაწლი მიუძღვის რუსეთის ერის აღებ-მციემის წინაშე, დიდი ამაგი. ჩვენ, ქართველებს ხომ დაუფასებლად დაგვდო ვალი და ბევრს ჩვენთაგანს ასწავლა მის ცოდნა და გაგება, რის წარმოდგენაც აქამდის ჩვენ არ გვაქვდა.

ასეთივე მეტად დიდად საყურადღებონი არიან დავით ზაქარიას-ძის სარაჯიშვილისაგან თფილისს და მასთან სხვა და სხვა ქვეყნებში, თვით სასმელებთა ცენტრალური საწყობების მოწყობა, სადაც მართლაც მას ყოველივე აქვს მოწყობილი ჩანებულად, სამაგალითოდ, ისე, რომ არა მგონია მას ამით ევროპის რომელიმე ასეთ საქმეთა მიმდევართა მექარხნეთაგან გახსნილ მაღაზიებმა და საწყობებმა უსწრონ წინ. ვაჭრობის ასპარეზზედ რა უნდა იყოს ასეთი ჩინებული საწყობების და

საეპროგნოსტიკოსების გახსნა, დიდი არაფერი, მაგრამ მთელს რუსეთში ამას საერთოდ მთელი ქვეშევრდომნი მოკლებულნი არიან და ამიტომ აქაც ამით დავით სარაჯიშვილი ჩვენს წინაშე სჩანს სამაგალითო კაცად, რომელსაც ჩინებულად შეუძლიან მორთოს და მოაწყოს თვისი მალაზიები და საწყობები.

ასეთ ჩინებულად მოწყობილ მალაზიის და საწყობების მაგალითია თვით თფილისის ცენტრალური საწყობის საქმე, რომელიც მართლაცა და მოწყობილია საუკეთესოდ, ისე რასაც მკოდნე კაცთა საქმიანობა თხოულობს, ანუ საუკეთესო სასმელების საუკეთესოდ შენახვის და მოწყობის წესი და რიგი. როგორც სჩანს, აქაც ოსტატობა არის საჭირო, რომ საწყობს და მალაზიაში ყოველი სასმელი თავთავის ალაგას ეწყოს, ზოგ სასმელს მზე აწყენს და ზოგს კი რგებს, ამიტომ აქ სასმელების დაწყობასაც ადგილების შერჩევა უნდა და შერჩევა კიდევ აუცილებლათვე მასთან ცოდნასაც საჭიროებს, ამასაც მოითხოვს მისი კარგად შენახვა. ამითაც რასაკვირველია საყურადღებოა დ. ზ. სარაჯიშვილი.

ამდენ საქმეთა მოთვლას, მართვას და გამგეობას, ვგონებთ კარგი თავი უნდა, კარგად მომზადებული კაცი და საქმის ამწონ დამწონი, სხვა და სხვა ქალაქებში კი არა და ჩვენ ქართველებს იმის შნოც არა გვაქვს, რომ თვით ჩვენს დედა ქალაქ თფილისში ერთს და ორს საქმეს უპატრონოდ, ან ერთ სახლს გარდა მეორე, მესაჟე და მეტიც ვიქონიოდ, ჩვენ ისეთი უშნო უძღურები ვართ, რომ მაშინ ვერაფერს ვერ შევძლებთ, ვედარც ერთს მოუვლით და საქმესაც გავაფუჭებთ, ამას ჩვენ შეჩვეული არა ვართ და მინამ შევეჩვევით, მინამდის ბევრი კოკა წყალი ჩაივლის, მაგრამ რა გაეწყობა, უნდა მოვითმინოთ და თან ვიმეცადინოთ, რომ თვალეები გავახილოდ, სხვებს შევხედოთ, დავით სარაჯიშვილისთანა კაცთა ცხოვრება გავიცნათ, მის მაგალითს მივბაძოდ, მისებურად ვიმოქმედოთ და იმედია ჩვენც წავალთ წინ, ჩვენც დავწინაურდებით. როგორც ჩვენთ შორის ერთი და ორი დაწინაურდა,

მაშინ ჩვენც ისევე დაეწინაურდებით. უამისოდ კი ყოველივე ამაო იქნება და უბრალო.

დედის მუცლიდამ არავის ჰყვება მხნეობა, თვალის გახილება, შრომის სიყვარული და სხვანი, ყოველივეს კაცი დედამიწაზედ იძენს, ყოველივეს მერე სწავლობს, ჭკრებს და ითვისებს, ასევე შეუსწავლია და მომზადებულია დავით სარაჯი-შვილიც, მომზადებულია ისე კარგად და ჩინებულად, რომ დღეს იგი ერთად ერთი კაცია, რომ ამდენ სხვა და სხვა ქალაქებში ქარხნებს და სავაჭრო მაღაზიებსაც უძღვება. ერთხელ ერთმა სომეხმა სთქვა:—აფსუს, რომ დავით სარაჯოვი ქართველიაო, ეგეთი მრჩო, ნასწავლი და ყოჩალი კაცი სომეხი უნდა იყოსო, ჩვენ გვიკვირს რომ ქართველებში ასეთი შესანიშნავი კაცი გამოსულაო. ქეშმარიტად, რომ დავით სარაჯი-შვილი შესანიშნავია და სამაგალითო მისაბაძი ჩვენგანაც. აბა ამაზედ ბევრი ლაპარაკი რა საჭირო არის, რაც საქმეები მოვთვალეთ აქა და გავაცანით მკითხველს, ნუ თუ ეს საქმეები არ აჩენს ყოველივეს კარგად.

შეძლებაც არის და შეძლებაც, ზოგ შეძლებულს თვისი ქონება შეუძენია უფულოდ, უშრომლად, მაგალითად ავიღოთ თუნდ მენავთეების საქმე. ნავთის წყაროს პატრონად გინდ უმეცარიც რომ დასვად, ის მაინც არას იზარალებს და მოიგებს, რადგანაც იქ მიწილამ მოდის წყარო და ამ წყაროს მხოლოდ ყარაულობა უნდა და ფულის კრეფა. სხვა მეტი არაფერი. აქ კი, დავით სარაჯიშვილის ასპარესზედ ეს არ გამოდგება, ძმაო. აქ კი შრომა არის საჭირო და როგორი შრომა მერე ფიზიკური და გონებრივიც, რომელსაც ხშირად ყველა მომაკვდავი ვერ გამოიჩენს. აქ სულ სხვა გახლავთ საქმე და თუ კაცმა დიდი ენერგია არ იქონია, უამისოდ შეიძლება ხშირად დაიღუპოს და ხელ ცარიელიც კი დაჯდეს..

ისიც უნდა ითქვას, რომ დავით სარაჯიშვილი ზემოთ მოთვლილ საქმეთ პატრონობას და გამგეობას გარეშე, სხვასაც ბევრ რამ საქმეებსაც აკეთებს, საქმეებს როგორც თავისას, ისე-

ვე უცხოსა, საზოგადოების და ვინ იცის რამდენ კიდევ რავინდა რას, რაც კი რამ ყოველ ღღე ეკითხვის ცნობები და საქმენი თავისი თუ სხვისა, აბა ყველა მას ვინ მოსთვლის, ვინ ანუხსავს, შეიძლებელია ეს ჩვენგან, ამის აწერას ვერ მოვახერხებთ. ამიტომ უნდა ითქვას, რომ დავით სარაჯიშვილს დიდი შრომა და ამაგი მიუძღვის არა მარტო თვისი ქარხნების და სავაჭრო მაღაზიების მოწყობასა და მომართვაზედ, არანედ სხვათა საქმეებზედაც, რაც ამას თავის საქმეებზედ დახარჯული შრომა და ამაგი აქვს, ამაზედ ბევრად მეტი სხვების საქმეებზედ აქვს დადებული თვისი ენერგიული შრომა და ამაგი. ამითიც საყურადღებოა იგი და დაუფასებელი, დაუფასებელია მით უფრო, რადგანაც დავით სარაჯიშვილს შრომის სიყვარული დაუფასებელის და განუსაზღვრელის თვისებით აქვს შეთვისებული, რაც მის საქმიანობას ერთი ათად ამაგრებს და აძლიერებს.

აღრე ადგომა, ფეხით სიარული და სხვა ასეთნი მას პატარაობიდანვე ჰქონია შეძენილ-შეთვისებული და ამიტომაც მისი ცხოვრება და მოქმედება ყოველთვის მღვიძარეობით და სიფეხიზლით არის ზორთული. რამდენჯერ მინახამს დავითი დილით აღრე, სოლოლაკიდან, თავის სახლიდან ვერაზედ თავის ქარხანაში, ფეხით მინავალი, ძრიელ ბევრჯერ მინახავს და ეს სხვებსაც მრავლად ეხსოვებათ. ამის ალაგას სხვა რათ იზამდა ამას, არავინ. უფაიტონოდ ფეხს არ გასდგამდა და იქნება ამით მერმისისთვის საქმეც დაეღუპა, როგორც ქართველთ შორის დაღუპეს მრავალთა, მაგრამ არა, დავითმა ეს არ იცის, იგი მცდელია, მშრომელია და დადის ისე და მოქმედებს რაც მის ჯანისთვის არის კარგი და სასარგებლო, ეს რომ კარგია და სასარგებლო, იგი შენიშნულია თვით ევროპის მსწავლულ მეცნიერთა და სხვა და სხვა მწერლებთაგანაც არის შენიშნული.

ასე შრომა და მოქმედება საყურადღებო უნდა იყოს არა მარტო ქართველის მშრომელის ერისთვის, არამედ მას უნდა

ბაძავდენ თვით ქართველთ შეძლებულთ შვილებიც, რომელნიც ხშირად თავიანთ ოჯახის წინაშე დიდს ბოროტებას სჩადიან. უფაიტონოდ სულ ახლო, ორ ლაჯის მანძილზედაც ფეხს არსად გასდგამენ, ან სხედან, ან სქამენ, თამაშობენ და დანიან, ან გამოძინებაში ჰკარგავენ დროს, სხვა ყოველივე ძალოვნება მათის სხეულის სასარგებლოდ დაკარგულია და მოსობილი. იგინი არსად ერთ რამე უბრალო მძიმესაც არ აიღებენ ხელში, მათი სხეული ცუდაობით განაზებულია, მერე რა მოსდით ასეთს შვილებს — კარგი არაფერი: სადაც კი მამისაგან შვილს აყვავებული ოჯახები დარჩათ და სახლ-კარი ქონებით სავსე და დაჯილდოვებული, უვარგი შვილების წყალობით, იქ დღეს ქილობებიც აღარ ჰყრია. თფილისში, ასეთ დაღუპულთ ოჯახებთა რიცხვი ერთობ დიდია, ასეთ ოჯახების საქმეებს ჩვენ კარგად ვიცნობთ და ეს თვით დაეით სარაჯოვმაც კარგად იცის, იცნობს ასეთ პირთ რიცხვის, საქმიანობას და იმ დაძინებულს ზარმაცულ უკუღმართობას, რაშიაც ქართველი ინტელიგენციის უმეტესი ნაწილი და თვით მწრომელთა რიცხვის უმრავლესობა ღრმად არის ჩაფლული. ასეთის პირების საშუალებით თფილისს, ამ ძირეულს ქართველთ დედა ქალაქში ბევრს ალაგას აღიგავა ქართველთ ხსენება.

ხალხის ცხოვრებაში, ხალხისავე მოქმედებას და აღებ-მიცემას, მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს მსწავლულთაგან დათმობილი. მუშაობა, ნიეთიერება, ფული, ქარხნები, ქარხნების პატრონები, ფულის წარმოება და მათი პატრონობა. აი ეს არის ძარღვი ხალხის ცხოვრების, ეს არის ზარი მისი, რომელიც რეკავს ყოველივეს თანამედროვე ცხოვრებაში, უამისოდ ვერც ხელოსანი იხელოსნებს, ვერც მუშა იმუშავებს და ვერც კაპიტალისტი იკაპიტალისტებს, ერთიც, მეორეც და მესამეც არსებობს მაშინ და წარმატებას ეძლევა, როცა ყოველივე მოქმედებს და მუშავობს სიცოცხლე-სიცხოვლით. უამისოდ ყოველივე ამოაეზა გახლავსთ. არიან ისეთი პირნიც, რომელნიც

კაპიტალს და მის მიმოხერას ბრუნდეს თვალით უმზერდენ და ფულის პატრონებსაც ღარიბ მუშების სისხლის მწუწნელად სთვლიან, ვინ იცის, ესეც შეიძლება, იქმნება იყვნენ სადმე უდიერი კაპიტალისტებიც, რომელნიც თავიანთ შეძლებას საწყალ მუშათა ძვლებიდანა აღგენენ, ამაზედ ჩვენ არ ავხირდებით, იყვნენ ასეთნი მრავლად და არიან დღესაც.

მაგრამ ვიტყვი იმასაც, რომ უკაპიტალისტოდ, უკარხნოდ, უმდიდროდ და უფულოდ აწინდელ დროში, ვერავინ რას გააწყობს, ის რაც გინდ გენიოს გახლდეთ და შრომის ყარამან-ყათარანი. ოვენი, სენ-სიმონი, ფურიე, შულცდელიჩი და მრავალნიც სხვანი მუშებს სულ ამას უქადაგებდნენ. შეგროვდით ერთად, შეაგროვეთ კაპიტალი, გახსენით საერთო სავაჭრო და საქარხნოები და მით შერქებულს ხალხსაც თქვენის მარჯვენით და შრომით ჩაუდექით ჯიბრშიო, ისინი მაშინ თქვენთან არაფერს იზმენო. ხსენებულ მსწავლულნი დღეს უტოპისტათ არიან. ხმობილნი! ავიღოთ ახლა თუნდ სოციალ დემოკრატებიც, ესენიც თავიანთის მოძღვრებით ერს მსოფლიო პარლამენტარულ წესებს უქადაგებენ, ანუ საერთოდ ისეთი მთავრობის დაარსებას და მართვა-გამგეობას, რომელიც ხალხის ცხოვრებაში ძირიან ფესვიანად ამოაგდებს უმეცრებას, მუხპობს სილატაკეს, მილიტარიზმს, ომებს და უკანასკნელ დამყარებს მშვიდობიან წესებს. რომ დავაკვირდეთ ამ პირთა მოძღვრებას, აქაც სულ ფული და ფული გამოდის საქმედ, ყოველივე ამის გარშემო ტრიალებს, მაშასადამე ყოველივე, ამ ფულს, შრომას და ცდაში ყოფილა დამარხული, თითქოს ცხოვრების ღერძი ესენი არის.

აბა, მაშ ასეთ მოსაზრების შემდეგ, დავით ზაქარიას ძის სარაჯიშვილის საქმიანობას და შრომას ხომ არ შეიძლება კერძო დანიშნულება მივსცეთ, მოვაცილოდ კოპერატიული და ასოციაციური თვისებანი, რასაც ევროპის ოვენები, სენ-სიმონები, ფურიე, და სხვანი შეერთებულის ხელით საჭიროებდნენ კეთებას, იმას ჩვენში ერთი ნიჭიერი კაცი ასრულებს და აკეთებს. მე აქ ზემოდ ხსენებულ პირთა მოძღვრების ნაკლთან

არა მაქვს საქმე, თუ იგინი უტოპისტები არიან თუ სხვანი, როგორც მათ ეხლა უწოდებენ მეცნიერულის სოციალიზმის მიმდევარნი, მე აქ სახეში მიდგა მხოლოდ დავით სარაჯიშვილის მხნეობა, ენერგია და ზემოდ ხსენებულ კოპერატივისტებთ და ასოციაციისტებთ თანახმად, ისევე მეცნიერულის სოციალიზმის სხვა და სხვა ძალებთ განმახორციელებლის მიდრეკით, თავ მოყრით, კაპიტალის მიმოხვრით, ქარხნების განვითარებით და ვაჭრობის განსპეტაკებით, რაც შესემნილ მსწავლულთაგან მუშათ და ხელოსანთ კლასთა განვითარების ცა გონებით ამაღლების უმთავრეს ძალას წარმოადგენს, უმეტარ და ვერაგ ქართუშუტა ნაცარ ქექია ხელოსნებთაგან კი მათს ყვლეფვას და თქვლეფვას, მათს მტრობას და სხვანი, რასაც საზღვარი არა აქვს და რაც ყოვლად შეუფერებელია რომ რიგიანად მომზადებულ კაცმა იაზროვნოს ასე.

ამიტომ ჩვენ დავით სარაჯიშვილის მიერ დაწყობილ საქმეებს შესაფერის თვალით უყურებთ მას თასი ისტორიულს მნიშვნელობას არ ვაკლებთ, მისი საქმენი შეიძლება ბევრის თქმით კერძო თვისების იყოს, მაგრამ მუშათ და ხელოსანთ შორის კი ისეთს სიკეთეს სთესდეს მათ ცხოვრების განკაცების და განკარგებისთვის, რის მნიშვნელობას და სარგებლობასაც უარს ვერვინ ჰყოფს. განა ამის ქარხნებში შეკრებით მომუშავე მუშათ კრებულიც იმავე სახეს არ წარმოადგენენ, რასაც ჩვენი პარლამენტარიზმის მომხრე სოციალდემოკრატები ამბობენ, ანუ მარქსისტები და მარქსიზმის მიმდევარნი, თვით მარქსიც არ უარ ყოფს ასოციაციების და კოპერატივისტებთ მნიშვნელობას და აბა მაშ რა უფლება გვაქვს, რომ დავით სარაჯიშვილს და ასეთ შექარხნეებს რამე ლაღატი დავსწამოთ. უწყებულია, რომ მინამდისინ რუსეთის იმპერიაში და მასთან მთელ ევროპაში დიდი მსოფლიო პოლიტიკური და ეკონომიური ცვლილებანი არ მოხდება, მინამდის ძნელად რომ ასეთ დიდს ქარხანაში მყოფთ მომუშავეთ ერთობას რამე გონებრივი და პედაგოგიური საზღოება არ აქვნდეს, ეს ყოვლად შეუძლებელია და გარდა ამისა საქმითაც და

საბუთებულო, რომ მუშათ ერთათ ყოფნა ავითარებს მათ, აფხიზლებს, აქეზებს და გონებიტაც ამზადებს, მაშ ჩვენ რა უფლება უნდა გვექმნეს, რომ დავით სარაჯიშვილის ქარხნებს, საწყობებს და მაღაზიებს საერთო საზოგადო მნიშვნელობა და ხასიათი მოვაკლოდ, სადაც მუშა და ხელოსნები ბრავლად მუშაობენ და თავს ირჩენენ.

ყველას რომ თავი დავანებოთ შემდეგს მაინც ვიტყვი: დ. სარაჯიშვილი არ არის ისეთი პირი, როგორც სხვა და სხვა ტომის მექარხნენი და ვაქრები არიან, ამას სხვა ტომის ერნი ისე არა ჰყავს მიღებული, როგორც ეს სხვებმა იციან და ნამეტურ ეხლა. მის ქარხნებში და საწყობებში მუშაობენ მუშები განურჩევლად სარწმუნოების და გვაროვნების. დავით სარაჯოვისთვის ეს სულ ერთია, გინდ რუსი იყოს, გინდ სომეხი, გინდ ქართველი, თუნდ სხვა ტომის, იგი ოღონდ კეთილი და გონიერი მუშა იყოს, პატიოსანი მშრომელი. ჩვენს დროში, რალა ფიქრი უნდა რომ ესეთი საქციელი სამაგალიტო უნდა იყოს და ჩინებული. რას ელტვის დღეს მთელი კაცობრიობა, თუ არ კაცთა შორის გაერთიანებას, ძმობას და სიყვარულს. დავით სარაჯიშვილის ქარხანათ და წარმოებათ საქმე რას წარმოადგენს ამას გარეშე, სხვა არაფერს, თუ არ ერთობის და ძმურს სიყვარულს, იგი ყველას თანასწორად უყურებს, ყველა ტომის მშრომელთ ერთად ათავსებთ და ეს კიდევ რალა ფიქრი უნდა მათში აფუძნებს ერთმანერთის გაცნობის სიყვარულს, დაახლოვებას, დანათესავენს და სხვანი.

ჩვენ მოვალენი ვართ, რომ დავით სარაჯიშვილის საქმიანობას შესაფერის პატივით უმზიროდ ყოველთვის და მაღლობელი ვყოთ მისი, რომ იგი იმავე თავიდამ თავის ქარხნებში ქართველთ მუშათ და ხელოსნებსაც აძლევდა და აძლევს კიდევაც ბინას და ამუშავენს, იმ ქართველთ რიცხვის მუშების და ხელოსნების, რომელნიც მასთან მუშაობდნენ და ან დღეს მუშაობენ, ჩვენთვის რაც გინდ მკირე რიცხვი იყოს და იგი უდრიდეს მის მუშათა რუსების და სომხების ერთს ნაწილს, ანუ თანასწორი იყოს და გინდ ნაკლები, მაინც იგი

არის მნიშვნელოვანი და საყურადღებო მრავალნაირის მბრით, ჩვენი ცხოვრება ისე არის დამცირებული და დაკნინებული, რომ უამისობა არ შეიძლება, ჩვენ მას შესაფერი მნიშვნელობა უნდა მივსცეთ, რადგანაც ქართველი ერის რამდენიმე კაცი მაინც არსებობს ერთად-ერთ ალაგას სხვა ტომის კაცებთან განუყრელად და პურს სქამენ.

მართალია დღემდე ქართველი მუშა უდიერობაში არ იყო შენიშნული და მას უცხო ტომის მუშათ მტრობა თავის დღეშიაც არა ჰქონია, მაგრამ მაინც აქ ჩვენ ქართველთ ერთობას სხვა ტომის მუშებთან სასახელოდ ვაღიარებთ, ვინაიდან მით მტკიცდება ცხადად, რომ ქართველმა მუშამ არ იცის სხვათა მტრობა და გაუტანლობა, ეს როგორც ხშირად სხვებს ეტყობათ. ეს რომ ასე არ ყოფილიყოს, მაშინ დღეს თფილისში და მასთან მთელ საქართველოში უცხო ტომთა მუშა და ხელოსნები ასე არ იქნებოდნენ გამრავლებულნი, ეს როგორც დღეს არის აქ. ქართველი თუ რამ უდიერობას ჩაიდენს, იგი ისევ შინაურებზედ, ისევ ქართველზედ, სხვა ტომის ხელოსნის და გინდ სხვა ვისმე მტრობის შნო და ძალა მას არ შესწევს.

ჩვენის ქვეყნის და ერის შესახებ ისიც უნდა აღინიშნოს დავით სარაჯოვის ამაგის სადიდებლად, რომ მისის ქარხნების საშუალებით, ბევრმა ქართველმა მუშამ გაახილა თვალები, ბევრმა ისწავლა იქ მკოდნე მუშათ საშუალებით ქართული ანბანი, ამას გარდა მათ აქვე ისწავლეს არყის ხდის ხელოსნობა ბევრად უკეთესად და უდიდესად, ვინემც სხვაგან, ესეთი ისწავლა მათთვის იქამდე საყურადღებოა და სადიდებელი, რომ მას ყოველთვის კეთილი აღმნუხსველი ეყოლება. მას თავისებური მაღალი მნიშვნელობა არას დროს არ მოაკლდება, რადგანაც ნაყოფი აქ ნასწავლ ქართველ მუშათა ცხადად ლაღდებენ, აქ ამ ხელობის შესწავლით ბევრი იქცა კარგ გაგებულ ხელოსნად, ბევრმა მცირეოდენი ფულიც შეიძინა და ვერისკენ. სახლ-კარის პატრონიც გახდა, ასეთ პირთ რიცხვი თფილისში ქართველთ შორის იმოდროს არის, რასაც კაცი უარს ვერ ჰყოფს.

თავ-მოწონებით ვიტყვით, რომ დავით სარაჯიშვილი, როგორც მოყვარე თავის მიწა-წყლის და სამშობლო ქვეყნის არსებობის—მუშათა ვაი-ვაკლახების დროს, წარბიე არ შეუხრია, მუშების ყოველივე ამბოხება, გაფიცვა, ჯამაგირის მომატება და ზარალი დასთმო უყურადღებოდ, აიტანა ყოველივე, ნამეტურ ფულის გატაცვა, ზიზღი და მტრობა მის ქარხნების წარმოების და საქმეები კი მაინც არ მოსპო, მუშები ზოგნი შეინახა, თუმც ზოგი ჯამაგირის მიცემით დაითხოვა, მაგრან ზოგი მუშებს, თუნდ მცირე ნაწილთ მუშებისას არ უღალატა და დღესაც მისი ქარხნები არსებობს და საქმეებიც სწარმოებს, იმედია რომ დავით სარაჯიშვილის ასეთს ღირსებას და საქციელს თვით მისი მუშებიც კარგად გრძნობენ და ფიქრობენ, რომ იგინი დავით სარაჯიშვილმა სხვასავით უსაქმოდ არ დასტოვა, ქარხნები არ დაკეტა და მით ზოგი, თუნდ მცირე რიცხვს ლუკმა პურბე არ გაუწყვიტა.

დავით სარაჯიშვილის სახელი და საქმიანობა, როგორც ზემოთაც ვსთქვით, საქართველოს და ქართველთ გარდა, ხშირად უცხოთა გაზეთებშიაც უღაპარაკნიათ, ნამეტურ სხვა და სხვა გამოფენებზედ წარდგენილ სხვა და სხვა ღირსეულ საქონელთ მნიშვნელობის გამო. დიდის პატივისცემით და სიმპატიით მოუხსენებიათ როგორც დავით სარაჯიშვილის საქმიანობა, სასმეულობა და მათი ღირსება, ისევე მისი ცოდნა, გამოცდილება და განათლებაც. ასეთ ცნობებს ხშირად მიუპყრიათ თვისკენ. ჯეროვანი ყურადღება ისეთ მსწავლულთ სპეციალისტთ პროფესორებს, რომელთა საგნათ და საქმეთ ქიმიის ნაწილი არის და სხვა და სხვა სასმელებთა კეთების, შეზავების და გამოხდის ვითარება-ოსტატობა, რასაც მართლაც და დიდი განათლება სჭირია, ღრმა ცოდნა საქმისა. მაგალითსაც მოგახსენებთ.

გერმანიის მსწავლულთ პროფესორებში სხვათა შორის, განსაკუთრებული ყურადღება მიუქცევია დავით სარაჯიშვილის სახელოვნებისა და საქმიანობისათვის ერთს მსწავლულ პროფესორს, რომელთანაც დავითს სტუდენტობის დროს ბერ-

ლინის უნივერსიტეტში უსწავლია. პროფესორს დიდათ სიამოვნებია ქართველის თავის ნამოწაფარის ქება-დიდება და მას თან თვითაც დიდათ მოსურვებია, რომ ეს პირი თავის საქმიანობით თავის თვალთ ენახა და დარწმუნებულიყოს სინამდვილით მასზედ, რასაც მას ევროპის სხვა-ნა სხვა ენის გაზეთებიც მოუთხრობდნენ. მიეცა შემთხვევა და ერთ ზაფხულს საქართველოს ესტუმრა უცხო მსწავლულ-პროფესორი. მოვიდა დავით სარაჯიშვილის საქმიანობასთან და ყოველივე თავის თვალთ ნახა, ასწონ-დასწონა და დარწმუნდა ნამდვილ, რომ რასაც სწერდენ ყოველივე მართალი ყოფილა და იმაზედ უფრო მეტის ღირსიც, რასაც გაზეთებში სწერდნენ.

უცხო მსწავლულ პროფესორს დიდათ გაეხარდა თავის ნამოწაფარის პირადათ ნახვა, მისი საქმიანობის გაცნობა და დარწმუნება მასზედ, თუ რა შესძლებია ენერგიული კაცის ცდასა და შრომას. ყოველივე საქარხნო, თუ სავაქრო საქმენი გაიცნა დაწვრილებით და ბოლოს, მის აღტაცებას საზღვარი არ აქენდა, სთქვა თურმე:

— „ღიახ, რომ მართლა დავით ზაქარიას ძე და მისი საქარხნო და სავაქრო საქმენი საქები ყოფილა და პატივისცემიო“. ამ მოგზაურ მსწავლულ პროფესორის აღტაცების და სიამოვნების ცნობები იმ დროის ადგილობრივ გაზეთებშიაც დაისტამბა და საქვეყნოდ გამოცხადდა დავით სარაჯიშვილის საქმიანობის ქება და დიდება, მერე ეს ადგილობრივ გაზეთების ცნობები სატახტო რუსულს გაზეთებშიაც იყო დასტამბული და ყველგან შესაფერის პატივისცემით იხსენიებდნენ უცხო პროფესორის აზრებს დავით სარაჯიშვილის საქმიანობის და ღირსების შესახებ.

დავსძენთ კიდევ, რომ დავით სარაჯიშვილის საქარხნო და სავაქრო საქმეთ დაფასება ხშირად რუსულ სპეციალურ სხვა და სხვა ჟურნალ-გაზეთებშიაც უსტამბავთ. რაც რუსულ სპეციალურ ჟურნალ-გაზეთებში დავითის შესახებ დაფასება დასტამბულა, ყველა ესენი სახელოვნება ყოფილა არა მარტო ქართველის ერისთვის, არამედ მთელის კავკასიის ტომთა-

თვისაც. ვინაიდან დავითის მოსაწონი და კარგი საქმენი არსებობს განურჩევლად ყველასთვის, როგორც რუსთათვის, ისევე სომეხთა, სხვათა და მასთან ქართველთათვისაც. კეთილგონიერი მკითხველი ასე იფიქრებს, განათლებული კავკასიელიც ასე მიიღებს ამას და ეს სწორედ ისეც უნდა გახლდესთ. აქ მლიქვნელობაში ნურავინ ჩამოგვართმევს, რომ ვითომც ჩვენ დავით სარაჯიშვილის დაფასებით გატაცებულნი ვიყოთ

მაგრამ გერმანელის მსწავლულ პროფესორის დაფასებაზედ კი ვერავინ რას იტყვის. იგი გახლდათ თავისუფალ ქვეყნიდამ, ისეთის ქვეყნიდამ, სადაც სხვა და სხვა მეცნიერებანი დიდათ ბრწყინვენ, სადაც განვითარებაც დიდათ არის ამაღლებული, სადაც კაცის ცოდნა-განვითარება, საქმიანობა და ღირსება შესაფერად ფასდება და არა ისე, როგორც ეს ჩვენში ჰგონიათ ზოგიერთებს, უცხო მსწავლულს ვერაფერი მიიზიდავდა დავით სარაჯიშვილის საქმიანობისთვის მას რომ რამე ნაკლი და ხინჯი შენიშნა, ის მაშინ იმას არ დამალავდა, არ დაიდუმებდა და უსათუოდ ყოველივე ამაებს საქვეყნოდ გამოაქხადებდა, მაგრამ მან იქ კარგის მეტი სხვა ვერა ნახა და სცნა რა და ამიტომაც მასაც რიგიანის დაფასების გარეშე სხვა არა დაუშთარა სათქმელად.

რუსულს ენაზედ და ევროპიულს ენებზედაც დავით სარაჯიშვილის საქმიანობის შესახებ სხვა და სხვა დროს ბევრნაირი დაფასებანი დასტამბულან და ჯერეთ ბევრიც დაისტამბება, ვინაიდან დავით სარაჯიშვილის განუწყვეტელი საქმიანობა და წარმოებაც მართლაც რომ საყურადღებოა და პატივ საცემი. სამწუხაროდ, ჩვენ ქართველები თვალ-ყურს არ ვადევნებთ ევროპიელთ და რუსულ სატახტო სპეციალურ სამეცნიერო გაზეთებთა წერილებს, თორემ იქ ჩვენ დავით სარაჯიშვილის შესახებ ძრიელ ხშირად ვნახამდით დაბეჭდილებს სხვა და სხვა სიმპატიურს ცნობებს, რა გაეწყობა, ესეც ჩვენი ბრალი გახლავსთ და ჩვენის მოუზადებლობის. იმედია ამაზედ არც დავით სარაჯოვი დაგვემდურება, ყოველივეს მოგვიტეებს, ვინაიდან ჩვენ კარგად ვიცით, რომ მისი გული და

სული არ არის სავსე იმის წადილით, რომ ვინემ სადმე საქვეყნოთ მისი სახელი და საქმიანობა აქოს.

დავით ზაქარიას ძე სარაჯიშვილი როგორც განათლებული კაცი, ნამდვილი წევრია თავის სამშობლო ქვეყნის და ერის. მან კარგად იცის ქართველ ერის ძველი და ახალი დროის ცხოვრების საქმენი, ჩვენს მდგომარეობას ბეჯითად ადევნებს ზვალ-ყურს, კარგად იცის ჩვენი ერის ნაკლი თუ სხვა რამ ღირსება, იცის კარგად, რომ ქართველ ერს თავის ქვეყანაში უცხოვრია გმირულად, ამდენ საუკუნეთა განმავლობაში ცალს ტელში ჯვარი სქერია, ცალში ხმალი და მით უგერებია თვისი ბტერი გმირულად, იცის კარგად, რომ ამ ერს სხვათა ერსა-ვით თავის სამეფო 700-800 ას წლების წინედ კი არ მოუს-პია, როგორც მოისპო არმენია, ბიზანტია, აღმოსავლეთისკენ არაბის ტანი, სლავიანთა ტომთა მრაველ სამეფონი და სხვანი, არამედ ამათ შეუნახავთ კარგა უგვიანეს დრომდის და მერე 1801 და 1810 წ. თვის თანამორწმუნე რუსეთის იმპერიას ჯაუკავშირდენ.

ქართველ ერს ბევრი რამ აკლია, იგი წარსულით კულ-ტურის ისტორიულს მაგალითს წარმოადგენს და თანამედრო-ვეს ცხოვრებით სამწუხარო მოვლენას უბედურება და დაკ-ნინება შეიძლება, მაგრამ ისე დაკნინება როგორც ჩვენ ქარ-თველები ვართ, ეს კი წარმოუდგენია და მოუსაზრებელი. ჩვენ-ნის ტომის ფეხზედ წამოსაყენებლად ჩვენ სულ არაფერი ძა-ლა გვაქვს, აგერ ჩვენს წინაშე, მთელმა საუკუნემ ისე გაიარა, რომ ჩვენთ შორის, აქამდე, ქართველი არც ექიმი იყო, არც ინჟინერი, არც სხვა რამ, აიყვენენ თითო ოროლა ვეკილები მხოლოდ, მთელის საქართველოს სასწავლებლები სულ სხვა ჯომთა შვილებით იყოს სავსე, ქართველებს აქ თითო ორო-ლას ნახავდით. მეტს ვერა, ძნელად, რომ ადრე თფილისის გემნაზიაში წელიწადში ერთს, ან ორს ქართველს გაეთავები-ნა სწავლა, პირველ კლასში რომ ქართველი მოწაფე 20 ყო-ფილიყოს, ბოლოს კლასში ერთს ან ორზედ ჩამოვიდოდა. ასეთი მდგომარეობა ქართველის ერისა, საქართველოში მრავ-

ვალ ქართველთ აფიქრებდა და ერთი იმ მრავალთაგანი გახლავსთ დავით ზაქარის ძე სარაჯიშვილი.

ამიტომ მან თავს იღვა ვალად და ქართველთ შვილების განათლების საქმეს დიდი ყურადღება მიაპყრო, დაიწყო ამის შესახებ თათბირი საუკეთესო 'გულ შემატკივარ ქართველებთან' — ლაპარაკი ნამეტურ ისეთ პირებთან, როგორც იყო ილია ქაეკავაძე და ცხვედაძე და სხვანი. და ბოლოს იმ დასკვნას დაადგა, რომ ქართველთ შვილებთათვის დიდს საჭიროებას შეადგენდა სტიპენდიის გაჩენა. დახმარება ისეთის ქართველ მოწაფეთ რომელთაც ნიჭი შეემცნეოდა სწავლისთვის და შეძლება კი არ ექმნებოდათ, ამიტომ დავით ზაქარიას ძე სარაჯიშვილმა გადასწყვიტა ასეთ პირთა დახმარება, სტიპენდიების გაჩენა, მალეც შეუდგა ამ საქმის განხორციელებას, ეს მაგალითი ქართველებში პირველი იყო, სტიპენდია ჩვენში არაინიცოდა თუ რა იყო, ამას გარდა იმასაც იტყოდნენ ხოლმე, „შე რა შენადგუება, რომ ჩემი ან სხვის ფუფით სხვის შვილმა ისსავლსო. თავშიაც ქვა უხვია და მუცელში სიმართებელიო.“

ძრიელ იშვიათად და თითქმის ერთ შეუძლო კაცის კარგს შვილსაც ვერ ნახავდით, რომ ის სხვის ხარჯით ყოფილიყოს და ესწავლოს სკოლაში. ამის მხრით დავით სარაჯიშვილმა დიდი სამაგალითო საქმე ქმნა ჩვენში. მან ქართველებს თვალები აუხილა, მრავალ ნაირად დააფიქრა და ასწავლა მასთან ის ვალდებულებაც რაც ჩვენთვის ხამი იყო და უსწავლელი. ამის მოვლენა ჩვენში ისეთ ძალად ჩაითვლება, რასაც არც ლაპარაკი უნდა და არც ექვების შეჯანა მასზედ, რომ ვითომც იგი ჩვენს ცხოვრებაში უმნიშვნელო ყოფილიყოს. ამას ვერავინ იტყვის.

დიახ, მცოდნე და შესმენილ მამულისშვილმა დავით სარაჯოვმა განაწესა ქართველთ შორის სტიპენდიების გაჩენა და მისთვის სხვა ქართველთა წინაშე დიდი ვალდებულებაც შემოიღო, აგერ 10 წელიწადი მეტი გახლავსთ მას შემდეგ, რაც მისის ხარჯით სხვა და სხვა ყაწვილები ისდებიან, რასაკვირველია ჩვენის ქვეყნის და ჩვენის ტომის შვილები. ამაზედ მე-

ტი ვალის გადახდა ჩვენს დროში დიდათ სამაგალითოა და მასთან საყურადღებო, მისის ფულით იზრდებიან როგორც კაცები, ისევე ქალები, როგორც ერთის შთისა და ბარისა. ისევე მეორესი, მესამესი და სხვა, ანუ უკეთ რომ ვსთქვათ როგორც ქართლელი, ისევე კახელი, იმერელი, მეგრელი, მთიელი და სხვანი. ასეთი კანონიერი საქციელი მეტად საყურადღებოა ჩვენთვის, საყურადღებოა მით უფრო, რადგანაც ამაში გამოისქვრიტება დიდი შნო და ქვეყნის ისტორიის ცოდნა შემწირველისა, დიდად დაფასება ადგილობრივ მცხოვრებთ ვითარების და მათი საქიროების.

მართალია დღეს ქართველი ერის სცხოვრობს საქართველოში, მაგრამ რა გამოდის მით, არაფერი, ისიც ცხადია, რომ ეს მიწა მამულიც, ანუ ტერიტორიაც ქართველთ საკუთრებას შეადგენს, ისტორიულად თუ სხვაფრივადაც აქ ამ ალაგზედ ქართველ ერს უნდა ეკავოს უპირატესი ადგილი და მათ როგორც ამაგდარ ხალხთ და ადგილობრივ ერთად მცხოვრებთ სხვები პატივსაც უნდა სცემდნენ ამისთვის, მაგრამ თქვენც არ მომიკვდეთ, ამას აღარავინ ფიქრობს, ეს აღარავის აგონდება და ქართველი-საქართველოში არის უპატრონო, უთვისტომო ნამეტურ ქართლის გლეხ-კაცობა, ამათთვის ხომ არაფერი გაჩენილა, არც გულ შემტკივარი, არც ქოჩაგი და სხვანი, ესენი მღვთის ანაბარად არიან დატოვებულნი.

მართალია ისიც, რომ შემოსეული ხალხი მათს მამულნი ხარობს და სტკება, გლეხებმაც კარგად იციან ეს, რომ ასე თუ ისე ყოველივე ადგილობრივ ქართველი ერის საკუთრებას შეადგენს და მათს ამაგს, ყოველივე აქ დაშენილი ისტორიული ნაშთებიც ცხადად ლაღადებენ ამას, მოწმობენ, თუ ქართველ ერს რა შრომა მიუძღვის აქ, რა ამაგი ამ კუთხის წე ნახვაზედ, ამ კუთხეში იმ ისტორიულ ნაშთების მფარველობაზედ, რომლებითაც დღეს სტკებებიან მრავალნი და ზოგს ისაკუთრებენ კიდევ, ეს აღარავის ახსოვს; ეს არავის აგონდება, ეს რისთვის რაში არის საქირო. აქ ბრძოლა არის არსებობისათვის და ვის რა ენადვლება თუ ამ ბრძოლაში ადგილო-

ბრივ მცხოვრებთ ღვაწლდებული და ამაგდარი ქართველობა დამარცხდება, ეს ყველასათვის სულ ერთია, დრო იყო, როცა ქართველობას მნიშვნელობა და სახელი ჰქონდა თავის ქვეყანაში, დღეს იგი აღარაფერია და ამიტომ მას არც არავინ ჰპატრონობს, იგი აღარავის აგონდება, დავიწყებული არიან ყველასათვის.

აი ასეთ დროს, ასეთ დავიწყებულ ერთ შვილთათვის სჩნდება დავით სარაჯიშვილი და იგი თავის შრომით და ძალით ჰპატრონობს ქარველთ შვილებს, აძლევს მათ დიდს და ხმატებას და მით უწევს დაუფასებელს სამსახურს ჩვენს ოჯახს. ასეთი სიკეთის ქმნა სხვა ტომთა წინაშე რომ მოახერხოს ვინმე, მაშინ მას ამისთვის ვინ იცის რა ნაირ მადლობას არ ეტყუნენ, მთავრობისაგან იქმნება სამადლობელო ნიშნებიც მიეღო. სხვანი კიდევ ვინ იცის რანაირ სამაგიეროს მიაგებდნენ ასეთის სიკეთისათვის, ჩვენში კი სადაც ყოველივე დახშულია და დაუფასებელი, სადაც ასეთ პირთ სულ უბრალოს თვლით უმხეროან, იქ ასეთ პირთა არც მადლობა იციან და არც სამაგიეროს გადახდა, რა გაეწყობა, ესეთი უბედურება ჩვენი დროებითია, მართალია დღეს ჩვენ ნამდვილი აზიელები ვართ და დავით სარაჯიშვილის ასეთს დიდს ამაგს და სიკეთეს შესაფერის ზომიერებით არ ვაფასებთ, მაგრამ სამთელ-საკმეველი თავის გზას არ დაჰკარგავს.

მოვა დრო, როცა დავით ზაქარიას ძეს ერთი ათად მიაგებენ, დაუფასებელის მოგონებით ანუსხვენ ამ ჩვენის ტომის მოამაგის პატივის ცემას და ქართველთადმი სიყვარულს. თუკი ოდესმე დაიწერა ქართველი ერის განათლების და ანუცივილიზაციის ისტორია, იქ დავით ზაქარიას ძის სარაჯიშვილის ამაგი და სიკეთე პირველ ადგილს დაიკავენ, იქ უკუდავის სტრიქონებით დაიწერება, რომ დავით ზაქარიას ძე სარაჯიშვილი დიდათ უწყობდა ხელს ქართველთ შვილების განათლების საქმეს და მისის დახმარებით და სტიპენდიებით ქართველთა შვილები იღებდნენ სწავლას რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებს გარეშე თვით ევროპის ყველა უმაღლეს სასწავ-

ლებელშიაც, ამ პირის ძალით აღიზარდა მთელი თავობა.

განათლებული ქართველობაც ყოველთვის დიდი პატივის მცემელი იქმნება დავითის, ესენი ამის ამაგს ყოველთვის ქება დიდებით მოიხსენებენ როგორც გაზეთებში, ისევე წიგნებში და სხვა და სხვა ლექციების კითხვის დროსაც იტყვიან ხსოვნა-მოგონებას დიდებით, რომ ამა და ამ დროს, უპატრონო და უსახსრო ქართველთ ძეია განათლების საქმეს ასეთ სიკეთეს უშვრებოდაო. ასეთ საქმეთ და დაჯალბათ რიცხვს ჩვენ ყველას ვერ მოვსთვლით, ვინ იცის რამდენი ქველმოქმედება უქმნია, რამდენი სიკეთე სხვა და სხვა პირთათვის, დღეს მისი ხსოვნა არამც თუ სხვებს, არამედ იქნება თვითაც აღარ ახსოვს, ვინ იცის, ყოველივე შეიძლება, აბა იგი ყველას ხომ არ დაიხსომებდა და დასწერდა, რასაც ყოველ დღე აკეთებს და ასრულებს თავის თანამემამულეთ და სხვათა ტომთა ძეთა წინაშეც, რასაკვირველია არა და ამას არც იზავდა თვით, ჩვენთვისაც ცხადი საქმეა, დღეს დაკარგულია ბევრი მის ისეთ საქმეთ და სიკეთის ცნობები, რაც ვინ იცის როგორ ძვირფას სამკაულს და საუნჯეს არ შეადგენს, არამც თუ მარჯოდ დავით სარაჯიშვილის ბიოგრაფიისთვის, არამედ ჩვენთვისაც, ჩვენს წასაქვზებლად, სასწავლებლად და მისაბაძავად. საქმე უკანასკნელია უფრო და ჩვენი წაქვზება ვახლავსთ თორემ სხვა არაფერი.

დავით ზაქარიას ძის სარაჯიშვილის სტიპენდიების გაჩენის საქმე, ჩვენს ცხოვრებას სწორეთ მალამოსავით მოველინა, სწორედ ზარმატობის გონებრივი ჯურღმული დავინგრია, ფუქსაეატი ქართველობა გააღვიძა და შით დაძინებული თვლებიც აგვიხილა, ჩვენს დროში და ისიც ასეთ გათახსირების დროს, როდესაც კეთილის ქართველის ასეთი აყაყობა არის, ამ დროს მეტად დიდს სამაგალითო საქმედ უნდა მივიღოთ, ჩვენს დიდ ძმად, ჩვენს გულშემატყვიარ მოამაგე მზრუნველად და მისგან სტიპენდიების დარიგების არ მოსპობას და ეხლაც კი შენახვას, რალა ფიქრი უნდა, მიენიქება დიდი მნიშვნელობა მთელის ჩვენის ტომისთვის. გაივლიან დღენი, თვენი,

წელი, საუკუნენი და დავით ზაქარიას ძის სარაჯიშვილის ხსენებას ქართველთ განათლების ისტორიიდან ვერავინ ამოშლის, ვერავინ ამოფხეკავს, მას ყოველთვის საპატიო ადგილი ექმნება დატოვებული და შთამომავლობა შთამომავლობას გადასცემს მის ხსოვნას, ვინაიდან მისგან დაზრდილის და განათლებულის ქართველთ შვილებით და შვილის შვილებით იქმნება მთელი საქართველო სავსე.

არ შეიძლება არ ვსთქვათ აქ 'მემდეგიც: ზოგნი ამბობდნენ და ამბობენ კიდევ, რომ სტიპენდიები უბრალოდ იკარგებაო. გაზრდილები, ანუ ნასწავლები ჩამოდიან საქართველოში და მერე იგინი ხმას აღარავის სცემენო, ქართულად ლაპარაკსაც ხშირად არ კადრულობენ, ექიმი იქნება, ვექილი, ინჟინერი თუ სხვა ვინმე, იგი თავის ვალდებულებას იგი წყებს და რამე საქმის დროს ქართველ მდაბიო, უსწავლელთ ტყავს აძრობენო. ზოგნი საქართველოში არცკი მოდიანო, რუსეთის გუბერნიებში რჩებიან, იქ ცოლს ირთავენ, იქ სახლდებიან და მით თავიანთ სამშობლოსაც ეკარგებიან სამუდამოთაო. ასეთ პირთა გამოზრდა ჩვენთვის უმნიშვნელოაო. ზოგი წაიშინა შეიძლების პატრონიც არის და სტიპენდიას კი მაინც იღებსო. ამათ მაგიერ, ეს მათზედ დასახარჯი ფული რომ ხალხის განათლებას მოხმარდეს და სასოფლო სკოლების დახმარება, ეს ბევრად უკეთესი იქნებაო. მართალია, ესეც სწორია, ესეც ქვეშარტია, მაგრამ ისიც რომ საჭიროა, ამას ფიქრი არ უნდა. ამაში გასამტყუნია უმრავლესობა, მათ ბედი მოწყალეობას აძლევსთ, უჩნდება გულშემატკივარ ქართველის კაცის დახმარება და მათ კი მოხმარება არ იციან. ისევ ჩვენა ვართ გასაკიცხნი და საგმობნი, რომ არ ვიცით მოხმარება კეთილის დახმარებისა. ამბობენ: ყველაზედ უკეთესი კი იქნება, რომ ამ სასტიპენდიო ფულით ქართველ მაჰმადიანებში, აქარაში, სახალხო სკოლები დაიხმარასო. თუკი საქმე ასეა, მაშინ რასაკვირველია ესა სჯობია პირველს. მეორე დიდი საშავალითო საქმე იქნება ქართველ მაჰმადიანთ განათლების წინაშეც.

ვიტყვი, რომ დავით ზაქარიას ძე მარტოდ ასეთის საქმეებით არ არის ქართველის ტომის მფარველი, იგი ქართველებს ყველა მხარესა და საქმეში უწევს ქომაგობას, მისი შეძლება, სიტყვა, ნაბიჯი და შრომა ასეთ საქმისთვის ყოველთვის დაუზარებელია და პირდაპირი. თუ სადმე რამე საქმე იქნება საჭირო, იგი იმას არ შეუშინდება და ყველგან თამამად წარსდგება და იტყვის სასარგებლო მფარველობას, ასეთ სიტყვას და კანონიერ მფარველობას იგი არც მთავრობის წინ დაზარდება ვისთვის, ამის მაგალითებიც გვინახამს და მას ჩვენის მფარველობის მიზნით ხშირად ადგილობრივ მთავრობის მოწინავე მოხელე პირებიც მიუწვევია თვისკენ და მათ კარგადაც გამასპინძლებია სხვა და სხვა უწარჩინებულეს ქართველთ პირებით და აქ საერთოდ ყველას ულაპარაკნია ქართველ ერის შესახებ, პირნათლად და სინდისიერად, რასაც რასაკვირველია თავისებური სიკეთის მოტანის მნიშვნელობა ყოველთვის ჰქონია. ვინაიდან მთავრობის უცხო მოწინავე კაცს კარგად გაუცვნია ქართველი ერი, ამათი ხასიათები და საქართველოც.

ასეთ საქმეთა გარეშე იგი კარგად იცნობს მთელს ქართველთ მოღვაწეების ვითარებას. მათს რიცხვს, ამაგს და პატივისცემასაც ყოველთვის შესაფერის თავაზით აგებს. იგი მეტად დიდი მოამაგე მეგობარი იყო ილია ქავექავაძის, როცა ანან „განდეგილი“ დასწერა, მაშინ პირველად ეს პოემა ადგილობრივ ქართველთ მოწინავე პირთა გასაცნობად, დავით სარაჯიშვილის სახლში წაიკითხა. ასევე სხვაც ბევრი რამ წაიკითხულა მის ოჯახში ქართველის მწერლებისაგან. ამათ გარდა დავით სარაჯიშვილმა ხშირად იცის მიპატიჟება ევროპის მსწავლულთ მწერალთ და მოგზაურთ, რომელთაც საქართველოზედ გამოვლა უხდებოდათ ევროპიდან და ქართველის ერის და საქართველოს ანუსხვა, ასეთ პირთა წინაშეც მის დიდი ამაგი მიუძღვის და შრომა ყველაფრით, ფულის დახარჯვით და ვინ იცის რამდენი კიდევ სხვა რაგინდა რით. ჟურნალ-გაზეთობასაც კი დახმარებას უწევს, იგი იბარებს ქართულს ენაზედ ყველა გამოცემას და მასთან წლიურ გადასახადს გარ-

და ხშირად დახმარებასაც აძლევს, რომ გამოცემამ იარსებოს და არ დაიხუროს, ასეთ საქმეთა ასპარეზზედ, ანუ მწერლობის წინაშეც მას კაი ღვაწლი მიუძღვის, კარგი ამაგი. რაც ამას ქართულ დროებით გამოცემათა ეურნალ-გაზეთებისთვის სიკეთე უქმნია და დახმარება აღმოუჩენია, ესეც ერთი დიდი საპატიო საქმე გახლავს.

თანამედროვე ქართველთა თქმით დავით ზაქარიას ძე სარაჯიშვილი პატარაობიდან ცქვიტი ყმაწვილი ყოფილა, ყოჩალი, ერთის სიტყვით ისეთი, როგორც იგი ეხლა არისო, ჯერ ღღესაც, ამ დაუცხრომელ კაცის ენერგია, ცოდნა და სხვანი მნახველთ აკვირვებს, აქედამ უნდა ვიცოდეთ სიყმაწვილე დავითისა, რომ იგი იქმნებოდა თავის ტოლებში არაჩვეულებრივის ბუნებისა. ჩვენ კარგად არ ვიცით დავითის სიყმაწვილის დროთ ამბების ცნობები, ხოლო ის კი ითქმება, რომ კარგს დედმამის მახლობლივ შვილიც პატიოსანს აღზრდასა და გზაზედ არ ყოფილიყოს დაყენებული. პირველ დაწყებითი სწავლას, რალა ფიქრი უნდა, როგორც ჩვეულებათ აქენდათ იმ დროის ქართველთ, პატარა დათიკაც შინ შეისწავლიდა ქართულ ანბანს და კითხვას.

მალხაზის ნიჭიეობით დავითი თავის ტოლებში პირველი ყოფილა. იგი თავის თანამედროვე პირებში ღღესაც პირველია და სამაგალითო. ჩვენს დროში მეტად დიდი ენერგიის კაცი უნდა იყოს, რომ თავის ახალგაზრდობიდან, ვიდრე ამ დროთა მოსვლამდე, ერთის მამულისშვილურის იდეით დაშთეს, ერთის სავაქროს ასპარეზის მიმდინარეობის პატრონად და მასთანვე ქართველთ უთანაგრძნობას და უგულვებლობის ნეოხებით სრულიად არ დაეცეს. განა მის თანამედროვე ქართველნი კოტანი არიან და იყვნენ, ძალიან ბევრნი, მაგრამ მათი ხსენება იმავ თავიდგანვე არსად სჩანდა და არც სჩანს, ზოგ მათგანმა მიიღეს კარგი საქმის ადგილები, ბევრმა შეძლებაც შეიძინეს, ქონება, ფული, მამულები, სხვა და სხვა ღირსი ორდენებიც დე დიდი სახელიც, მაგრამ ასეთ სახალხო საქმეს კი, როგორსაც დავით სარაჯიშვილი დასდგომია, ეს

კი მათში იშვიათი ყოფილა, ამას იგინი ახლოს არ მიჰკარებინან, საქვეყნო და საერო საქმეებში თავი არაფრით გამოუჩინიან... მის თანამედროვე კაცებთა შორის ძრიელ ცოტამ აღბეჭდა თვისი ნაწილი ცხოვრების ასპარესზედ, ასეთ კაცთ-რიცხვი ძრაველ ცოტა არის. ამას უარს ვერაფერს ჰყოფს. ეს რომ ასეთ ამას ფიქრი არ უნდა, დროც ისეთი იყო, რომ ჩვენთ შორის ასეთ კაცთ იშვიათობის გამო ვერაფერს გავამტყუნებთ, რა გავწყობა, ესეც დროს მოსაწავალი იყო და ჩვენის ტომის დაწვრილბანება.

თუმცა დავით სარაჯიშვილი მოესწრა ჩვენს უკაცობას, უაღაშიანობას და რვალები გაახილა ისეთ დროს, როცა ქართველებში მხოლოდ „ციცქარი“ გამოდიდა და საზოგადოთ ქართველობას, ქართულ მწერლობას და ქართველ ერის საქმიანობასაც ღრმა საღათას ძილით ეძინა, ამიტომ ჩვენდა საბედნიეროდ იგი მოესწრო იმასაც, როცა ქართველთ შორის, „ციცქარის მაგიერ „საქართველოს მოამბე“ და გაზეთ - დროება“ გაჩნდა „მნათობი“ — „ქერე - კრებული“ შემდეგ სხვანი და დღეს კიდევ მრავლად და ენით დაუთვლელნი, რასაც დავით სარაჯიშვილი მაღალის კულტურულის თვალთა უმზერის. ეს ცხადი ქეშმარიტება გახლავს. მას ქართულ მწერლობასთან დაახლოვებული კავშირი აქვდა წინეთ და აქვს დღესაც.

როგორც განათლებულმა კაცმა კარგად იცის ქართველ ერის აწინდელი დრო და ვითარება, მასთან კარგი წარმოდგენა აქვს ქართველ მწერლობაზედ, იცის მწერლობის მნიშვნელობა ამიტომ იგი მწერლობას და მწერლებს ისე კი არ უმზერის, როგორც ჩვეულებრივ მოვლენას, არამედ ზომიერის პატივის ცემის მნიშვნელობით აფასებს. მწერლობა და ისტორია არის ჩვენი ქვეყნის და ტომის ძალა, მწერლები და მოღვაწენი კიდევ ამ საქმის სულის ჩამდგმელნი. ეს გარემოება დავით ზაქარიას ძეს კარგად უნდა აქვდეს გათვალისწინებულია, ამას უარს ვერაფერს ჰყოფს, ვინაიდან იგი ჩვენს მწერლებს და მოღვაწეებსაც აპყრობს ჯეროვან ყურადღებას და

ხშირად საქმის და საგნის გარემოებისა და კვალად ქომაგობის დახმარებასაც უწევს.

ამ სავალდებულო საქმის შეგნების პირნი ქართველებში ერთობ მცირე არის, ცოტა, სულ რამდენიმე კაცი და ერთი მათგანი და უპირველესიც დავით ზაქარიას ძე სარაჯიშვილი გახლავსთ. ვიტყვით, რომ ამ პირს არას დროს არ გამოეპარება ქართველთ რამე დღესასწაულის გადახდა, საქმის მოწყობა და მოთავსება რომ იქ მან თავის ზომით წილი არ მიიღოს, ამის მაგალითია აკაკის 50 წლის დღესასწაულის დროს მისგან ხმის ამოღება, კაი რიცხვის მიძღვნა, ასევე ამ ბოლოს დროს—ილია ქავჭავაძის ძეგლის საქმესაც მიუძღვნა.

საქართველოს მიწა მამულზედ დღეს ბევრნაირი ტომის ხალხი სცხოვრებს, მთელი საქართველო სავსეა ასეთი უცხო ტომის ერით. იგინი საქართველოს საწუწნავ ძალად სთვლიან, აქ იძენენ თვის სიმდიდრეს და ამ შენაძენით იგინი ადგილობრივ ქართველებისთვის მკედრები არიან. იგინი ქართველებისთვის არაფერს იმეტებენ, ადგილობრივ ქართველთ არც ავი იციან და არც კარგი, ასეთი გმირები თვით ქართველებშიაც მრავლად გახლავან, რომელთაც საქართველო, ქართველი ერის საქმენი, აყრა, გადასახლება, გადმოსახლება აინუშიაც არა აქვთ. ესენი თვის მამულებს ვინ იცის ვისზედ არ ჰყიდიან ოხერ ფასად. აქას გარეშე მათ დღეინდელის ქართველთ ტომთ მონათესავეთ ვითარებას ხომ ზედაც არ უყურებენ. ამის მაგალითია ქართველ მაჰმადიანთა საქმე, ქართველ კათოლიკეთ, ქართველ გრიგორიანთა და ქართველ ებრაელთა წარმოდგენაც ხომ მათში დამხობილია.

ასეთ პირთაგან დავით ზაქარიას ძე კარგად განირჩევა, აქან ყოველივე ასეთ ქართველთ მონათესავეთ და მერჯულეთ ვითარება კარგად იცის, აი ამის მაგალითიც: ბიზანტიის იმპერიის დამხობის შემდეგ, ოსმალეთმა საქართველოს დაუწყუო ბრძოლა 1480 წლიდამ. 1570 წ. სამცხე-საათაბეგო დაიმორჩილა, ათაბეგებს ხარჯი დაადვა, სხვა ყოველივე ქართველების იყო, სჯული, ენა, სკოლა, საყდარი, კანონი, ფუ-

ლი და სხვანი. ესე იგი სამცხე-საათაბაგოს ქონდა თავის ავტონომია. ოსმალთ ეს ავტონომიაც წაართვეს 1627 წ. ათაბაგობა მოსპეს და მის მაგიერ ფაშა დასვეს ახალციხეს. მთელი სამცხე 24 სანჯაყად გაყვეს და სამს საფაშალიკოდ. მთელი ეს კუთხე წინედ 13 საეპისკოპოზო კათედრას შეადგენდა, მას ზედ მთლად ქართველი ერი ესახლა. 1630 წლის შემდეგ ოსმალთა ქართველებს გაათათრება დაუწყეს და 1798 წლამდე მთლად გაათათრეს ეს სამი გუბერნიის ქართველობა. დღეს ამ კუთხის მხოლოდ ნახევარია შემოერთებული რუსეთის საქართველოსთან, ნახევარი ისევ ოსმალთ უკავიათ.

ქართველ მაჰმადიანთ შორის, ქართული ენა დღემდე ბევრს ალაგას არის წმინდათ დაკული, ამათ დედა ენა ქართულია, განათლება მათ ამ ენით მოეღიოთ. ამათვის ქართულს ენაზედ ითარგმნა „ყურანი“. დასაბეჭდი ფული მთარგმნელს დავით ზაქარიას ძემ მისცა. ასეთის დახმარებით დავით ზაქარიას ძემ გამოაჩინა ის მცნება, რომ მას კარგად სცოდნია და სცნობია საქართველოს ტერიტორიის და მასზედ მცხოვრებელ ქართველ მაჰმადიანთ ზომა და ვითარება. „ყურანის“ დარიგება და ვრცელება ქართველ მაჰმადიანებში მე მაქვს და მონდობილი. იგინი მოხარულ იქმნენ ამ წიგნის ნახვით და დიდს მადლობას უძღვნიდენ მის დაბეჭდვის დამხმარეს. ეს წიგნი სანატროდ გაუხდათ თვით ისეთ ქართველ მაჰმადიანთაც, რომელთაც ქართული ენა დაკარგული აქვსთ, ოსმალურად ლაპარაკობენ, ხოლო თავს კი გურჯად—ქართველად სთვლიან. ასეთ ენა დაკარგულ ქართველნი სცხოვრობენ ყარსის ოლქში, არტაანის (არდაგანი) ოლთისის, ნაწილ შავშეთს, ფოცხოეს, ქვაბლიანს და სხვა ადგილებშიაც. დავსძენთ აქ შემდეგსაც: ასეთ დაკარგულ ქართველთა სასარგებლოდ კარგი სახელმძღვანელო შეადგინა სოლომონ ასლანოვმა (ბავრელი), რომელიც კარგა ხანს სცხოვრებდა ქართველ მაჰმადიანებში, მისი წერილებით ამ ერის შესახებ ქართული გაზეთები 1877 წ. 1884 წ. სავსეა. მან იცის კარგად ოსმალური ენა და ამის წიგნით ენა დაკარგულ ქართველ მაჰმა-

დიანები აღვილად შეისწავლიან თავიანთ დედა-ქართულ ენას. ამ საკირო წიგნის დაბეჭდვა არის საკირო.

1905 წ. სპარსეთის ფრეოდანის ხეობიდან საქართველოში ჩამოვიდნენ ორი სპარსელ ქართველნი. ამათი მოსვლა ყველა ქართველთ ესიამოვნად, ამათ შესახებ გაზეთებში წერილები დაიბეჭდა, მათი ამბის წიგნი: — „ქართველები სპარსეთში“ მესამედ ღვაჭბეჭდე. ეს სპარსელ ქართველნი დავითმა ც ისტუმბრა, დიდი პატივი და ქომავობა გაუწია, ნამეტურ დავით ზაქარიას ძის სარაჯიშვილის მეუღლე ეკატერინე ივანეს ასულმა. ამათ ნახვის შემდეგ მე ვნახე ეს ქართველ სპარსელნი, მქონდა მათთან ლაპარაკი და მათს მადლობას და პატივს საზღვარი არ აქენდა, იგინი განცვიფრებულნი იყვნენ როგორც დავით ზაქარიას ძეგედ, ისევე მათის მეუღლის ეკატერინე ივანეს ასულის შესახებ.

დრო და დრო და გარემოების კვალად ჩვენ მივიდეთ ისევ დავით ზაქარიას ძის ყმაწვილობის ხანაზედ, ვინაიდგან წარსული, ანუ ყმაწვილობა არის მომავლის ნიშანად, საძირკველი.

დავით ზაქარიას ძე სარაჯიშვილმა დრო ყმაწვილობისა გემნაზიაში გაატარა სანაქებოდ, სწავლა დაამთავრა თფილისის კლასიკურ გემნაზიაში, მის მერე ერთს წელიწადს რუსეთში იმყოფებოდა და იქა სწავლობდა, მერე იქიდან გერმანიაში წავიდა, იქ დარჩა 12 წელიწადს, იქ სწავლობდა ბერლინის უმაღლეს სასწავლებელში, მიიღო ევროპული ფართო განათლება, შეისწავლა სხვა და სხვა მეცნიერებანი, ევროპული ენები და სწავლა დაამთავრა ბრწყინვალედ და ჩინებულად, სწავლის მხრით მიიღო ხარისხი დოქტორი ქიმიისა. როგორც თფილისში, იესევე გერმანიის უნივერსიტეტში სწავლის დროს, იგი ყოფილა შესამჩნევი მოწაფე, მეცადინე ყველა სამეცნიერო საგნებში და მუსიკით. გერმანიაში სწავლის დამთავრების შემდეგ იგი დაბრუნდა თავის სამშობლოში და 1876 წ. მოჰკიდა ხელი თავისაგან შესწავლილ საგნის თანახმად სხვა და სხვა ქარხნის და სავაქროების დახსნას ყველა-

ესენი მალეც მოაწყო და იმ დღიდან მოკიდებული დღემდე იგი ამ ასპარესზედ შრომობს და მოქმედებს დაუცხრომლად და სახელოვნად *).

თფილისში დაბრუნების და საქმის მოწყობის შემდეგ, დავით ზაქარიას ძემ მეუღლოდ შეირთა, კკატერინე ივანეს ასული ფორაქაშვილისა, თფილისის ძველ ქართველ მოქალაქეთ ფორაქაშვილების ოჯახის ასული, იმ დროს, ამ გვარის, აცნი გამოჩენილ იყვნენ თფილისში და იგინი ირიცხებოდნენ შეძლებულ მოქალაქედ, მთელს თფილისში ქართველთ შეძლებულ მოქალაქეთ შორის პირველ ხარისხოვან ოჯახად ეს ფორაქაშვილები იყვნენ. ფორაქაიანი განთქმულ იყვნენ თავიანთ დროის კვალად ყველაფრით, მეურნეობით, სოფელადგრობით, ფოდრატების აღებით და მრავალიც სხვანი, თვით ამ ეკატორინეს მამაც ხომ განთქმული იყო როგორც მხვილ გონიერი ქართველი კაცი, კარგი ენერჯიის პატრონი და ყველაფერში კარგად მოქმედი **).

თვითონ კკატერინე ივანეს ასულიც არის სამაგალითოს თვისების მანდილოსანი. იგიც ღირსებული ადამიანია თავის მშობლებების. ჩვენ ამ ქალის პირადი ცნობა არა გვაქვს, მაგრამ მათ შესახებ შორიდან კი მრავალთაგან გაგვიგონია სხვა და სხვა ცნობები და რაც გვსმენია, იმასაც აქ მოვიყვანთ, ნათქვამია: „ხმა მღვთისა და ხმა ერისა“. უეჭველია რასაც ერთი მეორეს მოუთხრობს, ისიც საყურადღებოა ჩვენთვის და საინტერესო, ხალხის მართლმსაჯულებას უფრო უნდა მივივლილოთ, ვიდრე პირად ცნობას და პატივისცემას.

მცნობთა და ნაცნობთა მოთხრობით კკატერინე ივანეს ასული არის კარგათ განათლებული ქალი, ბუნებითაც მაღალ გონიერი მანდილოსანი, მის თანამედროვე ქალებში ყველანაირ

---

*) პატივცემული დავით ზაქარიას ძე! აქ თუ რამ წელიწადთა დროთა და ცნობათა მოხსენებაში შეეღობა გვექნეს, გთხოვთ მოგვიტყვოთ. ეს შემდეგ გასწორდება.

**) ფორაქაიანთ გვარის ამბავი, ჩემი ჯერ დაუბეჭდავი.

საქმითაც სახელოვანი და აღმატებული. მაინც როგორიც ამ ქალის მშობლები გახლდნენ თვითონ ეს ქალიც ისეთივე გამოვიდა და თავის ღირსებით მშობლებს ბევრის რამითაც გადააქარბაო. ღირსეულ მანდილოსანმა ქრმის ხელში ყოფნა თურმე უფრო გამოიყენა, კარგი ენერჯის ადამიანი გახდა კარგის ცნობილის კაცის ოჯახის და საქმის მარჯვენად. ჩვენს დროში ესეთი ღირსება ქალისა არის უმაღლესი სამკაული, უმაღლესი თვისება და ჯილდო, ასეთ ჯილდოს სამწუხაროდ მრავალნი ბუნებისაგან აღვილად ვერ ეღირსებიან, მიტომ იგინი ცხოვრებაშიაც დამარცხებულნი გამოდიან. ვერა სარგებლობენ იმ წარმატებით და ბედნიერებით, რასაც ბუნებით ნიჭიერნი და თანამედროვე განათლებით აღვსილ დედანი მიაღწევენ ხოლმე უადვილესად.

ასეთ ადამიანთ რიცხვი ყველა ოჯახისათვის ბურჯად ითვლება, იგი დიდება არის და ქეშმარიტი ნიშან წყალი იმ ფილოსოფიურის ლაღადების, რომელთ ძალითაც მოისმის მკუხარედ, რომ მდებრობითი სქესიც იმავე ღირსების არის და იმავე თანასწორობის რისაც მამაკაცები არიანო. ესეთი თანასწორული ღირსება მდებრობით სქესის მამრობით სქესთან მტკიცდება უფრო ისეთის მავალითებით, როცა მდებრობით რიცხვიდამაც ვინმე ზე აღმატებულს ნიჭიერებას გამოიჩენს, შესამჩნევ რამე საგანს ან თანამედროვე განვითარების მხრით, ან ბუნებითი ნიჭის ზე აღმატებულებით რამე სახელოვანს საქმეს შექმნის. ვიტყვით ეკატერინე ივანეს ასულის მცნობთ მოთხრობით და მტკიცეს სიტყვით, რომ ეს ადამიანი სწორედ ასეთ ლაღადებათა და მტკიცების უტყუარი ნიშან წყალიც ყოფილა, რაც სასახლო უნდა იყოს ჩვენთვის.

იყო დრო, როცა საქართველო სანაქებოს ქალებით სავსე იყო, მაშინ ამათი ადამიანური შრომა და ამაგიც უხვი გახლდათ, ეხლა კი, ამ ახალ დროს, სამწუხაროდ ჩვენი დედათა გულიც სხვა ნაირად მოიმართა. დღეინდელ ქართველ ქალი არის სამწუხარო სურათი წარსულის ნაშთის. დღეინდელი დედანი დიდათ განსხვავდებიან მათ მომდევარო წინაპრემ-

თავან. ამიტომ ასეთ ადამიანებსაც, როგორც გახლავსთ ეკატერინე ივანეს ასული და მისი ადამიანური ღირსება, მის გამო ვანიჭებ მას სათნო მნიშვნელობას და მის ცხოვრებას და მოქმედებასაც ვნუხსავთ სხვა ქართველ ქალთა წინაშე სამაგალითოდ და გასაკვეთად, ასეთ პირთა სიცოცხლეს, ცხოვრებას და მოქმედებას რაღა ფიქრი უნდა, რომ თვით მათს საოჯახო საქმეთა პირობებზედაც ერთობ კარგი გავლენა ექნება და იგინი ყოველთვის მკაცრის მფარველობით შემოფარგლავენ თვის საოჯახო საქმეთა ინტერესებს.

დავით სარაჯიშვილის ფართო საქმიანობა არის ფართოს მორაულობის და მოწყობის, ამისთვის საჭიროა როგორც კარში კარგი, პატიოსანი ადამიანი, გამგე, მკოდნე და გულშემატკივარი, ისევე ოჯახში, თუ ეს ასე არაა, მაშინ თქვენი მტერი რაც იმ პირთ მოუვათ, ვისაც ეს არ ექმნება, ჩვენ კარგად ვიცით და თვით გვარებითაც კი ჩამოვსთვლით ისეთ პირთა, რომელთაც თავიანთის ულაზითობით და ცხოვრების არცოდნით თვისი ქრმის მონაგები ჩუმათ უფლანგავთ და მით თვისი ოჯახიც დაუღუპავთ, რომელ დაღუპვასაც ოდესმე მაინც გამოუყვია თავი საქვეყნოდ. ამიტომ აქ ცხადათ ითქმის, რომ ეკატერინე ივანეს ასული დავით სარაჯიშვილის მეუღლე ნამდვილი ამხანაგი, ნამდვილი ცალი უნდა იყოს, რომელსაც თავის ადამიანური ვალდებულება დავითის სახლში სამაგალითოდ უსრულებია და მით უტყუვრად დაუმტკიცებია ქრმისთვის, რომ ქართველ დედათ შორის სადაც ერთი და ორი უვარგისნი მოიპოვებიანო იქ მათ შორის, რიგიანები და პატიოსნებიც სჩანან.

ამიტომ ეს ადამიანი ჩვენგან მადლობის ღირსია და სამაგალითო, რომ იგი თავის მამამთილის და დედამთილის შემდეგ, თვის ოჯახში სიფრთხილით, სამაგალითოდ უვლის და ასეთ შრომას გარდა თავის შეძლების დაგვარად ჩვენს საზოგადო საქმეებსაც ემსახურება, დავით ზაქარიასძესთან ერთად ასრულებს სახელოვან ვალს წინაშე სამშობლო ქვეყნის, და-

ძინებულ ქართველობის და მით სახელოვნებს დავით ზაქარიას ძესთან ერთად მისი სახელიც.

ეკატერინე ივანეს ასული ყოველ თავის გამპკრიახობას და ენერგიასთან, არის ქართული მწიგნობრობის მოყვარე და როგორც განათლებული პირი გახლავსთ დიდი პატივის მცემელი მწიგნობრობისა, შესანიშნავის ქართველის ნაწერების და მწერლების, ეს ადამიანი ქმართან ერთად სწევს საერთო უღელს და რასაც დავით ზაქარიას ძე ემსახურება, ადიდებს და პატივს სცემს იმასვე ეს მანდილოსანიც ფაქიზათ და სუფთად ასრულებს. მართალია ამათ თავიანთი შვილები არა ჰყავსთ, უძეონი არიან, მაგრამ კეთილ გონიერნი ამაზედ სულაც არ ფიქრობენ, ვინც კარგია და ფარსაგი იგინი ყველა მათი შვილები არიან, ვინც არა და ის რა საქიროა, უხეირო გინდ ჩვენი ყოფილა და გინდ სხვის, ეს ორივე ერთია, ეს პირნიც. რასაკვირველია როგორც განათლებულნი სწორედ ისეც ეპყრობიან ამ საგანს და მით ასრულებენ ჩვენს წინაშე დიდს კაცობრივ ვალს.

ყოველი კაცი წვევრია საზოგადოებისა, იგი თავიანთ შეძლების და გვარად საზოგადოებასაც უნდა ემსახურებოდნენ მით რითაც შეძლება ექმნებათ და ან მოეთხოვებათ, რომ და ვით ზაქარიას ძე და ეკატერინე ივანეს ასულიც სწორედ ასე იქცევიან, იგინი ჩვენის ქვეყნის ინტერესებს ემსახურებიან დაუღლელად და უშურველად, ამიტომ უფრო გვმართებს მათი საქმის უკვდავ მაგალითების მიყოლა და სახეში მიღება, ვინაიღგან მათ არც უძეობა აფიქრებს და არცა რა სხვა კიდევ ასეთნი. ნეტა იყოს რამე, თორემ მათ კარგად იციან მის ალაგი თუ სად ვის რა მოახმარონ და რა საქმეები აკეთონ. ვიტყვით აქ იმასაც, რომ ჩვენდა სამწუხაროდ, ჩვენს დროში, ასეთ პატიოსან ქველ მომქმედ უძეო პირთ რიცხვიც თვით შეძლებულ პირთა შორის ერთობ მცირეა, ვიცით კარგად რომ ბევრს ალაგას ამის გამო ცოლქმართ საქმეც დარღვეულა, მათში მომხდარა დიდი აურ-ზაური და განხეთქილება. ამას გარდა ვიცი ისიც, ილია ჭავჭავაძის სიტყვით, რომ ერ-

თმა სახელოვანმა ჰლიდარმა თავადისშვილმა, თფილისის სა-
ადგილ-მამულა ბანკის დაარსებას უმტყუნა თურმე მიტომ,
რომ „მე ღმერთმა შვილი არ მომცა“.

რაც კი ამ საქმეთა გამო ღაღა ღარაბა და განხეთქილება
მომხდარა, ყველას ვერ მოვსთვლით- მხოლოდ ვიტყვით იმას
კი, რომ უძეობის აურ ზაური, განხეთქილება და უბედურე-
ბანი ძუნწ კაცთა ხელობა უნდა იყოს და მასთან გაუნათლე-
ბელთაც, რომ რაკი ჩემი არა მყავსო, ამიჯომაც გაავკაცებუ-
ლან და ის უთქვამსთ, რომ „განდ ქვა ქვაზუღად ნუ იქნებაო“
ეს არის უსარგებლო კაცთა ხელობა, ასეთ უსარგებლო კაცთა
რიცხვი კი მოიპოვება როგორც შეძლებულთაში, ისე შეუძ-
ლოებში, როგორც ნასწავლებში, ისევე უსწავლებლებში, ერ-
თის სიტყვით კაცთა ცხოვრების ყველა წრეში, ამიტომ ასეთ
პირთა წინაშეც ღავით ზაქარიას ძე სარაჯიშვილსა და მათს
მეუღლე ეკატერინე ფანეს ასულს ვასახელებთ სამაგალითოდ და
მისაბაძვად, ვისაც თვალთ ხედვა აქვს და სმენა—ისმინონ ესე
სასმინარი, მიაქციონ ამ პირთა ჯეროვანი ყურადღება, იწავ-
ლონ მათგან მაგალითები, მით დაიმშვიდონ გული და ამ და-
მშვიდებულის ვუღიით იმეღია იგინი სულითაც ამალღებთან
და გახდებთან ისეთივე მშვიდ მოქალაქენი, როგორიც ბრძან-
დებთან ზემოხსენებულ ღავით ზაქარიას ძე სარაჯიშვილი და
მათი მეუღლე ეკატერინე ივანეს ასული.

ღავით ზაქარიას ძე სარაჯიშვილი ეხლა 58 მიღწეული
პირია, ამაღღარი როგორც თავის საკუთარის საქმეებისა-
გან, ისევე საზოგადოს სამსახურის და მზრუნველობისაგანაც.
იგი ღღესაც ისეთივე შეხედულების არის როგორც წინეთ
იყო, იგი ღღესაც იმავე სიცოცხლით არის სავსე როგორც
ის წინედ იყო. მისი კარგი ღაპარაკი, ღარიგება, შორს მქვრე-
ტელობა და სიმარღე არის ისეთივე როგორც წინედ გვინა-
ხავსთ, ესეც ერთი ბედნიერება არის კაცის ბუნებისა და ღღე-
გრძელობის, მაგრამ უფრო კი ამის მიზეზები უნდა იყოს ის,
თუ თავს ახალგაზღობიღამ ვინ როგორ ღაიქვრს, ვინ როგორ
წესებს ღაიღებს ცხოვრების ასპარესზედ შესასრულებლად.

არიან ისეთ პირნიც და არც შეძლებულნი, რომელნიც ერთ თავად საქმეს ძილსა, ქამას, სმასა და თამაშობაში ატარებენ, ამათთვის არც საქმე არის, არც ვარჯიშობა, არც ბევრი სხვა რამ ამ გვარები. ასეთის თვისებისაგან დავით ზაქარიას ძე ვგონებთ შორს უნდა მდგარიყო, ვინაიღგან იგი ჩვენ ხშირად გვინახავს დილით აღრე ამდგარი და თავის სახლიდამ ვერაზედ, თავის ქარხანაში ფეხით მიმავალი. ეს ჩვენ ზემოთაც ვახსენეთ და აქაც განვიმეორედ დავით სარაჯიშვილის გონიერულად ცხოვრების და მოქმედების შესახებ

მეორე: დავითის სიფხიზლეს, ბევრს ფიქრებს, მღვიძარეობას და შრომას მოითხოვს თვით მისი დიდი საქმიანობაც, ყოველ ქარხნის და ასეთ საქმეთ წარმოებას დიდი გაძლოლა უნდა, დიდი ენერგიული კაცის შრომა და აბა ყველა ეს სად მისცემს მას ნებას, რომ იგი ცხოვრების ასპარესზედ დაძინებულ იყოს და თავის საუკეთესო დროსაც ძილსა, სმასა, ქამასა და თამაშობაში ატარებდეს. გინდა მისმა ხასიათმაც რომ ამ სივერაგეთა ნება აჩუქოს, მაინც რაც დავითს ყმაწვილ კაცობის დროს მამისაგან ბუნებითად შესჩვევია, იგი ამ ჩვეულებით დაშთება თვის უკანასკნელ დღემდის. ჩვენ აქ დავით ზაქარიას ძის ცხოვრებიდამ ვერ მოვსთვალეთ ვერც მეთასედი იმ ცნობების და საზოგადო საქმეების რაცკი მის ცხოვრებაში მომხდარა და მოხდება კიდევაც.

კეთილ გონიერ მკითხველი დააფიქრდეს აქ მოთვლილ ცნობებს, ასწონოს მათი არსების ვითარება, წარმოიდგინოს მათი მართვა-გამგეობის ტვირთი, შრომა, ცოდნა და მრავალნაირი საქირება და ის მაშინ ცხადათ დარწმუნდება დავით ზაქარიას ძის განუსაზღვრელს შრომის მოყვარეობაზედ, განათლებაზედ, ენერგიას და შორს მკვრეტელობაზედ, რითაც ეს მარად სახსოვარი კაციც მართავს თავის საქმეებს ერთგულად და ჩინებულად. ჩვენ ქართველებმაც ასეთ პირის ცხოვრებით უნდა ვისარგებლოდ, მივაქციოთ მის ენერგიას და ცოდნას ჯეროვანი ყურადღება, შევისწავლოდ ყველა ის თვისებანი, რითაც დავით სარაჯიშვილია აღვისილი და დაჯილდოებული,

მისვლით მისებურს მხნეობას და ტაქტიკას და იმედი არის, რომ ჩვენც შეგვეძლება მისებურად მხნეობა და ჩვენს საქმეებში მართვა-გამგეობა.

თორემ უამისოდ დავიღუპებით და გავქრებით ჩვენის სამშობლო ქვეყნის ასპარესზედ ისევე, როგორც გაქრნენ ჩვენთ შორის მრავლთ ისეთი ქართველნი, რომელთაც ცხოვრებაში დევიზათ მხოლოდ ჰამა, სმა და ქეიფები აქენდათ საქმეთ განხდარი. სწორედ სირცხვილიც კი უნდა იყოს, რომ ჩვენთ თვალთ წინ, ჩვენს გვერდით, ჩვენს საკუთარს სამშობლო ქვეყნის ასპარესზედ თითო ოროლა ასეთ კაცები გვყვანდნენ და ჩვენ კიდევ ვერ ვისარგებლოდ მათგან, ვერა ვისწავლოთ რა და თან ყოველთვის იმას ვიძახდეთ, რომ ქართველებს არაფერი გვაქვს და არც გვექმნებაო. ვგონებთ აქ მხნეობა არის საჭირო, განათლება და საქმის სიყვარული, თორემ დავით ზაქარიას ძისთანა კაცები ჩვენში მრავლად ჯაჩნდებიან, მაშ ჩვენც უნდა შევეუდგეთ იმის სამსახურს და ცოდნის შეძენას, რასაც ჩვენის ტომის სასარგებლოდ თვით დავით საჩაჯიშვილი ასრულებს და ჩვენც მცნებათ გვაძლევს. ისწავლეთ, იმხნევეთ და იშრომეთო.

დავით ზაქარიას ძე საჩაჯიშვილი ერთი კაცია, ერთიც მეუღლე ჰყავს. სხვა არაფერ. მათ რამდენი ხანიც უნდა იცოცხლონ, მათთვის საცხოვრებელიც კარგად ეყოფათ, რომ მით უზრუნველად იცხოვრონ. ამისთვის მათ მარტოდ მოსვენება უნდათ, დაჯდნენ და იცხოვრონ თავიანთის მოავენებით და მშვიდობიანად. მაგრამ არა, აი მაგალითი: კაცი დაჯილდოებული ყველაფრის შეძლებით, მასთან განათლებული და მომზადებული, შრომობს, იტანს ათასნაირს მუშათ აურ-ზაურს, თავის შეწუხებას, სცდის ბევრს უსიამოვნებას, ბევრს აუტანელს გარემოებითა პირობებს და ყველა ამას რათ სჩადის იგი, ვისთვის და რისთვის, რა აწუხებს მას, არაფერი, მხოლოდ უნდა ვსთქვათ ერთად ერთი ის, რომ იგი ეკუთვნის თავის სამშობლო ქვეყანას ქართველ ერს, მის ისტორიის წარსულს, აწმყოს და მომავალს. მას ასე თუ ისე კარგად აქვს

შეგნებული ქართველი ერის დღევანდელი დაცემული და სა-
ტრეოლი მდგომარეობა, მათი ცხოვრების ავ-კარგიანობა, ათას
წაირი იარები და მიტომაც იგი თავის ენერჯიას, ძალ-ღონეს
და სიცოცხლის საუკეთესო წუთებსაც ალევს თვის თანამემ-
ულეთ სხვა და სხვა სააქმეებს, იგი მით ასრულებს თავის კა-
კურს ვალს თვის თანამემულეთ წინაშე.

თანამემულეთ გარდა მის შრომას სხვა ტომთა წინა-
შეც იგივე მნიშვნელობა აქვს, რადგანაც ჩვენ კავკასიელი
გაუნათლებელი ხალხი ვართ, ქართველები. სომხები, რუსები
და თათრებიც, მის ქარხნებში კი ყველ მშრომელი ამ ხალხ-
თაგან არიან. ვიტყვით იმასაც, რომ გაივლის დრო, ეამი, მო-
ვისპობით ყველანი, მაგრამ რაც შეეხება ხალხის ცხოვრების
სახელოსნო, სატეხნიკო, სამრეწველო და სავაქრო საქმედ ის-
ტორიას და მის აღწერას, ეს კი აუცილებლად მოხდება,
ხალხს ეყოლება ყოველთვის თავის ცხოვრების აღმწერი და
გამომხატველი, ესენი მოსძებნიან ყველაფერს ასეთ სამრეწვე-
ლო საქმეებს, მის არსებობას, მართვა-გამგეობასაც და დავით
ზაქარიას ძის სარაჯიშვილისთანა კაცებსაც შესაძერს აღწერას
მიუძღვნიან, კანონიერის ღვაწლდებით და ამავით მოიხსენე-
ბენ, მოიხსენებენ მით უფრო. რადგანაც ასეთ გათახსირების
დროს, ასეთ ცუდს ხანში, მან დიდი შნო და ენერჯია გამო-
იჩინა მუშების წინაშე, სახელონად იმოქმედა. თვისის მოქმე-
დების შესახებ სახელოვანი ბიოგრაფიული ცნობები დასტოვა
ზომავალის სამრეწველო ისტორიის აღწერისათვის.

სამრეწველო აღწერაში იგი ფართო ადგილს დაიკავებს
და ნამეტურ მის აღებ მიცემის საქმეები, ქარხნის არსებობის და
მოქმედების ცნობები, ერთსაც და მეორესაც აქვს საინტერესო
ისტორია, როგორც ჩვენთვის, ისევე მთელის რუსეთის სავაქ-
რო და სამრეწველო საქმეებისათვისაც. მაინც ჯერ დღესაც,
დავით სარაჯიშვილის სავაქრო და საქარხნო ცნობები ხან ღის-
ხან იბეჭდება ხალხმე ეკონომიურს კრებულში, ისევე სხვა და
სხვა ჟურნალებშიაც, სადაც დავით სარაჯიშვილის ქარხნების
და სავაქროების მოქმედების და აღებ-მიცემის ცნობები

ქება დიდებით მოჰყავსთ ხოლმე. ვიტყვი, რომ ჯერეთ დღეს, აღმწერნი მისი განცეითრებით ზოიხსენებენ დავით ზაქარიას ძის სარაჯიშვილის ცნობების, თან სასახელოთაც მიაჩნიად იგი, მისი საქმენი და საქმის წარმოებანი. სანაქებოდ მიაჩნიად მით უფრო, რადგანც თავის საქმეს სათავეში უდგა კარგად განათლებული კაცი, თავის საგანში ღრმად მომზადებული და მისთანავე კარგად მკოდნე მთელის ევროპის ერთ ასეთ სავაქრო და საქარხნო საქმეთ ავ-კარგიანობის.

საქმე საქმეა და ენერგია კიდევ სხვა არის, შერე ის განათლებული ენერგია, რაც კი ამ კაცს ფლობს და აქვს შენაძენი თავის საქმის და საგნისთვის. საქმე ეს არის ჩვენში, ეს ვახლავსთ სანატრი, რომ ასეთ კაცთა ნიჭიერება, მომზადება და ცოდნა საყურადღებოდ გახდეს მრავალთათვის, ნამეტუქართველთ დაცემულ გვარის წევრთ შვილთ შორის, ვინაიდან ხშირად თუ არა ხანდისხან მაინც გაჩნდენ თითო ორი-ლა ასეთ ქართველ მრეწველნი და აღებ-მიცემის მიმდევარნი, როგორც არის დავით ზაქარიას ძე სარაჯიშვილი. ეს იქმნება დიდი ბედნიერება ჩვენის ტომისთვის. სხვა ტომის ერთი იქმნება ასეთის კაცებით მდიდრები იყვნენ, ჩვენდა საუბედუროდ ჯერ ჯერობით ჩვენ კი ღაჭაკნი ვახლავართ. ჩვენგან მოთვლილ საქმეთ და საგანთ ცოდნაში დავით მთელს საქართველოში ერთად ერთი კაცია, როგორც სჩანს, ამ პირს რა საქმისთვისაც ხელი მოუკიდნია და გაჰყოლია, ყველაფერი მუყაითად უსრულებია, ყოველივე კარგად უწარმოებია, გზაში სევრი რამ დაბრკოლებანი და ბორცენი მძლავრად და მაგრად დაუძლევია, უკანასკნელ თავის წადილს და ნატვრასაც დაახლოვებით, მიუღწევია თავის საქირო საძებნელისთვის. ესეთი დაუსტრომელი ნიჭით და შრომის მოყვარეობა საქმეზე და განსაცეითრებელი, ენა მოკლეთ იტყვის და საქმეს კი ვრცელი ასპარეზი აქვს, ამ კაცის ცხოვრება წარმოადგენს გზამუდმებულს მეცოდინებობას, შრომას, საქმის დაწინაურებას, მის განვითარების და სხვაც ასეთნი, რაც არამც თუ მარტოდ.

ჩვენში გახლავსთ სამთლით საძებნი, არამედ სხვა ტომთ შორისაც ხშირია.

ასე საქმის მოყვარეობა და ერთგულად მიმდევრობა, როგორც სთქვეს დავით სარაჯიშვილის მცნობთ და მკოდნე კაცთ, დაჯილდოვებულია თურმე განუსაზღვრელის ჭკუიერის შრომით და მეცადინეობითო. ყოველი ნაბიჯი დავითისა არის გასაკეთი. ქართველ კაცს რომ ნახავს, იმას მაშინათვე თავისებურის კილოთი დაუწყებს ლაპარაკსო, რა თვისებებს და შრომის მოყვარე თვით გახლავსთ, ლაპარაკშიაც ყოველთვის იგივე არისო. ყოველი მისი სიტყვა ნათლად ხატვენ მის მისწრაფებას. საქმეზედ ღრმა შეხედულებას, ყველაფერში სითამამეს და დიდს ენერჯიასაო. ეს რომ ასე არ იყოს, უამისოდ, დავით ჩვენს ღროში ვერას გახდებოდა რასო. ცხოვრებით არამც თუ დაწინაურდებოდა, არამედ დაკნინდებოდა და დაწვრილმანდებოდა. მაგრამ არაო, სთქვეს მის მცნობთ, დავითი დიდი ენერჯიის კაცია და მიტომაც მოაწყუა ასე თავის საქმენიო.

ეს კაცი საყურადღებოა ჩვენგან მით უფრო, რადგანაც მისი ქონებრივი ძალა შეძენილი არის დიდის შრომით და ცდით: არიან ისეთ შეძლებულ პირნი, რომელთაც თავიანთ შეძლების შეკრება-შეძენაზედ დიდი რამ შრომა არ მოსდომნიად. მაგალითებრ ავიღოთ თუნდ მენავთე მდიდრების საქმე, მათში არიან ისეთი მდიდრები, რომელთაც წერა-კითხვაც არ იციან. მათთვის მხოლოდ გარემოებას გაუჩენია ნავთის წყარო, მის გვერდით დამსხდბრან იგინი და ამ მღვთისაგან ბომებულ წყაროსთვის დაუდვიათ ფასი, უღიათ კაი ფულები და მით გამდიდრებულან. იქ მათთვის არც ჭკუა ყოფილა საქირო არც განათლება, უამისოდ მათ მილიონებიც კი შეუძენიათ. დაწით სარაჯიშვილის სამოქმედო ასპარეზი კი ასეთის გარემოების და პირობების არ გახლავსთ. იგი ითხოვს მკოდნე-განათლებულ პირს, მის ჭკვიანურს აღებ-დაღებას, მოქმედებას და სხვანი.—სთქვეს ამავე პირებმა, რომ საყურადღებოა დავით სარაჯიშვილი იმითაც, რომ იგი არ არის ისე-

თი ძუნწი და ხარბი, რომ მას თავის ენერგიული ცოდნა მართოდ მას აქენდესო: არაო, იგი მოახალისე არის, რომ თავის სამაგალითო მხარეები სხვებსაც გაუხადოს მისაბამ საგნათ, ამიტომაც მას ყოველთვის მზათა აქვს დასარიგებელი სიტყვა-პასუხიო. თავის სამაგალითო თვისებათა გადატანა ისე არც ერთს ტომისთვის არ ენატრება და ემეტება, როგორც ქართველთათვის.— ეს რასაკვირველია ასეც უნდა იყოს, ეს ბუნებრივადაც გახლავსთ. დავით სარაჯიშვილი რომ მაღლის მამულისშვილურის მიღრეკილებით არის სავსე და სხვა და სხვა ძუნწებს და ხარბებს არა ჰგავს, ესა სჩანს შემდეგის მაგალითებიდამაცაო. ვისაც კი შეხვდება ქართველს, ყველას თავის უკმაყოფილებას უცხადებს და თან დიდს ნატვრას ჩვენის ტომის ძეთა გონებითი ამაღლებაზედ იტყვის ხოლმე.

«ქართველები ვართ, ქართველები, არ ვარგივართ არაფერში, ეკვლავურში ასე ვართ, უშნაობი და მოუხერხებელ ზარმაცნიო».

ამისთანა სიტყვების თქმა და საყვედურის მიცემა დავითმა ხშირად იცის, ხანდისხან მეტად მკვახეც და უფრო მკაცრადაც, რაც უცხო კაცს დიდათ გააკვირვებს და ზოგს ქართველთ შეიძლება ეწყნიოს კიდევც, მაგრამ თქვენ არ მომიკვდეთ, რომ დავითს ესეთი სიტყვები ქართველთ შტრობით და ორჯულობით კი არ მოსდიოდეს, არამედ სიყვარულით და იმის სურვილით, რომ ქართველ კაცში მეტი მისწრაფება იქმნეს გაღვიძებული, მეტი ლტოლვა და ცდა ყოველნაირად დაწინაურებისთვისაო.

ეს ქვეყანა სწორედ ბედის ჩარხია ზოგის ერისთვის და ზოგისთვის კი უბედურება, უკუღმართობა. ჩვენ, ქართველებს, ბედი ალაფერში გვაქვს. აი ამის მაგალითიც: 100 წლის განმავლობაში მომხდარ ჩვენის დაძინების წყალობით სადღეისოდ, თფილისის პირველ ხარისხოვან ქუჩებზედ გაქრა ჩვენი სახლ-კართ მეპატრონეობის სახელი, თფილისის პირველ ხარისხოვან ქუჩებზედ, ქართველთ სახლ-კართ მეპატრონეთ ხსენება სამთლით საქმებარია, ყოველივე გავეყიდეთ, შევქამეთ და შევეფლანგეთ. ზოგმა ქართველმა სთქვა: შვილი არა მყავს,

რათ მინდა მან-ულოო და გაყიდა მიტომ, ზოგმა ძმის ჯავრით, ზოგმა სახლი კაცის და ასე და ამ გვარის უკუღმართობით ავიგავენით, ავიწმინდეთ პირველ ხარისხოვ ქუჩებიდამ.

უცხო მოგზაური, ჩვენი არ მცნობი, მნახველთ თფილისის ქალაქის ქუჩების და უცხოთ სახლების, სულ ვერ წარ-ზოიდგენს, რომ ეს ქალაქი 100 წლის იყო ქართველების, ჰყვანდათ მათ მეფე, სამეფო და თუმც ლარიბაო, მაგრამ მაინც სამეფოს წელიწადში ნახევარ მილიონი შესავეალი აქენდა. დღეს კი ამის ჩრდილიც აღარ არის. აი ასეთ დროს. ჩვენს თვალეზ გასახილებლად დავით ზაქარიას ძე სარაჯიშვილს თფილისის პირველს ქუჩაზედ, მთავარ მართებლის უახლოეს აქვს ორი კარგი შენობა, რომელიც ამშვენებს ამ ქუჩას და ამბნე-ვებს ჩვენს დაწყლულეზულს გულსაც. ამ შენობათა გარდა აქვს სხვა შენობებიც და ყველა მათზედ ქალგქის გამგეობაში ოხდის პირველ ხარისხოვან გარდასახადს, რაც ჩვენთვის სასა-ხელო უნდა იყოს ასეთ გათახსირების დროს.

ამ გარეშობის მნიშვნელობის და ახსნის დასკვნა დაძი-ნებულის ქართველებითვის მიმინდვია. ამითაც მართალია ის სიტყვები რომ დავით სარაჯიშვილს ქართველთ კიცხვაშიაც კი მკაცრად ენატრებათ ამ ერის დაწინაურება თავის მიწა მამულზეო. ასედ სულიერად ამალღებულ მამულიშვილთ და ზოლვაწეთ ამაგი სხვა ტომთ წინაშე სასწავლებელია, ამ გარე-შობას სხვები მიბაძვით უყურებენ, ჩვენ კი გეძინავს, სხვები ვსეთ კაცთა ცდას საქვეყნოდ სთვლიან და აღიარებენ, ჩვენ კი აინუშიაც არ მოგვდის, სხვები ასეთ პირს სამაგიეროს აგე-ზენ რამე საკეთილო საქმის დაარსების და ჩვენ კი ფიქრადაც არ მოგვდის. დიახ, ვიტყვით თამამად რომ დავით ზაქარიას ძე ჩვენს დროში, ჩვენის ტომის განვითარების, მამულის შვი-ლობის, ხელოსნობის და ვაქრობის მხრით ვალ გადახდილი სდგას, პირ ნათელი, თვით სიკვდილის შემდეგაც კი ჩვენის ცხოვრების მფარველობის და შრომის გამო უცხადი—უკვ-დავი—რაც დასანატრი უნდა იყოს ყველასთვის, ყველგან და ყოველს დროს. დიახ, ჩვენს ქართველთ დაცემულს დროში

და ცხოვრებაში უკვდავი და უტყუარი მაგალითია დავით ზაქარიას ძე სარაჯიშვილი თავის მოქმედებიდ და ცლით.

ეს გარემოება და ეს კაცი იგრძენით თანამემამულენო და თანა მექვეყნენო, გამხნევდით, ისწავლეთ, იშრომეთ და იღაღითეთ თქვენც მისებრ.

ჩვენ ბევრი მაგალითები მოვიყვანედ და ვსთქვით, რომ დავით ზ. სარაჯიშვილს თავის საქმეების მართვა-გამგეობის დროს, უმთავრესად არ ავიწყდება საქართველო, ქართველი ერი, მათი დაქვეითება ყველა ასპარესზედ, აქ დაქვეითებულია მუშაც, ხელოსანი, ვაჭარი, მექარხნე და სხვანი. ყველას ჰფლობს უძღურება, სიღატაკე, უმეტრება და სხვანი. ასეთ უძღურებაში ყველაზედ მეტად ქართველი ერია გახვეული, ამიტომ მათ უნდათ პატრონობა, წახალისება და სხვანი. დავით სარაჯიშვილი ამის ღრმად მცოდნეა, მან კარგად იცის ქართველი ერის ცხოვრების უვიცობის საიდუმლოება და მიტონაც განაგრძობს თვის მოქმედებას თავის შეწუხებით, ეს რომ ასეა ამაზედ ვილაპარაკებთ აქედამ.

ღეღა-მიწაზედ, ხალხთა შორის, ცხოვრების ასპარესზედ ყველაფერს აქვს დასასრული. ბოლო ეღება როგორც მძლავრს, ისევე მის მონა, უკანასკნელს, დასასრული ორივესი ერთნაირია. ბოლო ეღება თვით მძლავრს სახელმწიფო კაცებს, ხელმწიფეებს და სხვა ასეთ პირთაც, ვისის შიშითაც გუშინ, ანუ გუშინ წინ მრავალნი ძრწოდენ შიშით და ცახცახებდნენ. ისპობიან თვით ისეთ გვამნი, ისეთ სახელმწიფო პირნი, ვისის ბრძანებითაც სცხოვრობდნენ მრავალნი, ვის ძალას და მახვილსაც ემონებოდნენ და ხშირად მსხვერპლადაც ეწირებოდნენ. ათასობით და ორი ათასობით. ასევე ბოლო ეღებათ თვით ჩვენს უმაღლეს სულის მამებს, ცხონების გამღებთ რომის პაპებს, პატრიარქებს და სხვათაც მრავალთ ასეთებს.

დაუსრულებელი და მოუსპობელი არაფერია, ყველაფერს აქვს თვისი დრო, ჟამი. ყოველივე ამაოდ ხდება, ფუჭა და სხვანი. ხშირად მძლავრთ პირთა მოგონება და ხსოვნა კაცს

ზიზლს გვრის და აგმობინებს მას, აყვედრებინებს საშვილიშვილოდ, მძლავრია ბრძანებელთ მოგონება თვით შესმენილ მისტორიებსაც კი ემძიმებათ, თვით იგინიც კი ჰგმობენ მათ, და მათის მოგონებით კაცობრიობას ზიზლს გვრიან და შეჩვენებით მოიგონებენ ასეთ პირთ სახელებს და მათს ხსენების ხსოვნას. ამის მაგალითებს თვით ჩვენა ვხედავთ, თვით ჩვენა ვკითხულობთ ისტორიულს წიგნებში და წაკითხვის დროს დროის შესაფერად ვღელღებთ კიდევ მათზედ.

გვონებთ ამაზედ ლაპარაკი აღარ არის საჭირო, რადგანაც დღეს, კაცობრიობის ასპარესზედ, მრავალთ დაახწიეს თავი, მრავალთ იხსნეს სახელოვნება მომავლის შეჩვენების წყევლა-კრულვის ხვედრისაგან. დაახწიე თავი მიტომ, რადგანაც მათ სცნეს ამოება ამ ქვეყნის, ფუქი მნიშვნელობა და მის არარაობა, ამიტომაც მათ აუქციეს გზა ასეთ კვალს და გაჰყვნენ ისეთ მიმართვას და აზროვნებას რაც კაცობრიობას ცხოვრებით აფაქიზებს, აცხოვლებს და ასულდგმულებს ცხოველის მყოფელის მოქმედებით მომავლის ცხოვრებისათვის.

ვიტყვი, რომ განუსაზღვრელის ძლიერების, ბრძანების, ძრწოლის და შიშზედ ბევრად მძლავრი და ღირსეული გახლავსთ ის გარემოება და პირობები, რაცკი ხალხის ცხოვრებისათვის სასარგებლო საქმეს შეადგენს, რასაც კი შეიძლება, რომ ჩვენ კეთილ და კარგი ვუწოდოთ, რასაც ხალხის ცხოვრებაში სამკაულებითი მნიშვნელობა აქვს, რაც ხალხის ცხოვრების მიმდინარეობას თავის მაგალითებით და საქმიანობით ამღიდრებს, რაც ხალხის ვაებას მალამოსავედ ევლინება, რასაც ხალხის ცხოვრებაში თავის წილად რამე უკვდავი და სასარგებლო ცნებანი შეაქვს, რაც ხალხს მომავლის ცხოვრების და მოქალაქობისათვის დიდათ ამძლავრებს, ხალხს ასწავლის და ამზადებს შრომის გაფართოების ოსტატობას, მეურნეობას, ვაჭრობას, მრეწველობას, სოფდაგრობას და მრავალიც სხვანი, რომელთაც დიდი მნიშვნელობა აქვსთ მინიჭებული თვით ცხოვრების მკოდნე მსწავლეულთაგან.

მადლობა ღმერთს, რომ ჩვენს გათახსირებულს დროში,

ოდესაც კაცთა შორის, სეფობის მეტი სხვა არაფერი განის-
მის, ერთმანერთის გლეჯის, წატაცვის, წაგლეჯის, ანიაგების,
ერთმანერთის დაბრიყვების და ყოველივე მის, რაც კი ადა-
მიანის ღირსებას ეშესაბამება, კაცის სახელს და ღირსებას
მძლავრად არცხვენს და ამდაბლებს, აი სწორედ ამ უაღამი-
ანობის, ამ სეფობის და გაუმაძღრობის დროს, ჩვენთ შორის
არიან თითო ოროლა ისეთ მხნე ადამიანებიც, რომელთა სი-
ცოცხლე და მოქმედება კიდევ გვაძლევს იმედს, რომ კაცობ-
რიობაში თუმც უკულმართობას ფართო ადგილი უკავია და
მისებური პატივის მცემლებიც ჰყავს, მიტომ ჩვენდა სასია-
მოვნოდ, ასეთ უგვიან და უსარგებლო კაცთა შორის, მოი-
პოვებიან თითო ოროლა ისეთნიც, რომელნიც ჩვენს გულსა
და სულს აიმედებენ და ახარებენ მით, რომ ჩვენთ შორის,
თუმც არა მრავლად, მაგრამ მცირედ მაინც არიან ისეთ პირ-
ნი, ვისის ცხოვრების მაგალითები უკვდავნი არიან, სამაგა-
ლითონი, მისაბაძავნი და მომავლის მენისტორიეთათვისაც სა-
ყურადღებო და სახელოვნება ახსანუხსავ-ალსაწერად.

ვიტყვით აქ თამამად, რომ სხვა და სხვა ღირსებათა გა-
რეშე, ასეთ დარგსა და კაცთა კრებულს ეკუთვნის დავით ზა-
ქარიას ძე სარაჯიშვილი, რომელმაც თავის კაცობრივი ვალი
სამაგალითოდ დაასურათ-დაასაბუთა, კარგად გადიხადა, მან
შეასრულა ის ზნეობრივი ვალი, რომელიც ყოველს ადამიანს
თავის შეძლების და გვარად მხვედრად აწევს კისერზედ, ასეთ
ვალდებულების პასუხის მგებელნი არიან ნამეტურ ისეთნი,
რომელთაც ძალა, ქონებაც შესწევთ. შესწევით მით უფ-
რო, რადგანაც მათ დევიზათ სიკვდილის შემდეგ ის მცნება
უნდა გახდეს საგნად, რომ მათ ამ ქვეყანაში მარტო ქამა-
სმისთვის და შეძენისთვის კი არ იცოცხლეს და მერე სიკვდი-
ლისთვის... არამედ იცოცხლეს საქმისთვის და თვისის ნიჭიე-
რებით სხვებსაც ემსახურეს. ასეთი ვალი დავით ზაქარიასძემ
თავის ქვეყნის ერის წინაშე უკვე გადიხადა. ღმერთმა ქმნას,
რომ ასე პირ ნათლად ყველას შეეძლოს გადახდა, ვისაც რი-

თი შეეძლება, იგი იმით ემსახუროს თავის ქვეყანას, ერს, პატრიოსნებას და შეუძლოთ.

დავით ზაქარიას ძის შრომა და ამაგი ჩვენში იყო, არის და იქნება დიდხანს უკვდავად, ამ შრომის და ამაგის ხსოვნას ერთი თავობა გადასცემს მეორეს, მეორე მესამეს და იგი ყოველთვის დაშთება სამახსოვროთ ქართველთ წინაშე. გარდა ამის მას კარგი მომთხრობი და მომგონებელნიც ეყოლებიან როგორც სიტყვით, ისევე კალმით. კალმით აღმწერს თვალთ წინ ექმნება გადაშლილი მისი მდიდარი ბიოგრაფიის ცნობები, ამას გარდა ეცოდინება კარგად ამისი სულიერი და ხორციელი ვითარება და ის მოქალაქური მიმართვაც, რითაც დავითი თავის ახალგაზრდობიდან დღემდე არის აღვსილი. ასეთ აღსავსეობას, სამშობლო ერის და ქვეყნის სიყვარულს ჩვენ დღეს ბევრში სულ ვერ ვნახავთ. დავით ზაქარიას ძის თანამემამულეთა შრომის მოყვარეობით გამხნეება და წაქეზება სწორედ სამაგალითია არის.

ცოცხალი და შორს მხედველი ადამიანი, ისეთი ადამიანი, რომელსაც სძენა და ხედვა აქვს და არ სძინავს, იგი დავით ზაქარიას ძის სარაჯიშვილისაგან ბევრს რამე საქმის და საგნის მოყვარულობას შეისწავლის და შეიგნებს. აქ მხოლოდ დაკვირება და სიფხიზლეა საქირო, ანუ ცოცხლად მოქმედება და შრომა. ეს რასაკვირველია ასე იქნება იქ, სადაც სიცოცხლით სავსე მაყურებელნი ეყოლებიან დავითს, სადაც ამის სიტყვას და დარიგებას მსმენელნი და გამგონიც გამოუჩნდებიან. მაგალითსაც მოგახსენებთ: დავითის საქმემ და სიტყვამ ერთობ დიდი ზეგავლენა იქონია თვით მასთან მოსამსახურე ქართველებზედ, თვით ესენი მიიზიდა მისმა მხურვალე დარიგებამ, მისმა შრომის მოყვარეობამ და უკანასკნელ თვით ესენი დაადგინნ დავით ზაქარიას ძისაგან ვაკვალოულს გზასა და ნაბიჯს, თვით ამათ მიჰბამეს მას და მოისურვეს დავითისავე მსგავსად მოქმედება, აღებ-მიცემა და ქარხნის დაარსება.

ამათ მალეც გააქვეყნეს თვისი წადილი და ეს წადილი დავით ზაქარიას ძესაც შეატყობინეს. დავითს ამათი ამბავი დი-

ღათ ესიამოვნა, გაუხარდა და ნიშნად თავის სიყვარულის და სიხარულის შემწეობაც აღმოუჩინა, დახმარება მისცა საქარხნოს საქირო იარაღებით და თან კიდევ შეაქო და გაამხნევა, მასთან მისცა კარგი დარიგება, დაამედა თვისის ყურადღების მიპყრობით და საქმის თანაგრძნობით, რაც ახალ საქმის დამწყობთათვის იყო უმაგალითო და გასაკვირველი. ესენი სახტად დაშთდნენ დავითის ასეთ საქციელს და თანაგრძნობაზე, მასთან ისიც დასაბუთდა ცხადათ, რომ დიახ დავით ზაქარიას ძე მართლაც რომ შესმენილი კაცი ყოფილა და ნაწდვილი შვილი თავის ქვეყნის და ერის დიდი გულ შემატკივარი, დიდი მოსიყვარულე და მათი ბედნიერების მონატრე, თორემ უამისოდ ეს რომ ასე არ ყოფილიყოს. აბა ამათ განძრახვას სიმპატიურის თვალით შეხედვა კი არა და სხვა უამისოს ვგონებთ დანთქმაც არ დაეშურებინა და მოსპობა. მათი დანახვაც კი ქიჩათ მიეღო. ასე მომხდარა ბევრს ალაგს და ხდება კიდევაც. შე ბევრს არაფერს ვიტყვი და ამ ცნობებიდამ თვით მკითხველმა წარმოიდგინოს დავით ზაქარიას ძის მიმართულების ღირსება და მამულის შვილობა. ვგონებთ ჩვენს დროში, ძრიელ იშვიათად ვპოვებთ ასეთ პირთ და გინდ შეძლებულთაც, რომ მათ სხვების საქმეს და ისიც საჯიბრო საქმეს კარგის თვალით შეხედონ. ამის მაგალითებს ჩვენ დღეს კარგად ვხედავთ, რომ ერთი მეორეს ნთქავს, მძლავრი სუსტს აქრობს, მძლავრი ძალა სუსტს ძალას ერევა, დიდი ფული პატარის და ყოველთვის არის ასეთი შურით სავსე დამოკიდებულება, ურთი ერთ შორის შთანთქმა და სხვანი. მაგრამ როგორც ვხედავთ, ღმერთმა გვიხსნას, ასეთ უდიერებას ჩვენ დავითში ვერ ვნახავთ, არამედ სულ სხვას, სულ სხვანაირ დამოკიდებულებას ყველასთან, რაც უფრო მას ერთი ათად ამაღლებს.

ლიტონის სიტყვით ლაპარაკს თავს დავანებებთ და დავასახელებთ აქ თვით ცოცხალ მაგალითებს, რის მოწამეც იქმნებიან თვით ამ პირთა საქმიანობის ვითარება და ის ცნობები, რაც კი დავით ზაქარიას ძემ ამათ აღმოუჩინა და რასაც ეს პირნი დღესაც კი ქებით, დიდებით და მადლობით მოიგო-

ნებენ დავით ზაქარიას ძის ამაგს, პატრის, თანაგრძნობას და დახმარებას, რაც ამათ ყოველთვის გულში ექმნებათ მკვიდრად ჩანერგილი. ვისაც ჩვენი მოსაზრების ექვი ექმნება, მაშინ მან ვერაზედ, მონახოს ამ პირთა ახალი ქარხანა, სახელდობრ „ვერა“ და ჰკითხოს ამათ. და ესენი აუწყებენ დავით ზაქარიას ძის სარაჯიშვილის სამაგალითო საქმეებს. ეს ახალ ქარხნის პატრონები გახლავან შემდეგნი: სოლომონ და დავით ლევანის ძე ნანობაშვილები. თვით დავითის ქარხანაშივე ნამყოფნი და გაწურთვნილნი, ნიკოლოზ ანტონის ძე ხახუტაშვილი, მიხეილ ნიკოლოზის ძე მამულაშვილი და ვასილი გიორგის ძე ენუქიძე, კარგა ხანს ნამსახურნი დავითის ქარხანაში, რაც ამ პირებმა გადმომცეს, რაც ამათ სიხარული და სიყვარული გამოსთქვეს დავით ზაქარიას ძის შესახებ, იმას მე აქ ყველას ვერ მოვსთვლი, მოვიყვან მხოლოდ ერთ ცნობას, პირდაპირ იმათგან მოთხრობილს, მათს საკუთრებას, აი ეს სიტყვები:

დავით ზაქარიას ძეს არამც თუ ეწყინა ჩვენი საქმე და ცნობა, არამედ გაეხარდა უსამზღვროდ და ჩვენ დიდი დახმარება მოგვცა. იგი რომ ასე არ მოგვეცეოდა, უამისოდ ჩვენ ვერაფერს გავაკეთებდით, არა ვიქნებოდით რა. აი დღეს ჩვენ თუ ვართ და საქმეს ვაკეთებთ, ეს არის დავით ზაქარიას ძის შნო და ამაგი, რისთვისაც ჩვენ მისი დიდი მადლობელნი ვართ და თან ვასახელებთ მას, როგორც ჩვენის ქვეყნის და ერის გულშემმატივარ პირად და უმაღლეს მამულის შვილად. ასეთი ზნეობრივი ქამაგობა გაგვიწია დავით ზაქარიას ძემ და დღესაც სადაც კი შეგვხვდება, მაშინათვე დიდის თანაგრძნობით გვკითხავს, როგორ არის თქვენი საქმეო, როგორ მიდის და სხვანი, რაც ჩვენ ერთობ გვახარებს, გვამაგრებს და გვახნევენს. ღმერთმა აცოცხლოს იგი დიდხანს—ჩვენ კიდევ მის ამაგს არას დროს არ დავიფიცებთ. ეს ჩვენთვის დიდათ სასიხარულო არის, რომ იგი შორილამ თვალ-ყურს გვადევნებს და სურს ჩვენი წარმატებაო“.

ამ პირთა ბევრი რამ მიაბებს, მაგრამ მე აქ მარტოდ ეს

ერთი ადგილი მოვიყვანე. სხვა შემდეგ დროსა და გარემოებას და აღწერას დაუთმოთ. ვგონებთ ამ ცნობებით ცხადათ სჩანს, რომ დავით ზაქარიას ძე უნდა იყოს კარგად განათლებული კაცი, კარგად მომზადებული მრეწველი, სავაჭრო საქმეთ ვითარების მკოდნე, მცნობი ქართველის ერის მდგომარეობის და იმ პირობითი სავაჭრო მხარეების, რაშიაც დღეს მოთავსებული და გაბმულია ქართველი ერი. მთელი მისი მოქმედების პროგრამა ცხადათ მოწმობს, რომ მას კარგად აქვს შესწავლილი კაცის ბუნებრივი ვალდებულება. ამიტომაც იგოთავის, ანუ ადამიანურს ვალს ფილოსოფიურ მწერალთა მიერ ნალადებ მცნებათ თანახმად ასრულებს, მით ჩვენც გვაძლევს სამაგალითო მიმბაძავობას, რასაც მართლაცა და მის შრომის მოყვარეობას, საქმიანობას, აღებ-მიცემას და საქარხნო საქმეს მიმბაძავნიც გამოუჩნდნენ და რომელ მიმბაძავთა სამადლობლო ცნობა ჩვენ აქვე მოვიყვანედ.

აი კიდევ მეორე მხარე დავითის ცხოვრების და მამულის შეილობის, რომელსაც შემდეგ პირის ანუსხვაც დაასაბუთებს. ვიტყვი, რომ ბევრს მტერსა და მოკამათეთ გარდა დავითს ჰყავს ბევრი გულშემატკივარნი, მისი ღირსების ქეშმარიტებით დამფასებელნი, ასეთ გულშემატკივართ ერთ პირს ჩვენ აქედამვე აენუხსავთ.

აქუქსანდრე ჰერტეს ძე სარაჯიშვილი. ქართულად ნათქვამია: — „ერთი კაცი პურის ქამაშიაც კოდვა არისო“. ეს ქეშმარიტია, ვიტყვი თამამად, რომ დავით ზაქარიას ძე სარაჯიშვილი მარტოდ თავის საქმეებს ვერას დროს ვერ გაუძღვებოდა ისე კარგად და რიგიანად, რომ მას გვერდით ვინმე გულ-შემატკივარი პირი არა ჰყოლოდეს, მისი ავ-კარგიანობის მოქირანხულე, მკოდნე დაახლოვებით დავით სარაჯიშვილის ვითარების და სხვანი. შეიძლება ისიც სთქვას ვინმემ, რომ რატომ არ შეიძლება, რომ ერთი კაცი თავის საქმეს უძღვებოდესო. ესეც შეიძლება, მაგრამ ამასაც საქმე გააჩნია, ადგილი, საქმის ვითარება, ზომიერება და სხვანი.

ძველთაგან თქმულა ქართველებში: — „კაცი — კაცით არის

და ქვეყანა—ქვეყნითაო“. ესეც ბრძნული თქმულება არის და სრული ნიშან-წყალი და საბუთი იმ ქეშმარიტების, რომ აღრე საქართველოში კაცი—კაცით იყო და ქვეყანა—ქვეყნით, თორემ ეს რომ ასე არ ყოფილიყოს, მაშინ საქართველოს სამეფო 1801 წ. და 1810 წ. კი არ მოისპობოდა, არამედ ბიზანტიის, არმენიის და სლავენთა ტომთა სამეფოების მსგავსად ბევრად აღრე, თითქმის საშუალო საუკუნოებში დავილუბებოდით, ასე ვიყავით ძველად და მიტომაც ჩვენს ძველებსაც თამამად გამოუთქვამთ თვის თანამედროვე კაცთათვის ზემოდ თქმული მცნებანი.

დღეინდელი ქართველი კი მოკლებულია ასეთ ღირსებას, ასეთ საქვეყნო, საოჯახო და საძმო ბედნიერებას და ამიტომაც გამოთქმულა XIX საუკუნეში, რომ „ქართველთ შორის გულ-შემატკივარი ადამიანი დღისითაც კი დიოგენივით სამთლით საქებარიაო“. დღეინდელს ჩვენის ცხოვრების ასპარეზზედ, ქართველთ შორის ის ასე აღარ არის, აქ აღარც კაცი—კაცით არის და არც ქვეყანა ქვეყნით, ყველაფერი გათახსირებულია და დაიშვიათებული. ამიტომ აქ ხშირად, კაცად კაცს, ვინმე იშვიათად არსებულს დიდი განსაცდელი მოელის, დიდი უბედურება, იგი ადვილად ვერ იპოვნის თავის სულიერს ამხანაგს, ძმას, მეგობარს და ქირსა და ღონში თავის გამტანს.

ვამბობთ ვერ იპოვნის, ვინაიდგან დრო გახლავსთ წამხდარი, გათახსირებული, დღეს კაცობრიობის უმეტესი ნაწილი საძრახ, ანუ ხარბს კალაპორტშია მოთავსებული. აქ ერთი მეორეს ნთქავს, ერთი მეორეს ღუპავს, ძმა-ძმას მისევია, მამა შვილს, მეზობელი მეზობელს და ერთმანეთს სქამენ უღმერთოდ და უსამართლოდ. უნდა ესთქვათ, რომ ასეთ უდიერ ხელობის ხალხნი უფრო ჩვენ გახლავართ, ქართველები, მაგრამ მოგახსენებთ იმასაც, რომ ჩვენ ასეთნი მარტო ჩვენი თავისთვის ვართ, სხვა ტომის კაცთა ვერც შექმას მოვახერხებთ და ვერც მოტყუილებას, თუ რამეს ჩავდივართ, ისევე ჩვენ

ჩვენის თავის წინაშე, სხვებიც ჩვენ გვსპობენ და გვატყუებენ თავისი მახვილით და ჩვენც ჩვენს თავს ვმტრობთ.

დღეს აღარ ვართ ის, რაც ადრე ვიყავით, რაზედაც იტყოდნენ: — „მა ქმისთვისა და ამ დღისთვისაო“. დღეს ჩვენთ შორის აღარც ძმა ძმობს ვისმეს, არც ამხანაგი-ამხანაგობს და მეგობრობს თავის მოკეთეს და არცარა სხვა ქართველნი ასევე. ყველა თავისთვის იღწვის, ყველას თავის თავმოყვარეობა და სიხარბე აქვს თავში გამოხატული. დავკარგეთ ყველაფერი ქრისტეს სწავლით ძმობის და ამხანაგთ სიყვარულიც, მის მაგიერ ახალი, ანუ ფილოსოფიური და მეცნიერულისადაც ვერა შევიძინეთ რა. დავკნინდით, შევმცირდით. ამ შემცირებას, კაცის გაველურებას და გათახსირებას თავის ისტორიული მიზეზები აქვს, ეს მიზეზები განათლებულ კაცთათვის ცხადია და ამიტომ აქ ამაზედ არ ვილაპარაკებთ.

მხოლოდ ვიტყვით იმასაც, რომ ამ კაცთა იშვიათობის დროს, ძმა-ძმაზედ მისევის, ამხანაგთა ამხანაგის და სხვაც ასეთ მრავალნი, რომელთა რიცხვიც დიდია ჩვენთ შორის, არიან კიდევ ისეთი მადლიანი კაცები, ისეთი პირნი, მამულისშვილნი და მოღვაწენი, რომელთაც ჩვენის ცხოვრების ასპარეზზედ, ჩვენს გვერდით, ბნელის ღამის ბრწყინვალე ვარსკვლავივით ანათებენ, ასეთ კაცთა სიცოცხლე და მოქმედება გულს გვიმაგრებს და ცხოველის მყოფელის შუქით გვაძლევს იმედს, რომ კიდევ კარგი, კიდევ მადლობა ღმერთს, რომ ჩვენთ შორის, ამ გაფუჭებულ დროში, თითო-ოროლა რიგიანი პირნი მაინც მოგვეპოვებიან. სჩანს ბუნებას ჯერ ისე არ გაუწირივართ, ისე არ გაუმეტებივართ, როგორც იქნება ეს ზოგიერთებს სურსთ.

ყველა ეს გამახსენა დავით ზაქარიას ძის გულითადმა ამხანაგმა და მეგობარმა, მისმავე გამგემ და სახლიკაცმა, ალექსანდრე პეტრეს ძე სარაჯიშვილმა და მისმა ცხოვრების და მოქმედების ცნობებმა. ალექსანდრე პეტრეს ძე სარაჯიშვილი თფილისელი მოქალაქეა, ბიძაშვილი დავითის. ალექსანდრე პეტრეს ძე არის მარჯვენა მკლავი დავითისა, ანუ უკეთ რომ

ვსთქვათ, საძირკველი დავითის საქმეებისა. მადლობა ღმერთს, რომ ჩვენს გათახსირებულს ღროში, პატიოსანს მოღვაწეს და სასარგებლო სულსა და გულს პატიოსანი, საქმის და საგნის დამფასებელი და გულშემატკივარი ალექსანდრე პეტრეს ძე სარაჯიშვილი მოვლენია. მოსამსახურეთა რიცხვი დავითის მცირე ნაწილს არ შეადგენს, მათ შორის ბევრი პატიოსანიც იქმნება, მაგრამ მაინც მათში ალექსანდრე პეტრეს ძე სხვა ადამიანია და დავითის საქმეების სულ სხვა ძალას და საქირო საქმიანობის არსებას წარმოადგენს.

ასეთ კაცთა თვისება და ღირსება არის უმაღლესის ხარისხის. ძველად რომ იტყოდნ ჩვენში: — „ძმად შეფიცებულნიო“, სწორედ ასე მოუვლენია ბედს დავითისთვის ეს განვითარებული კაცი. ასეთი გარემოება და შეერთებულების მიზეზები ბევრნაირის პირობებით აიხსნება, შეიძლება იგი გამოწვეულ და მოვლენილ იქმნა დავითის წინაშე ნათესაურის ძალით, ანუ მეგობროვნე სახლიკაცობით, ბიძაშვილურის გარემოებით, ან სხვა და სხვა საქმეთა ქონვის და არსებობის წარმოებით. ეს ჩვენთვის ორივე ერთია, ოღონდ კაცი კაცადი იყოს და ჭმია და ფლანგია ზარმაც ქართველებში სამაგალითო და სახელოვანი, თორემ ბევრს ალაგას ნათესავთა და მეგობართა შორის ასეთი ფარსავი კაცები სამთლით საძებარნი არიან.

ალექსანდრე პეტრეს ძე სარაჯიშვილს მე პირადად არ ვიცნობ, მისი მოქმედების, შრომის და განვითარების ცნობები სხვებისაგან მაქვს შეტყობილი, ნამეტურ მათგან, ვისაც მათს ქარხნებსა და კანტორებში უძღუშავნიათ, ანუ უმსახურნიათ. ცხადი საქმეა, რომ ასეთ პირთა თქმა სწორე იქნება, ვინაიდან იგინი თუ ვისმეს რამე საქმით დააფასებენ, ის დაფასება არ იქნება სრული, ვინაიდან მოსამსახურე და მუშათა გული ისეა მოწყობილი სადღეისოდ, რომ ძვირად მათ ვინმე შექარხნე და ან მისი გამგებელი შეაქონ, ან მათზედ კარგი რამე სთქვან, სამწუხაროდ, დღეს ასეა მოსამსახურეთა ვითარება მომართული, მასაც აქვს თავის მიზეზები, ესენი თუ

შეაქებენ ვისმეს, ვიტყვით მასზედ, რომ იგი დაფასება იქნება მაინც ოდნივი, ცოტათი, ზერა-ქვერეთ თქმული.

ჩვენთვის მაინც სულ ერთი გახლავსთ ეს და ალექსანდრე პეტრეს ძის სარაჯიშვილის სამაგალითო კაცობის დასამტკიცებლად ერთად ერთი ის ორიოდ ერთნაირი სიტყვებიც კმარა, რომ ალექსანდრე პეტრეს ძე სარაჯიშვილი, კარგი, ქეშმარიტი ადამიანი და ყველას წინაშე დიდის მართლ მსაჯულებით აღვსილიაო. სთქვეს, არა გვეგონია, რომ ვინმე ეუშას, ან მსახურს ალექსანდრე პეტრესძესაგან რამე სიტყვა სწყენოდეს, ან საქმე წახდენდეს, ან დაჩაგვრა, ან შუღლი, დამუქრება, მტრობა და ასეთნი ვისმეს ახსოვდესო. მუშათა, ხელოსანთა და აქ მოსამსახურეებთან მას ყოველთვის სინიღისური დამოკიდებულება ჰქონია, აქვს და ექნება კიდევაო.

ასეთი ღირსება მუშა და ხელოსნებს გარდა თვით დავით ზაქარიას ძემაც კარგად იცის, იცნობს ალექსანდრე პეტრეს ძეს სულიერს და ხორციელს ვითარებას და მითომაც თფილისის მთელი ქარხნის წარმოება, აღებ-დაღება და საქმიანობა მასზედ აქვს მინდობილიო, ალექსანდრე პეტრეს ძეს ისე უმზერის როგორც თვის მარჯვენა მკლავს, როგორც საუკეთესო მშრომელს, ენერგიელს კაცს, სწორეს და ქეშმარიტს, რომლის მსგავსნიც ჩვენს ღროში ერთობ ცოტანი გახლავან. საითაც უნდა გიახლოსთ დავით ზაქარიას ძე სარაჯიშვილი, რაც უნდა დიდის ხნით გაეჭზავროს შორს, მაშინ ყოველივეს ალექსანდრე პეტრეს ძეს ანდობს და ამ პირის ხელში ისე აქვს დავითს თვისი საქმიანობა მიჩნეული, როგორც თავის თვალისა და თავის წინაშე, როგორც თვის მოქმედების და გამგეობის ზედამხედველობის ქვეშ.

ალექსანდრე პეტრეს ძემაც იცის ასეთი პატივის ცნობის და ნდობის მნიშვნელობა, იცის ყოველივე დავითის აზრები და საქმეთა ვითარება და ამითომაც იგიც ისე განაგებს, ისე მსახურებს, ისე მოქმედებს, როგორც პატიოსანი კაცი, როგორც ერთი გულ შემატკივარი ადამიანი, რომლის საქმიანობას და მოქმედებას ძნელად რომ ვინმემ რამე ნაკლი, ან და-

პატი შეამცნიოს, საქმის იქით მიგდება, დროით და მკვირცხლად არაზედ ყურება, ანუ საქმიანობის ზედამხედველობის, გადადება, წარმოების კარგად არ ყურება და მრავალიც სხვანი, რაც ჩვენს დროში ერთობ ხშირი გახლავს და უხვი. დიახ, ქეშმარიტად, რომ მხნე და იშვიათ დავით ზაქარიას ძეს კარგი, გულ შემატკივარი მუშაკი ჰყავს გვერდით, ქეშმარიტად რომ ღირსნიც არიან ერთმანერთის ნდობის, საქმიანობის და პატივისცემის.

ამიტომ ჩვენც, ქართველები მადლობელნი უნდა ვიყოთ ალექსანდრე პეტრეს ძის და ვინატროდ მათი კარგად ყოფნა, ვნაიდგან შეიძლება, რომ ალექსანდრე პეტრეს ძის ენერგიულად მოქმედების შნო და სუფთა სწორე შეხედულება და დიდი კაცობრივი ადამიანობა სხვა ქართველთაც ისწავლონ. ჩვენთვის დღეს სასწაელებლად დიდს საქიროებას შეადგენს ასეთ კაცთა ცხოვრების და მოქმედების მიმდევრობა და შესწავლა. ასეთ კაცთა ცხოვრების ცნობები შეკრებილი, შეკვანძული და სამაგალითოდ დაწერილი წიგნები აქვს მრავალთ და მათ შორის სმაილს, მისი წიგნები „თვით მოქედება“ „თვით-განვითარება“ და სხვა ასეთნიც ცნობილ კაცთა ცხოვრების მაგალითების აღწერას გარეშე სხვას არას წარმოადგენს და ამიტომ ქართველებშიაც ასეთი პირნი სამაგალითოდ უნდა იყვნენ გამხდარნი.

ალექსანდრე პეტრეს ძე თფილისში გახლავს დაბადებული. ეხლა იგი 43 წლებს მიღწეული გახლავს. თანამედროვე განათლება აქვს მიღებული. კარგა ხანი გახლავს მას შემდეგ, რაც ალექსანდრე პეტრეს ძე სარაჯიშვილი დავითთან იმყოფება. ალექსანდრე პეტრეს ძე კარგად იცნობს მთელ ქართველ ერის სულიერ ვითარებას, იცის ყოველი ავი და კარგი ამ ერის შესახებ. თავის შეძლების და გვარად იცის საქართველოს ისტორია და ჩვენ წარსულის მნიშვნელობა და სხვაც ბევრი რამ, რის ცოდნასაც ყოველი ქართველია მოვალე, გარდა ასეთის ცოდნის და სამშობლო ქვეყნის პატივისცემის, იგი დახელოვნებულია თანამედროვე სხვა და სხვა სა-

ქმეთა კითხვებშიც. როგორც განათლებული კაცი დიდი მტრფიალეა ქართველთ ერის დაწინაურების, განათლების და გონებით ამადლების. ასეთ საქმეთა ნატურა ალექსანდრე პეტრეს ძეს დიდათ აქვს განღვიძებული, იგი მეტად დიდი გულ-შემატკივარია ქართველის ერის. ასეთ გულ-შემატკივართა რიცხვით ჩვენ ერთობ ღატაკნი გახლავართ. სახლობის პატრონი გახლავსთ, მეუღლედ ჰყავსთ ცნობილის აწ განსვენებულის ტატო (იოსებ) გაბაშვილის ასული სოფიო გაბაშვილისა. სახლობით საყოველთაოდ სცხოვრებს თფილისში.

ამ უკანასკნელ დროს, მქონდა შემთხვევა და ერთხელ ერთ ალაგას სალაპარაკოდაც შევხვდი. ჩვენის ისტორიის შესახებ ბევრი რამე სთქვა და მერე ისიც გადმომცა, რომ რაც სარაჯიშვილების გვარი ქართულის სიგელ-გუჯრებით სჩანს, მას შემდეგ ორი საუკუნე უნდა იყოს გასულიო. მეტად-კარგი შეხედულება აქვს ჩვენს წარსულზედ. ამებს გარდა გახლდათ ლაპარაკი კაცის შვილიერებაზედ და მის მნიშვნელობაზედ. ამის გამო ალექსანდრე პეტრეს ძემ სთქვა შემდეგი სიტყვები, რომლებიც მე აქ უმეტ ნაკლებოდ მომყავს.

„თერამეტი წელიწადია მას შემდეგ გასული, რაც მე მეუღლედ მყავს და მასთან შვილი არა მყავს, უშვილონი გახლავართ, მაგრამ რა ვუყოთ, ჩვენ ბევრი შვილები გვყავთ, ერთობ ბევრიო“

სხვაც ბევრი რამ სთქვა კაცის სულის ასამაღლებელი და გასამხნევებელი, მაგრამ მე ის სიტყვები აქ არ მომყავს, რაც მოვიყვანედ, თვით ეს ორიოდ სიტყვებიც. კარგად ხატვენ ალექსანდრე პეტრეს ძე სარაჯიშვილის მაღალს მნიშვნელობას, იშვიათად, რომ ასეთი სიტყვა ჩვენს გათახხირებულს დროში ვინმემ სთქვას. მერე ისიც უნდა აინიშნოს, რომ ეს სიტყვები ცარიელი სიტყვები კი არ არის ალექსანდრე პეტრეს ძესი, არამედ საქმიანი და ნამდვილი საქმე, ვინაიდან იგი რასაც სიტყვით ლაპარაკობს, იმას საქმითაც აკეთებს. თურმე. იშვიათად, რომ მან რამე საზოგადო საქმეთა პატივისცემასა და დახმარებაში რამე საქმით ან თავის მხვედრით უკან.

დაიწიოს. ეს თურმე არა დროს არ იქმნება და ამ მარად პატრივ საცემ აღექსანდრე პეტრეს ძე სარაჯიშვილს დავითივით მთელი თავის სიცოცხლე, მოქმედება და ძალ ღონე თავის სამშობლო ქვეყნის საკუთრებათ და ზეარაკად მიიჩნია, მიტომატ ბრძანა თამამად, რომ „ჩვენ ბეური შვილები გვეყავსო“ ვინატრებ ამ სიტყვების სხვა ქართველთაგანაც დახსომებასა და მიბაძვას.

უნაკლოლო დედამიწის პირზედ არავენ იბადებოა. თითო რამ ნაკლი და საქმიანობა ყველა ხორციელ ადამიანს აქვსო. ამის შესახებ ბევრს ბრძენს და ფილოსოფს ჰქონია სჯა და კამათი, უთქვამსთ, რომ უნაკლო თვით მაცხოვარიც არ ყოფილაო. შეიძლება და ძალიანაც ადვილად, რომ დავით ზაქარიას ძესაც რამე ნაკლი ექმნეს, ამას ჩვენ ხელს არ დავაფარებთ და უეჭველია არც თვითონ მოგვიწონებს ასეთ მიმართულებას, რომ ჩვენ მასზედ ისეთი აზრის ვიყოდ, რომ ვითომც მას არაფითარი ნაკლი არ აქენდეს. ამას არც თვით იკაღრებს.

ჩვენ ავუნხსედ ჩვენის შეძლების და გვარად ყოველივე მის საქმიანობის, რასაკვირველია მოკლედ და გაკვრით, თორემ მისი მოღვაწეობის შესახებ მთელი ტომი დაიწერება. ჩვენთვის ქართველებისთვის ესეც კმარა, ჩვენ წინ რაც გადიშალა ამ კაცის ენერგიული საქმენი და მის ცნობანი, იგიც საკმარისია, თუ რამის სწავლა და მიბაძვა გვინდა, აქედამც ბევრ რამეს ვისწავლით ჩვენ, თუ არა და გინდა ორმოცი ტომი დაიწეროს, რა გამოვა მით არაფერი. საქმე გულის ყურია და ყურადღების მიპყრობა, თორემ ესეც საკმარისია დავით სარაჯიშვილის ცხოვრებიდამ ჩვენს წინაშე

ამის შესახებ, ჩვენ აქ მიტომ ვსთქვით რამე, ვინაილგან ჩვენ ვხედავდით ჩვენის თვალით და ყურით, რომ ხშირად სჩდებოდენ ზოგი ერთ ისეთ პირნი რომელნიც დავით სარაჯიშვილს სხვა და სხვა ბრალდებას სდებდნენ, სწამებდნენ ბოროტებას და ხშირად კამათიც აქენდათ მასზედ, რომ დავით სარაჯიშვილი არის ნამდვილი ხაზენიო და არა ისეთი კაცი, ისეთი მა-

მულისშვილი და მამა, როგორც ქართველ ნაციონალისტები ლაპარაკობენო. ამის შესახებ საუბარი თვით ჩემთანაც ჰქონიათ ხოლმე ზოგიერთ პირთ, ჩვენც არ ავხიარებულვართ, გვითქვამს კეთილი, თანახმანი ვართ, იყოს ასე და მართალი ბრძანდებით თქვენ.

სიმართლის და ქეშმარიტების არ გასაქელად, ჩვენ დავით ზაქარიას ძის სარაჯიშვილის საქმიანობისათვის მიგვიქცევია ყურადღება, გაგვიცნია ის ნაკლი და უღიერობანი, რომელნიც ზოგიერთებს ჩვენთვის უზიარებიათ და ბოლოს რა გამოსვლა, ყოველივე სიტყუე და ქორი, მოგონილი ცილი, შურიით, მტრობით და სხვანი. ასეთ მოგონებულ ცნობებს ხშირად უზღუდებშიც გაუვლია, ხანდისხან გამამტყუნებელი ცნობაც დასტამბულა, ყოველივე გამოქვეყნებულა, ბტყუანს კი მაინც წარბიც არ შეუხვრია და ახალ მოდურის რიხით მაინც საყვედურები და შური უცხადებია, ამის მაგალითი გახლავსთ შემდეგი გარემოება.

1909 წ. გაზეთ „ჩანგის“ 26-ზე ში დაიბეჭდა პატარა წერილი დავით სარაჯიშვილის ქარხნის და მოქმედების შესახებ, წერილის ბოლოს აწერია „ბოგანო.“ ესე იგი პროლეტარი! ბოგანო საუბრობს დავით სარაჯიშვილის თვისებისა და შეუბრალებლობაზედ და ამბობს ერთ ალაგას, რომ დავით სარაჯიშვილი მუშების მამა არის თუ ხაზეინიო? მისის ფიქრით ეს პირი უფრო ხაზეინი ყოფილა ვინემც მამა. ამის გამო აქ მოვიყვან თვით ბოგანოს სიტყუებს. ერთ ალაგას ასე ამბობს:

„რომ დავით სარაჯიშვილი ჩვენს დავალებას შეიწუნარებსო, არავის დაითხოვს და ჩვენს დავალებას ეგელათურს შეგვისრულებსო. მაგრამ არა იქნა რა. უნდა აღინიშნოს, რომ მუშებში ჯერ ბევრში დარჩენილა გულბრევილობა. ჩვენ როდესაც ვამბობდით ასე მოხდებოდა, სოგო მუშები ამბობდენ დ. სარაჯიშვილი კეთილი კაცია, ის ჩვენი მამაა, ის ამას არ გვიზამს, მაგრამ ესლა კი დარწმუნდნენ რომ ისიც სხვებსავე ხაზეინია, ამხანაგობაში ეგელაზედ მეტი ხმა მას ჰქონდა და შეიძლო კიდევ საქმის წაყვანა, მაგრამ 17 თობათვის ის სამზღვარ გარედ წავიდა და მისი ბრძანება აღასრულეს, ამ უტყუარ.

საბუთმა ესლა დააწმენა ის ურწმუნოები, რომელნიც დ. ზ. სარაჯიშვილს მამას უწოდებენ.“

ამ ცნობის დაბეჭდვის რამდენიმე დღის შემდეგ, ამავე გაზეთში დაიბეჭდა წერილი და უარყოფილი იქმნა დავით სარაჯიშვილის უდიერობა, ბოგანოს წერილის სიყალბე და სხვანი. გამოსჩნდა კარგად რომ შეუგნებელ მუშებში ხშირად ქეშმარიტება ფეხქვეშ ილახება, შურის და მტრობის წყალობით საქმეს თვით წაახდენენ და მერე მექარხნეებს დასდებენ კისერზედ ცოდვად, ყოველივე ამის მიზეზები კი გახლავსთ გაუნათლებლობა, უსწავლელობა და გაუგებრობა, თორემ სადაც განათლებული და მკოდნე მუშები არიან, იქ არც ასეთ მტრობას აქვს ადგილი და არც შურს, ყოველივეს თავისი ადგილი უნდა და სისწორე. სიმდიდრემ და ქონებამ არ უნდა წაგვახდინოს, შურით და მტრობით ლაპარაკი არ გამოდგება, აქაო და შეძლებული კაცია და ხაზეინიო, ყველა ცილი არ უნდა ვიხმაროდ მის წინააღმდეგ.

ჩვენ ვიცით აწინდელი დრო, ჩვენი მუშების ვითარება და ამიტომ მათ უმეტეს ვურჩევთ ქეშმარიტებას, სისწორეს და კაცის თვისების გაცნობას და ისე სჯას, კარგი და ავი მდიდრობშიაც არიან და ღარიბებშიაც, მექარხნეებში და მუშებშიაც, ყველას არევა და ერთის თვალით ზომა არ გამოდგება და არც არავის პიროვნების და ღირსების შელახვა. დავით ჯაქარიასძე რომ არ ყოფილა არას დროს ისეთი პირი და არც ღღეს გახლავსთ, ეს მთელმა ქვეყანამ იცის, დიდმა, პატარამ, მუშამ, ხელოსანმა, ვაქარმა და სხვებმაც და მიუომ უფრო გვმართებს საქმეზედ დუმილი, ქეშმარიტებით მოფიქრება და არა ზიზღი, შური და მტრობა, რომელსაც ხშირად ჩვენში სძრავს უფრო სიხარბე, სიშურე და არა საქმის სინამდვილე ქეშმარიტება. ესეთი გარემოება და მუშათა და ხელოსანთ ვითარება დავით ჯაქარიასძემაც კარგათ იცის, იცის მან მათი ყოველივე სულიერი თუ ხორციელი ვითარება, მიტომც გახლავსთ რომ იგი გზაკვალ გაღუბეველი სდგას თავის საქმის ასხარეზედ და მოქმედებს პატიოსნურად.